DR. HARIBHAU ADMANE ARTS & COMMERCE COLLEGE SAONER DIST-NAGPUR

DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE

AND

AADHAR SOCIAL RESEARCH & DEVELOPMENT TRAINING INSTITUTE, AMRAVATI

2020-21

WORLD WOMEN'S DAY

8th MARCH 2021

Impact Factor – 7.675

ISSN-2278-9308

Certificate

This is to certify that Prof./Dr./ Mr./Mrs./Ms. प्रा. डॉ. एस. एन. देशमुख

of श्रीमती पी. डी. पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, अकोला

has published a paper on महिला सबलीकरणाच्या योजना व कार्यक्रम

in Peer Reviewed International Indexed Research Journal Special Issue on "Women's Rights : Status & Goal" *published on Dated 8th March 2021.*

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, AKOLA — College Code 225

Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati

Dr.Archana D.Patil
Coordinator
HOD, Dept.of Political Science
Dr. Haribhau Admane College Saoner

Dr.Virendra K.Jumde
Principal
Dr. Haribhau Admane College Saoner

Scanned with OKEN Scanner

20-21

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2021

ISSUE No- (CCLXXVI) 276 - A

Women's Rights : Status & Goal

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor:
Dr.Virendra K.Jumde
Principal
Dr.Haribhau Admane Arts &
Commerce College Saoner
Dist-Nagpur

Editor:
Dr.Archana D.Patil
Head, Dept. of Pol. Sci,
Dr.Haribhau Admane Arts &
Commerce College Saoner
Dist-Nagpur

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Scanned with OKEN Scanner

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	मानवाधिकार आणि तुरुंगातील महिला संरक्षण	डॉ. रतन व्ही. राठोड	1
2	मानवी हक्कांच्या संदर्भात महिला सुरक्षितता	डॉ. संदीप बी. काळे	4
3	भारतीय संविधान आणि महिला अधिकार	प्रा. पी. आर पाचपुते	8
4	समाजातील स्त्रीयांचे स्थान/दर्जा व भुमिका	प्रा.डॉ.प्रमिला डी.भोयर	12
5	पंचायत राज आणि महिलांचे नेतृत्व	प्रितम लहानू मोरे	17
6	महिला सबलीकरणाच्या योजना व कार्यक्रम	प्रा. डॉ. एस. एन. देशमुख	22
7	स्वतंत्र भारतातील महिलांचे हक्क	प्रा. विनोद म. पुनवटकर	26
8	महिलांचा विकास आणि मानवाधिकार	प्रा.डॉ. राजू अंबाडकर	29
9	ग्रामीण महिला विकास आणि शासकीय योजनांची फलश्रुती	प्रा.डॉ.राखी श्रीराम तुरसकर	32
10	स्त्री–मुक्ती चळवळीत डॉ. बाबासाहेबआंबेडकरांचे योगदान	प्रा. भारती दिगांबर रत्नपारखी /प्रा. जगदीश रामदास चिमूरकर	36
11	महिलांचे आर्थिक सबलीकरण	प्रा.डॉ. निलम एम. छंगाणी	41
12	भारतीय स्त्रियांच्या मानवाधिकारांचे उल्लंघन	डॉ. मृदुला निळकंठ रायपुरे	45
13	भारतीय महिलांचा राजकीय सहभाग	डॉ. सचिन महादेव पाटील	50
14	भारतातील महिलांची साक्षरता आणि महिलांचे सबलीकरण	प्रा.संजय सी. गिऱ्हेपुंजे	59
15	ग्रामीण महिला उद्योजक आणि सक्षमीकरण	प्रा. डॉ. संजय मारोतीराव मुंडकर	65
16	महिलांचा राजकारणातील सहभाग : आंतरराष्ट्रीय अध्ययन	प्रा. डॉ. संकेत सुरेश काळे	69
17	सावित्रीबाई फुले यांचे स्त्रीमुक्तिसाठी शैक्षणिक योगदान	प्रा.डॉ.शहनाज शेख	73
18	मानवी हक्क आणि महिला	प्रा.शहाणे रंजना प्रल्हादराव	76
19	मानवी हक्क आणि महिला विकासाच्या संधित अनेक कायदे	प्रा. डॉ. उमेशकुमार पी. शहारे	79
20	स्त्री भ्रूणहत्या : कारणे, परिणाम व उपाय	डॉ. शेख फारुक नजीर / प्रा. रुपसी दास	83
21	महिला: उद्योजकतेकडून सक्षमीकरणाकडे	मोरेश्वर भिकाजी शेन्डे	89

P.D. Social Work College, Tq. & Khadki, AKOLA, College Code 225

'Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 276 (CCLXXVI) A | March, 2021

महिला सबलीकरणाच्या योजना व कार्यक्रम

प्रा. डॉ. एस. एन. देशमुख
श्रीमती पी. डी. पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, अकोला

प्रस्तावना :

आज भारत जागतिक पातळीवर परिवर्तन व विकासाच्या शिखरावर उभा आहे. या विकास शिखरावर ताबा मिळविण्यासाठी देशातील प्रत्येक स्त्री–पुरूषांनी प्रत्येक क्षेत्रात झपाट्याने प्रगती करणे आवश्यक आहे. शिक्षण, उद्योग, प्रशासन, आर्थिक, सेवा क्षेत्रात स्त्री–पुरुष समानतेची आवश्यकता आहे. स्त्री पुरूष हे देशाच्या विकासरथाची दोन चाके आहेत. परंतु, समाजाने अनेक शतकांपासून स्त्रीला परंपरेच्या बंधनात अडकवून ठेवलेले आहे. समाजव्यवस्थेतील स्त्री हा महत्वाचा घटक आहे. स्त्रीने ही कुटूंब, समाज पर्यायाने देशाची व्दारपाल आहे. पुरूष हा परिवर्तन घडवून आणणारा संस्कृती रक्षक आहे. परंतु स्त्री मात्र परमेश्वरासारखे रचनात्मक स्वरूपाचे कार्य करत असते. ज्या देशात स्त्री घटकाकडे दुर्लक्ष केले जाते, त्यांच्या मूलभूत गुणांना वाव दिला जात नाही. त्या देशाला उज्वल भविष्य देवू शकत नाहीत, असे म्हटले जाते.

भारतातील स्त्री जीवनाचा इतिहास पाहिल्यास आपल्या लक्षात येते की, भारतात स्त्रियांत कधीच एकता नव्हती. त्यांच्या प्रगती व अधोगतीच्या अनेक अवस्था पहावयास मिळतात. वैदिक काळातील मनुस्मृतीने स्त्री वर्गाला पारतंत्र्यात ढकलले. स्त्रीला कधीच स्वातंत्र्य नसते हे तत्व त्याने निर्माण केले. ती बालपणी पित्याच्या, तरूणपणी पतीच्या तर म्हातारपणी मुलाच्या आज्ञेत असते, असे तो म्हणतो. ब्रिटीश राजवटीने मात्र भारतीय स्त्री वर्गाला पुरोगामी जीवन प्राप्त करून दिले. ब्रिटीशांनी भारतीय स्त्रीला त्यांच्या मूलभूत, नैसर्गिक, कायदेशीर हक्कांची जाणीव करून दिली.

महिला सबलीकरणाच्या योजना व कार्यक्रम

महिला सबलीकरणाची उद्दिष्टे व महत्व लक्षात घेता त्या धोरणाचा सातत्याने पाठपुरावा करणे आवश्यक होते, म्हणून भारत सरकारने तसेच राज्य सरकारने महिला सबलीकरणाच्या धोरणाला अग्रक्रम दिला आहे. महिला सबलीकरणाचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी सरकारने विविध उपक्रम हाती घेतले आहेत. तसेच निरनिराळ्या योजना आखून त्या राबविण्याचा प्रयत्न चालविला आहे. महिला विकासाच्या विविध कार्यक्रमांची अंमलबजावणी करण्याकडेही सरकारने लक्ष पुरविले आहे. आपण वर म्हटल्याप्रमाणे महिला विकासाचे महत्व केवळ महिलांपुरतेच मर्यादित नाही. समाजाच्या व्यापक हिताच्या दृष्टीनेही महिला विकासाच्या कार्यक्रमांना महत्व आहे, म्हणून सरकारने त्यांच्या अंमलबजावणीवर खास भर दिला आहे. महिला विकासाच्या काही योजना पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

महिलांना प्रशिक्षण व रोजगार साहाय्यता कार्यक्रम

भारत सरकाने महिलांना प्रशिक्षण व रोजगार साहाय्यता देण्याबाबतचा एक कार्यक्रम केंद्रीय क्षेत्र योजनेच्या स्वरूपात १९८७ मध्ये सुरू केला. या कार्यक्रमांतर्गत पारंपारिक क्षेत्रात महिलांच्या कौशल्यात सुधारणा घडवून आणण्यावर आणि त्यांना रोजगार उपलब्ध करून देण्यावर भर दिला जातो. त्याकरिता अशा महिलांचे गट तयार करण्यात येतात आणि त्यांना आवश्यक ती मदत उपलब्ध करून दिली जाते.

P.D. Patil Social Work College, College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 276 (CCLXXVI) A | March, 2021

या कार्यक्रमात कृषी, पशुपालन, दुग्धव्यवसाय, मत्स्यपालन, हातमाग, हस्तकला, खादी व ग्रामोद्योग आणि रेशीम किडे पालन या पारंपारिक क्षेत्रांचा अंतर्भाव करण्यात आला आहे.

स्वयंसिध्दा

स्वयंसिध्दा ही महिला विकासाची आणि सबलीकरणाची एकात्मिक योजना आहे. ही योजना अगोदर इंदिरा गांधी महिला योजना या नावाने ओळखली जात होती. महिलांना सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या सक्षम बनविणे हे या योजनेचे दीर्घकालीन उद्दिष्ट आहे.

या योजनेअंतर्गत महिलांचे स्वयं–साहाय्यता गट बनविले जातात आणि त्याव्दारे त्यांच्यात महिलांचा दर्जा, आरोग्य, सकस आहार, शिक्षण, स्वच्छता, कायदेशीर हक्क इत्यादी गोष्टींसंबंधी जागृती व विश्वास निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला जातो. याशिवाय ग्रामीण महिलांना बचतीची सवय लावले, आर्थिक संसाधनांवर नियंत्रण मिळवून देण्यास मदत करणे, त्यांना अल्प स्वरूपात कर्ज उपलब्ध करून देणे, त्यांना स्थानिक नियोजनात सहभागी करून घेणे देखील या योजनेची आणखी काही उद्दिष्टे होत.

स्व–शक्ती

स्व–शक्ती ही ग्रामीण महिलांच्या विकासाची व सबलीकरणाची योजना आहे. ग्रामीण महिलांना स्वतःच्या पायावर उभे राहता यावे या दृष्टीने वरील योजनेअंतर्गत निरनिराळे उपक्रम हाती घेतले जातात. ग्रामीण महिलांचा जीवनस्तर सुधारणे, आर्थिक संसाधनांवर नियंत्रण प्रस्थापित करण्याच्या कामी त्यांना साहाय्य करणे, त्यांची शारीरिक कष्टाच्या कामापासून मुक्तता करणे ही या योजनेची काही उद्दिष्टे होत.

स्वाधार

भारत सरकारच्या महिला व बालविकास विभागाने केंद्रीय क्षेत्र योजना म्हणून सन २००१–०२ मध्ये ही योजना सुरू केली. वृंदावन, काशी यासारख्या धार्मिक तीर्थक्षेत्रांच्या ठिकाणी कुटूंबीयांकडून सोडून देण्यात आलेल्या निराधार विधवा, तुरूंगवासातून सुटका झालेल्या पण कुटुंबाचा आधार नसलेल्या स्त्रिया नैसर्गिक आपत्तीमुळे एकाकी पडलेल्या आणि उपजीविकेचे कसलेही साधन हाताशी नसलेल्या स्त्रिया, वेश्यागृहातून पळून आलेल्या किंवा सुटका करण्यात आलेल्या स्त्रिया, लैंगिक अत्याचाराच्या बळी ठरलेल्या व कुटुंबियांकडून नाकारण्यात आलेल्या स्त्रिया व काही कारणांमुळे आपल्या कुटुंबात परत जाण्यास तयार नसलेल्या स्त्रिया, दहशतवादी हिंसाचारामुळे निराधार झालेल्या स्त्रिया, कुटुंबाचा आधार नसलेल्या मानसिकदृष्ट्या दुर्बल स्त्रिया यांसारख्या अडचणीच्या परिस्थितीत सापडलेल्या स्त्रियांना आवश्यक ती मदत मिळवून देणे हे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे.

महिलांच्या सबलीकरणाचे राष्ट्रीय धोरण

केंद्र सरकारने २००१ मध्ये महिला सबलीकरणाचे राष्ट्रीय धोरण जाहीर केले. या धोरणाचे उद्दिष्ट महिलांचे सबलीकरण व विकास घडवून आणणे, महिलांविरूध्द करण्यात येणारा सर्व प्रकारचा भेदभाव दूर करणे आणि जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात महिलांचा सक्रिय सहभाग वाढविणे हे आहे. त्याकरिता राष्ट्रीय कृती कार्यक्रमही निश्चित करण्यात आला आहे. त्यामध्ये स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचाराची माहिती घेणे, अन्यायग्रस्त स्त्रियांना न्याय मिळून देणे, स्त्रियांना शासकीय धोरण व योजना यांचा लाभ मिळवून देणे, विविध संस्था, संघटना, मंडळे, आयोग यामध्ये स्त्रियांना अधिकारपदे मिळवून देणे, स्त्रियांना उद्योग व व्यवसाय करण्यासाठी वित्तीय संस्था व बँका यांच्यामार्फत अर्थसाहाय्य उपलब्ध करून देणे, स्त्रियांना व्यवसाय सुरू करण्यासाठी प्रशिक्षण देणे, आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांतील महिलांना मदत करणे, नोकरी करणाऱ्या महिलांना नोकरी...

P.O. Patil Social Work College, College Code 225, Tq. Kholki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

…ar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308

…mpact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 276 (CCLXXVI) A | March, 2021

…ी आवश्यक त्या सुविधा उपलब्ध करून देणे इत्यादी गोष्टींचा अंतर्भाव करण्यात आला

…णिक योजना

१. वसतीगृहे — यात अनुसूचित जमातीतील मुलांसाठी जे निवासी आश्रमशाळेत नसतील त्यांना वसतीगृहाची सुविधा असते हे वसतीगृहे इतर संस्था चालवतात समाजकल्याण तर्फे अनुदान दिले जाते, काही वसतीगृहे जे शासनाचे आहेत त्यात २० टक्के प्रमाणात ८ वी ते १० वीच्या मुलींना प्रवेश दिला जातो.

२. आरोग्य तपासणी — सर्व शाळेतील सर्वच विद्यार्थ्यांची आरोग्य तपासणी राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानांतर्गत करण्यात येतेण

३. सुवर्ण महोत्सवी आदिवासी शिष्यवृत्ती योजना — समाजकल्याण विभागामार्फत शिष्यवृत्ती योजना चालविली जाते यात आदिवासी जमातीच्या विद्यार्थ्यांना जे आर्थिकदृष्टया

मागसलेले आहेत त्यांना ही शिष्यवृत्ती दिली जाते १८०० रूपये मिळतात.

४. अल्पसंख्याक विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती योजना — अल्पसंख्यांक विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती दिली जाते. वर्षात ठरवल्याप्रमाणेच पैसे दिले जातात.

५. राजर्षी छत्रपती शाहु महाराज गुणवंत पुरस्कार — ही शिष्यवृत्ती अनुसूचित जाती जमाती, आदिवासी मुलांना गुणवंत झाल्यानंतर दिली जाते व पुरस्कार मिळतो.

६. मॅट्रिकपुर्व शिष्यवृत्ती — यात मॅट्रिक पूर्व गुणवंत पण मागास विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती दिली जाते.

७. परीक्षा फी परत योजना — ही योजना आर्थिकदृष्टया मागासलेल्या मुलांसाठी आहे १० वीच्या मुलांना परीक्षा फी समाजकल्याण तर्फे परत मिळते.

८. प्रात्साहन पर भत्ता — ज्या विद्यार्थ्यांना उपस्थिती सर्वाधिक आहे त्यांना हा प्रोत्साहन पर भत्ता दिला जातो.

९. अपंग शिष्यवृत्ती — जे विद्यार्थी ४० टक्के पेक्षा अधिक अपंग आहेत त्यांना ही शिष्यवृत्ती देण्यात येते.

१०.टंचाई ग्रस्त भागातील मुलांना परीक्षा फी परत योजना — ज्या भागात टंचाई असेल तेथील मुलांना दहावीच्या परीक्षा फीस परत दिली जाते.

११.आम आदमी शिष्यवृत्ती योजना — ग्रामीण भागातील मूलांना जे आर्थिकदृष्टया मागासलेले आहेत अशा विद्यार्थ्यांना या योजनांचा लाभ होतो.

१२.अपंग समावेशीत योजना — अपंग विद्यार्थ्यांसाठी मोफत ने आण करणे हे या योजनेत समावेश आहे.

१३.वैयक्तिक लाभाच्या योजना — वैयक्तिक लाभाच्या या योजनांमध्ये विद्यार्थ्यांना वैयक्तिक अडचणी इत्यादी लाभ दिला जातो. महिला व बालकल्याण तर्फे सुध्दा काही योजना या मुलींसाठी आहेत.

१४.सायकल वाटप योजना — या योजनेत ग्रामीण भागातील मुलींना मोफत सायकल वाटप केली जाते.

१५.मोफत संगणक प्रशिक्षण — मुलींना संगणक प्रशिक्षण दिले जाते.

१६.शैक्षणिक मदत योजना — शैक्षणिक मदत योजने अंतर्गत ज्या मुली देवदासीच्या आहेत त्यांना १ ली ते १० पर्यंतच्या शिक्षणासाठी स्टेशनरीसाठी ४०० व मुलांसाठी ३७० रूपये दिले जातात.

Social Work College … College Code 225

Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 276 (CCLXXVI) A
ISSN : 2278-9308
March, 2021

१७.काही योजना शिक्षणाधिकारी कार्यालयाअंतर्गत राबवल्या जातात. (वर्ग ८ वी पर्यंत)

१. गणवेश वाटप

२. स्टेशनरी साहित्य वाटप

३. पोषण आहार योजना

४. पुस्तकपेढी योजना

१८. राजीव गांधी अपघात विमा योजना – या योजनांमध्ये विद्यार्थ्यांची काही नुकसान झाल्यास विमा मिळतो मुला मुलींसाठी ही योजना आहे.

निष्कर्ष

लोकसंख्येच्या सुमारे ५० टक्के प्रमाण असलेल्या महिलांना बदलाच्या प्रक्रियेत सामावून घेतल्याशिवाय समाज परिवर्तनाचे उद्दिष्ट साध्य होणार नाही. बचत गटाच्या माध्यमातून बदलाची प्रक्रिया सुरू झाली असं म्हणायला हरकत नाही. परावलंबित्वातून सुटायच असेल, आत्मविश्वास आणि आत्मबल वाढवायचं असेल तर महिलांनी पुरूषांनी प्रथम आर्थिकदृष्ट्या सक्षम होण गरजेच आहे. कौटुंबिक पातळीवर पुरूषांनी निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य महिलांना दयावे तसेच मुला–मुलींमध्ये भेदभाव करू नये व लिंग निदान चाचणीस महिलांनी विरोध करावा. महिलांचा आत्मविश्वास व विविध कार्यामधील सहभाग वाढविण्यासाठी महिलांना प्रोत्साहीत करावे. महिलांनी स्वत:मधील क्षमता ओळखावी. महिला सबलीकरणासाठी घटनादुरूस्ती करून त्याचा उद्देश अंमलबजावणीत करावा. जोपर्यंत देशातील प्रत्येक व्यक्ती स्त्रीबद्दलचा दृष्टीकोन बदलणार नाही तोपर्यंत खऱ्या अर्थाने महिला सक्षमीकरण होणार नाही.

संदर्भ :

१. आपटे ज.शं., रोडे पुष्पा, भारतातील महिला विकासाची वाटचाल, डायमंड प्रकाशन, पुणे.
२. पाटील व्ही. बी. मानवी हक्क, के सागर प्रकाशन पुणे.
३. सोलापुरे राजेश्वर, महिला विकास, प्रश्न पैलू, प्रयास, अरूणा प्रकाशन, लातूर, २०१२.
४. लोकराज्य, माहीती व जनसंपर्क महासंचालनालय, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई, मार्च २०१०.

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, AKOLA College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2021

ISSUE No- (CCLXXVI) 276 - B

Women's Rights : Status & Goal

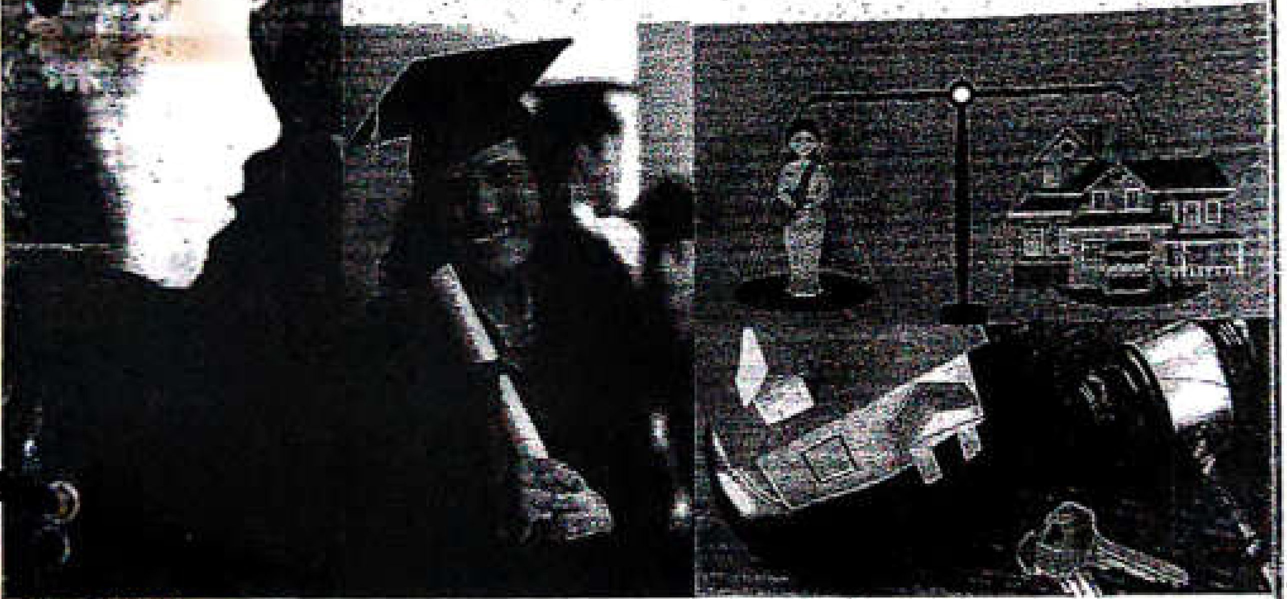

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor:
Dr.Virendra K.Jumde
Principal
Dr.Haribhau Admane Arts &
Commerce College Saoner
Dist-Nagpur

Editor:
Dr.Archana D.Patil
Head, Dept. of Pol. Sci.
Dr.Haribhau Admane Arts &
Commerce College Saoner
Dist-Nagpur

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Scanned with OKEN Scanner

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	भारतीय संविधान आणि लिंगभाव असमानता	डॉ. अनिल व्ही. देशमुख	1
2	बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची भूमिका : एक अभ्यास	डॉ. सुधाकर सोनोने	5
3	महिलांचे अधिकार : स्वरुप आणि वास्तविकता	डॉ. गणेश आर. गाडेकर	9
4	महिलांचे अधिकार : एक दृष्टीक्षेप	प्रा.डॉ. विलास आघाव	13
5	भारतीय महिला आणि मुलींच्या शिक्षणासमोरील अडचणी	डॉ.अर्चना नारायण धर्मे	17
6	महिला सक्षमीकरण	प्रा. अरुण महादेव राख	20
7	मानवी हक्क आणि महिलांचे कर्तव्य	डॉ.अरविंद बा. पाटील	24
8	महिला सबलीकरण: संकल्पना आणि विविध पैलू	डॉ. बळीराम परशराम आवचार	28
9	मानवाधिकाराच्या कक्षेत महिलांच्या सामाजिक स्थितीचे अध्ययन	डॉ.चक्रधर ग. बागडे	34
10	पंचायतराज आणि महिला नेतृत्व	डॉ.भगवान गवळे	40
11	समकालीन राजकारणातील स्त्रियांचा प्रश्न विशेष संदर्भ आरक्षण	प्रा. डॉ. भगवान लोखंडे	43
12	सार्वजनिक प्रशासनात स्त्रीयांची भूमिका : एक प्रशासकीय विश्लेशन	डॉ. प्रमोद चव्हाण	48
13	मानवी हक्क आणि वृध्द स्त्री	प्रा.डॉ. ज्ञानेश्वर चव्हाण	50
14	महिला सक्षमीकरणाचा मुलाधार : डॉ.बि.आर. आंबेडकर	प्रा.डॉ. दत्ता कुंटेवाड	52
16	भारतीय राज्यघटना व महिलांचे अधिकार	प्रफुल ढोके	56
17	शैक्षणिक दृष्टीकोनातून पंचायतराज आणि महिला सक्षमीकरण	डॉ.दयाराम दुधाराम पवार	60
18	महिलां विषयक कायदे व अधिकार	प्रा.डॉ.कल्पना आर.टेकाडे	64
19	महिला आणि कौटुंबिक हिंसाचार	प्रा. डॉ. कविता ज्ञानेश्वर कावरे	68
20	महिलांचे मानवाधिकार	डॉ. विनोदकुमार सुकराम चोपकर	72
21	महिला सक्षमीकरणात बचतगटातील भूमिकेची समिक्षा	डॉ.प्रा.प्रशांत एम.पाटील	[illegible]

College Code 225 Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) -7.675, Issue NO, 276 (CCLXXVI) B
ISSN : 2278-9308
March, 2021

महिला आणि कौटुंबिक हिंसाचार

प्रा. डॉ. कविता ज्ञानेश्वर कावरे
श्रीमती पी.डी. पाटील समाजकार्य महाविद्यालय,खडकी (बु.) अकोला

प्रस्तावना:

सर्व समाजात धर्म, वंश, जात, वर्ग, लिंग, यांच्या आध्याराने भेदभाव केला जातो. अधिकार, सत्ता, श्रेष्ठता–कनिष्ठता या कल्पनातुनही वेगवेगळया प्रकारे अन्याय केला जातो. समाजात वेगवेगळया ठिकाणी त्या त्या समाजाच्या रुढी, परंपरा, चालीरीती चालत आलेल्या असतात. समाजातल्या काही वर्गासाठी त्यातल्या काही चालीरीती अन्यायकाकरक, जाचक आणि शोषण करणाऱ्या असू शकतात स्वातंत्र्यानंतर आधुनिक मुल्यांवर आधारित अशी राज्यघटना तयार करण्यात आली. आणि समाजात लहान मोठा, गरीब–श्रीमंत, स्त्री–पुरुष, जात–पात असा कुठलाही भेदभाव न करता माणूस म्हणून सर्वांना समान संधी मिळाली. असे उद्दिष्ट ठरविण्यात आले.

आपला समाज हा पुरुषप्रधान समाज आहे स्त्रियांच स्थान कायम दुय्यमच राहिलेल आहे. स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचारा विरुद्ध राजा राममोहन रॉय,, महात्मा ज्योतीबा फुले, आगरकर, डॉ. बाबासाहेब अशा अनेक समजासुधारकांनी आवाज उठवला. समाजात त्याबाबत जागृती निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु स्त्रियांची स्थिती फारशी सुधारलेली नाही. एक वैदिक काळ सोडला तर असे दिसुन येते की बाकी काळात स्त्रियांवर भरपुर अत्याचार करण्यात झाले. समाजात त्यांचे स्थान दुय्यमच राहिले. स्त्रियांच घरातील कुटूंबातील छळ काही नविन नाही. ''स्त्रीला आवाज 'देवी' अगर 'दैत्या' मानले तर कधी 'अबला' किंवा 'सबला' पण तिला कधी 'माणुस' च मानण्यात आले नाही''[1]. स्त्रियांवर घरात होणारे अत्याचार हा जागतिक प्रश्न आहे. जगात सर्वत्र महिलांना दुय्यम स्थान देण्यात आले आहे. पण काळानुसार समाज व्यवस्था आणि एकुण सामाजिक मानसिकता बदलली आणि स्त्रियांना देण्यात येत असलेली दुय्यम वागणुक स्त्रियांवर व मुलीवर होणारे अत्याचार याबाबत संघटीतपणे आवाज उठविला जावू लागला. ''सन १९९४ मध्ये झालेल्या व्हिएन्ना ठराव, त्यानंतर बिजींगमधील घोषणापत्र व सन १९९५ मध्ये फ्लॅटफॉर्म फॉर ॲक्शनच्या सभेमध्ये झालेल्या चर्चेद्वारा, घरगुती हिंसाचार हा नि:शंकपणे मानवी हक्कांचा विषय आहे.''[2] कौटूंबिक हिंसाचार हा नि:शंकपणे मानवी हक्काचा विषय आहे. आणि अशाप्रकारचा हिंसाचार अस्तित्वात असणे, ही मानवी विकासामध्ये येणारी अत्यंत गंभिर अडथण आहे. कौटूंबिक हिंसाचार समाजात सर्वत्रच बोकळलेला असला, तरी तो दुष्य स्वरूपात बरेचदा दिसत नाही. स्त्रीवर अन्याय अत्याचार/हिंसाचार करणारी व्यक्ती नेहमी तिचा पतीच असेल, असे नाही पतीप्रमाणेच त्या स्त्रीची मुले, पालक सुद्धा अशाप्रकारच्या अन्याय अत्याचारासाठी कारणीभूत ठरू शकतात. ज्या घरात स्त्री पुर्णपणे इतरांवर अवलंबून असते, त्या कुटूंबामध्ये प्रत्यक्ष–अप्रत्यक्षपणे तिच्यावर अणेकदा अन्याय, अत्याचार होतात. अशाप्रकारे होणारा छळ स्त्रिया वर्षानुवर्षे सहन करीत आल्या आहेत. सहनसिलतेच्या सर्व सीमा संपल्यशिवाय बळाविरूद्ध किंवा कौटूंबिक हिंसाचाराविरुद्ध स्त्री साधारणत: तक्रार करीत नाही. या पार्श्वभूमिवर राष्ट्रीय महिला आयोग, राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग तसेच राज्य मानवी हक्क आयोग, एवढेच नव्हे तर उच्च व सर्वोच्च न्यायालयातील विविध न्याय निवाडा याद्वारा स्त्रिया व मुलींवर होणाऱ्या अत्याचाराची दखल घेवून हे अत्याचार थांबविण्यासाठी अनेक प्रयत्न झालेले आहे. परंतु प्रत्येक व्यवस्थेमध्ये असलेल्या पुरुषी

मानसिकतेमुळे या प्रयत्नांना अपेक्षित यश मिळाले नाही. महिलांच्या प्रश्नावर काम करणाऱ्या अनेक सामाजिक संघटना आणि अनेक अभ्यासक गटांनी कुटुंबात आणि कौटुंबिक व्यवस्थेत स्त्रीवर होणारा अत्याचार थांबविण्याची गरज असल्याचे मत वेळोवेळी व्यक्त केले.

"कुटुंबामध्ये स्त्रियांना हिंसामुक्त जीवन जगता यावं यासाठी भारत सरकारने 'कौटुंबिक हिंसाचार विरोधी कायदा, २००५' हा कायदा केला आहे. त्याची अंमलबजावणी २६ ऑक्टोबर २००६ पासुन सुरू करण्यात आली. हा कायदा सर्व जातीधर्मातल्या लोकांना लागू करण्यात आलेला आहे. या कायद्यान्वये शारीरिक छळाबरोबरच मानसिक, आर्थिक छळ झाल्यासही स्त्रियांना केस दाखल रकता येऊ शकते. संकृत दर्शनी न दिसणाऱ्या; पण मनाचं खच्चीकरण करणाऱ्या छळाविरुद्ध स्त्रियांना आतापर्यंत कुठे दाद मागता येते नव्हती. परंतु या कायद्यामुळे मात्र कौटुंबिक हिंसाचार विरोधी कायद्यामुळे तिला ती वाट केंद्र सरकारने उपलब्ध करून दिली आहे."[३]

स्वरूप व व्याप्ती: दिनांक १३ सप्टेंबर २००५ रोजी केंद्र सरकारने पारित केलेली अधिसुचना प्रसिद्ध झाल्यापासून हा कायदा अस्तित्वात झालेला आहे. एकुण ३७ कलमे आणि ५ प्रकरणे असलेल्या या कायद्याची माहिती:

१) "कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण करणारा कायदा २००५ म्हणजेच दि प्रोटेक्शन ऑफ वुमेन फॉर डोमेस्टिक व्हॉयलन्स ॲक्ट २००५ असे या कायद्याचे नाव राहिल.

२) पूर्ण भारतभर हा कायदा लागू असून, जम्मू आणि काश्मिरला हा लागू राहणार नाही.

३) केंद्र सरकाने प्रसिद्ध केलेल्या अधिकृत राजपत्रातील (ऑफिशीयल गॅझेट) जाहिर सुचनेनुसार हा कायदा त्या दिवशीपासून लागू झाला. असे समजण्यात येईल. केंद्र सरकारने हा कायदा १३ सप्टेंबर २००५ पासून अंमलात आणल्याबद्दल राजपत्रात प्रसिद्ध केले आहे."[४]

महिलांना अन्याय अत्याचारापासून संरक्षण देणे, हा या कायद्याचा मुख्य उद्देश आहे. या कायद्याचा वापर अत्यंत सेवेदनशिलपणे होण्याची गरज आहे. धर्म, भाषा, लिंग, गरीब, श्रीमंत या आधारावर कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव करता येणार नाही. कायद्यापुढे सर्वजन समान असतील. स्त्रिया किंवा मुली यांना मारहान करणे. शारीरिक आर्थिक आणि भावनिक जुलूम या गोष्टी कायद्यापुढे गुन्हा माणण्यात येईल. कोणीही महिलेला राहत्या घरातून बाहेर काढू शकणार नाही. तिचा निवारा हक्क महत्वाचा आहे. तो हक्क, निवारा आबादित रहावा यासाठी या कायद्यातील तरतुदीनुसार योग्य ते आदेश देण्याचे अधिकार न्यायाधिशांना आहेत. स्त्रीला विशेष संरक्षण देण्यासाठी न्यायाधिश संरक्षणात्मक आदेश देऊ शकतील.

कौटुंबिक हिंसाचाराची व्याख्या:

(अ) "पीडीत व्यक्तीस शारीरिक अवयपास, कल्याणांस जीवीतास हाणी पोहचत असेल किंवा मानसिक, शारीरिक इजा होत असेल आणि शारीरीक लैंगिक, मौखिक, भावनिक, आर्थिक छळ होत असेल. (ब) त्रास, हानी, इजा किंवा पीडीत व्यक्तीच्या जिवितांस धोका पोहचत असेल किंवा पीडीत व्यक्ती (महिलेवर) किंवा तिच्या नात्यातील व्यक्तीस दबाव निर्माण करून काही बेकायदेशिर कृत्यांची मागणी करण्यात आली असेल किंवा हुंडयाची मागणी करण्यात आली असेल किंवा (क) पीडीत महिलेस किंवा तिच्या नातलगांना धमकावण्याची कृतीवर कलम (अ) व (ब) मध्ये नमुद केल्याप्रमाणे कोणत्याही कृत्याद्वारे धमकी देण्याचा प्रभाव पाडणारी असेल किंवा (ड) पीडीत महिलेस शारीरिक किंवा मानसिक हानी पोहचवणारी असेल."[५]

Smt. P.D. Patil Social Work College, College Code 225, Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

या कायद्यानुसार व्यथित व्यक्ती म्हणजे नेहमी स्त्री असाच अर्थ आहे. तिच्यावर अत्याचार किंवा अन्याय झाला, शारिरीक, शाब्दिक, लैंगिक, मानसिक किंवा आर्थिक छळ, हुंडा किंवा मालमत्ता देण्यासाठी महिलेला अपमानित करणे, तिला शिविगाळ करणे, विशेषता अपत्य नसल्यामुळे तिला हिणवणे किंवा धमकावणे, त्रास देणे, दुखापत करणे, जखमी करणे किंवा पिडीत व्यक्तीचा जीव धोक्यात आणण्यास भाग पाडणे किंवा तिच्या कोणत्याही नातेवाईकाकडे हुंड्याची मागणी करणे व वरील सर्व गोष्टींचा दुष्परिणाम पीडीत व्यक्ती अथवा तिच्या नातेवाईकांवर होणे तसेच आर्थिक छळ करणे म्हणजेच महिलेचे स्वत:चे उत्पन्न, स्त्रीधन, मालमत्ता किंवा इतर आर्थिक व्यवहार किंवा तिच्या हक्काच्या कोणत्याही मालमत्तेपासून तिला वंचित करणे, घराबाहेर काढणे, कौटुंबिक हिंसाचाराच्या व्याख्येतील महत्वाच्या बाबी पुढिल प्रमाणे आहेत:

"शारिरीक छळ जसे,

१. मारहान २. तोंडात मारणे ३. तडाखा देणे
४. चावणे ५. लाथ मारणे ६. गुद्दे मारणे
७. ढकलणे ८. लोटणे (जोराचा धक्का मारणे)
९. इतर कोणत्याही पद्धतीने शारिरीक दुखापत किंवा वेदना देणे

लैंगिक अत्याचार जसे,

१. जबरदस्तीने समागम करणे.
२. अश्लिल फोटो काढणे
३. विभत्स कृत्य जबरदस्तीने करावयास लावणे.
४. तुमची समाजातील किंमत कमी होईल या दृष्टीने अश्लील चाळे करणे किंवा तुमची बदनामी करणे किंवा अनैसर्गिक अश्लील कृत्य करणे.

तोंडी आणि भावनिक अत्याचार जसे,

१. अपमान करणे.
२. वाईट नावाने बोलावणे
३. चारित्र्यबद्दल किंवा वागणुकीबद्दल संशय घेणे.
४. मुलगा झाला नाही म्हणून अपमान करणे
५. हुंडा आणला नाही म्हणून अपमान करणे.
६. तुम्हाला किंवा तुमच्या ताब्यात असलेल्या मुलाला शाळेत, महाविद्यालयात किंवा इतर शैक्षणिक संस्थांमध्ये जाण्यास मज्जाव करणे.
७. नोकरी स्विकारण्यास मज्जाव करणे.
८. तुम्हाला किंवा तुमच्या ताब्यात असलेल्या मुलाला घरामधून बाहेर जाण्यास मज्जाव करणे.
९. नेहमीच्या कामासाठी कोणत्याही व्यक्तिबरोबर भेटण्यास मज्जाव करणे.
१०.तुम्हास विवाह करावयाचा नसल्यास, विवाह करण्यास जबरदस्ती करणे.
११.तुमच्या पसंतीच्या व्यक्तीबरोबर विवाह करण्यास मज्जाव करणे.
१२.त्याच्या/त्यांच्या पसंतीच्या व्यक्तीबरोबर विवाह करण्यास जबरदस्ती करणे.
१३.आत्महत्याची धमकी करणे.
१४.इतर कोणतेही भावनात्मक किंवा तोंडी अपशब्द वापरणे.

आर्थिक अत्याचार जसे,

१. हुंड्यांची मागणी करणे.
२. तुमचे किंवा तुमच्या मुलांचे पालन–पोषणासाठी पैसे न देणे.
३. तुम्हाला किंवा तुमच्या मुलांना अन्न, वस्त्र, औषधे इ. न पुरविणे.

P.G. Patil Social Work College Code 325

Scanned with OKEN Scanner

४. तुम्हाला नोकरी करण्यास मज्जाव करणे.
५. नोकरीवर जाण्यासाठी अडथळा उत्पन्न करणे.
६. नोकरी स्विकारण्यास संमती न देणे.
७. पगारातून, रोजगारातून आलेले पैसे काढून घेणे.
८. तुमचा पगार, रोजगार वापरण्यास परवानगी न देणे.
९. तुम्ही राहत असलेल्या घरातून हाकलून देणे.
१०.घराचा कोणताही भाग वापरण्यास किंवा घरात जाण्यास, येण्यास अडथळा निर्माण करणे.
११.घरातील नेहमीचे कपडे, वस्तु वापरण्यापासून रोखणे.
१२.भाडयाच्या घराचे भाडे न देणे.''[६]

सारांश:

महिला स्वत:च्या हक्काविषयी जागृक नसणं, त्यांना कायद्याची माहिती नसन, साक्षरतेच प्रमाण कमी, कौटुंबिक हिंसेची चर्चा न करण, ते चुपचाप सहन करणं य सर्व अडथळ्यांना दूर करयाचा आशेचा किरण म्हणजे हा कायदा. या कायद्यामुळे महिलांना संरक्षण मिळते. हिंसाचार विरूद्ध लढण्याची तयारी ठेवता येते तसेच लढताही येते. कौटुंबिक हिंसाचार २००५ हा कायदा महिलांना स्वाभिमानाने जगण्याची हिम्मत देते. हा कायदा परिवर्तनाच हत्यार आहे. पण नुसते कायदे करून समाजाचं मानसिक परिवर्तन होत नसत. राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक या सर्वच क्षेत्रात परिवर्तन होण गरजेच आहे. म्हणून महिलांनी या कायद्याचा आधार घ्यायला हवा.

संदर्भ:

१) सरोद असिम, कौटूंबिक हिंसाचार आणि कायदा, पृ.क्र. ६
२) सरोद असिम, कौटूंबिक हिंसाचार आणि कायदा, पृ.क्र. १६
३) रोडे पुष्पा, महिलांसाठी आधार कायद्याचा पृ.क्र. ४६
४) सरोद असिम, कौटूंबिक हिंसाचार आणि कायदा, पृ.क्र. २१
५) कौटुंबिक हिंसाचारापासुन महिलांचे संरक्षण अधिनियम, २००५ पृ.क्र. ८
६) महिला व बालविकास आयुक्तालय, कौटुंबिक हिंसाचारापासुन महिलांचे संरक्षण कायदा २००५ पृ.क्र. २ व ३

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, AKOLA
College Code 225

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

July -2021

ISSUE No- 230 (A)

Panchayat Raj System

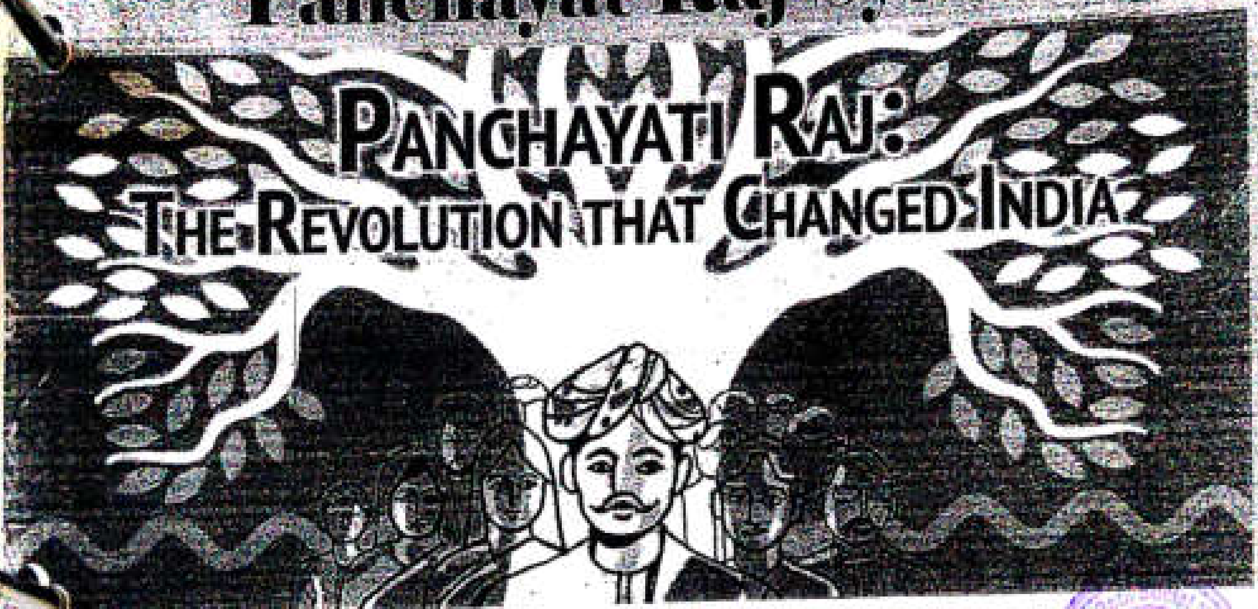

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor
Dr. Sunil P.Washimkar
Principal
Mahatma Jyotiba Fule
College of Social Work, Yavatmal

Editor
Dr. Ganesh R.Gadekar
Assistant Professor
Mahatma Jyotiba Fule
College of Social Work, Yavatmal

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Scanned with OKEN Scanner

INDEX -A

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	Reservation Policy In Panchayat Raj And Empowerment Of SC/STWomen	Dr. Omprakash D. Kashyap	1
2	Life Skill Development of Adolescent Girls through Kishori Panchayat in India	Dr Santosh Pandurang	7
3	Mechanisms of Panchayats	Dr. Sunirmal Surendra Kabiraj	15
4	ग्रामपंचायती आणि शाश्वत विकास	प्रा. सतिशकुमार घ. थवड	19
5	भारत में पंचायती राज का इतिहास, अवश्यकता एवं वर्तमान कोरोना परिदृष्य में पंचायतोंकी भुमिका और कार्य.	विजय बळीराम गावंडे	26
6	महिला आरक्षण आणि पंचायत राज व्यवस्था	प्रा. डॉ. संकेत सुरेश काळे	30
7	महाराष्ट्रातील पंचायत राज्य व्यवस्था	प्रा.डॉ. कविता ज्ञा.. कावरे	34
8	महीला सक्षमिकरण आणि पंचायत राज व्यवस्था	प्रा. सुभाष एस. रंगारी	39
9	ऊसतोड महिला कामगार व शासकिय धोरण	प्रा. महादेव चैतराम चुंचे	44
10	विधी संघर्षग्रस्त मुलांची प्रवृत्ती	प्रा.डॉ. अशोक द. सातपुते	49
11	पंचायतराज आणि सर्वोदय विचारधारा	सहा.प्रा.जयश्री पंजाबराव काळे	52
12	पेसा अधिनियमांतर्गत: आदिवासी ग्राम विकास	प्रा.डॉ.अविनाश आनंदराव गेडाम	55
13	पंचायत राज: ग्रामीण विकासासाठी वरदान	मनोज मुरलीधर मेरत	61
14	गावाच्या विकासात पंचायतराजची भूमिका	डॉ. अरविंद बा. पाटील	68
15	पंचायतराज व आदिवासींचे नेतृत्व	डॉ. संजय गोरे	72
16	बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतातील पंचायती राज व्यवस्था	डॉ. कल्पना डावळे	76
17	ग्रामिण विकास आणि पंचायतराज व्यवस्था	अतुल तुलाराम अंबादे /प्रा. डॉ. एल. एच. नंदेश्वर	85
18	महाराष्ट्रातील पंचायतराजची स्थिती	प्रा.डॉ. रमेश के. शेंडे	89
19	पंचायतराज व्यवस्थेत स्त्रियांचे नेतृत्व	कु. लिमंत्रिका भगवान नवघडे/प्रा. डॉ. एल. एच. नंदेश्वर	93
20	महिला सबलीकरण आणि पंचायत राज व्यवस्था	यशुदास सदाशिव ढोरे /प्रा. डॉ. सिद्धार्थ ना. मदारे	96

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, AKOLA — College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) -7.675, Issue NO, 300 (CCC) A

ISSN : 2278-9308
July 2021

महाराष्ट्रातील पंचायत राज्य व्यवस्था

प्रा. डॉ..कविता ज्ञा. कावरे
श्रीमती पि.डी. पाटील समाज कार्य महाविद्यालय खडकी, अकोला
मो. ९४२३१२९७०३

महाराष्ट्रात स्थानिक स्व. शासन संस्थाची परंपरा फार पुरातन असली तरी त्यांना वैज्ञानिक पाया ब्रिटीश काळातच प्राप्त झाला. १९२० मध्ये ब्रिटिशांनी कायदा करुन मुंबई राज्यातील ग्रामपंचायतींना वैज्ञानिक स्वरुप दिले. १ मे १९६० रोजी द्विभाषिक मुंबई राज्याचे विभाजन घेऊन महाराष्ट्र व गुजरात ही दोन राज्ये अस्तित्वात आली. स्वतंत्र महाराष्ट्र राज्याच्या स्थापनेनंतर लगेच २७ जुन १९६० ला त्यावेळेचे महसुल मंत्री श्री वसंतराव नाईक यांच्या अध्यक्षतेखाली पंचायत राज स्थापनेसाठी "लोकशाही विकेंद्रीकरण' समिती नेमण्यात आली.

"१ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्य निर्माण झाले. महाराष्ट्र सरकारने पंचायत राज व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी २७ जुन १९०० रोजी तत्कालीन महसुल मंत्री श्री वसंतराव नाईक यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती स्थापन केली. या समितीने श्री बलवंतराय मेहता समितीने लोकशाही विकेंद्रीकरण व ग्रामीण विकासाच्या दृष्टीकोनातून केलेल्या सर्व शिफारशीचा अभ्यास करुन महाराष्ट्राच्या स्थानिक परिस्थितीनुसार त्यात आवश्यक तो बदल करुन आपला अहवाल तयार केला. श्री वसंतराव नाईक समितीने २२६ शिफारशींचा अहवाल १५ मार्च १९६१ रोजी महाराष्ट्र सरकारला सादर केला. महाराष्ट्र सरकारने १ एप्रिल १९६१ रोजी महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती संमत केला. ५ मार्च १९६२ रोजी भारताच्या राष्ट्रपतीकडुन या कायद्याला संमती मिळाली. १ मे १९६२ रोजी या कायद्यानुसार महाराष्ट्रात त्रिस्तरीय पंचायत राजची स्थापना करण्यात आली. ग्रामस्तरावर ग्रामपंचायत स्थापन करण्याची तरतूद १९५८ च्या मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियमात करण्यात आली होती. अशाप्रकारे महाराष्ट्रात त्रिस्तरीय पंचायत राजव्यवस्था अस्तित्वात आली. देशातील पंचायत राजसंस्थांना घटनात्मक दर्जा देण्यासाठी भारत सरकारने १९९२ साली ७३ वी घटनादुरुस्ती संमत केली. या घटनादुरुस्ती नुसार घटक राज्यांना पंचायत राजव्यवस्थेत सुधारणा करण्यासंबंधी नवीन कायदे करण्याचे आवाहन केले. त्यानुसार महाराष्ट्र सरकारने 'मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम १९५८' आणि महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती दुरुस्ती विधेयक १९९४'' या नावाचा कायदा २२ एप्रिल १९९४ रोजी संमत केला. या कायद्यानुसार जुन्या पंचायत राजव्यवस्थेत आमूलाग्र बदल होऊन २३ एप्रिल १९९४ पासून महाराष्ट्रात नवीन पंचायत राजची सुरुवात झाली. स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये महिलांसाठी ५० टक्के आरक्षण ठेवण्यासंबंधीचे विधेयक महाराष्ट्र विधानसभेत १३ एप्रिल २०११ रोजी व विधान परिषदेत १९ एप्रिल २०११ रोजी मंजुर झाले आहे.''[१]

महाराष्ट्र पंचायत राज्याची वैशिष्टे :–मेहता समितीच्या शिफारशीनुसार प्रत्येक राज्यात स्थानिक परिस्थितीप्रमाणे कमी अधिक प्रमाणात फरक करुन लोकशाही विकेंद्रिकरणाला मूर्त स्वरुप देण्यात आले. जिल्हा पातळीवर जिल्हा परिषद, गट वा तालुका पातळीवर पंचायत समिती व ग्राम पातळीवर ग्रामपंचायत अशी त्रीस्तरीय रचना बऱ्याच राज्यातून सुरु करण्यात आली. परंतु नाईक समितीच्या शिफारशी वरुन महाराष्ट्र राज्यात अस्तित्वात आलेले पंचायत राज्य इतर राज्यातील पंचायत राज्य पध्दतीपेक्षा वेगळे, भिन्न स्वरुपाचे आणि वैशिष्ट्येपूर्ण आहे.

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) -7.675, Issue NO, 300 (CCC) A
ISSN : 2278-9308
July 2021

१. त्रीस्तरीय रचनेतील जिल्हा स्तराला अग्रहक्.
२. सभासदांच्या निवडीकरीता प्रत्यक्ष निवडणुकीच्या तत्वाचा स्वीकार.
३. अनु—जाती/जमातीसाठी राखीव व फीरते मतदारसंघ
४. महाराष्ट्रातील पंचायत राम व्यवस्थेत आमदार व खासदारांना स्थान नाही.
५. सभासदांना स्वीकृत करण्याची पध्दती.
६. स्त्रियांसाठी राखीव व फिरते मतदारसंघ.
७. राज्य व स्थानिक क्षेत्रातील कामाची विभागणी
८. निर्वाचित सदस्यांमधुन पदाधिकाऱ्यांची निवड केली जाते.
९. स्थायी व विषय समित्यांच्या पदाधिकाऱ्यांचे अधिकार''[२]

महाराष्ट्र सरकारने इतर राज्यापेक्षा अशी ही वेगळी व वैशिष्ट्यपूर्ण पध्दती सुरु करुन लोकांच्या हातात सत्ता जायला पाहिजे म्हणुन वरील तत्वानुसार सत्तेचे विकेंद्रीकरण केले. परंतु यामागील उदात्त हेतू सफल करण्यासाठी लोक प्रतिनिधींनी जबाबदारीची जाणीव ठेऊन कार्य केले तरच पंचायत राज्याचे भवितव्य उज्वल होईल.

अ) जिल्हा परिषद :

रचना : ''१) निर्वाचित सदस्य : जिल्हा क्षेत्राचे सर्वसाधारणपणे ३५,००० लोकसंख्येचा एक याप्रमाणे मतदार संघ पाडुन त्यातुन प्रत्येकी डाक सदस्य प्रत्यक्ष मतदाराकडुन गुप्त व प्रौढ मतदान पध्दतीने निवडुन दिला जातो. अशा निर्वाचित सदस्यांची संख्या प्रत्येक जिल्हा परिषदेमध्ये कमीत कमी ४० व जास्तीत जास्त ६० असू शकते. अनुसूचित जाती व जमातीकरीता राखीव मतदार संघ असतात.

२) पदसिध्द सदस्य : जिल्हा क्षेत्रातील पंचायत समितत्यांचे सभापती त्या जिल्हा परिषदेचे पंदसिध्द सदस्य असतात.

३) स्वीकृत सदस्य : निवडुन झालेल्या सदस्यांमध्ये एक ही स्त्री सदस्य नसेल तर एक स्त्री सदस्य स्वीकृत करण्यात येतो.

४) सहयोगी सदस्य : जिल्ह्यातील राज्यसरकारने निर्देशित केलेल्या पाच सहकारी संस्थाचे अध्यक्ष, सभापती जिल्हा परिषदेचे सहयोगी सदस्य म्हणुन पदसिध्द राहतात. या पाच सहकारी संस्था १) डिस्ट्रिक्ट सेंट्रल कोऑपरेटीव्ह बँक, २) डिस्ट्रिक्ट लँड मॉर्गेज बँक, ३) जिल्हा सहकारी खरेदी विक्री संघ, ४) जिल्हा औद्योगिक संस्था आणि ५) जिल्हा सहकारी मंडळ या आहेत. अशाप्रकारे जिल्हा परिषदेतील सर्व प्रकारच्या सभासदांची संख्या ५५ ते ८५ च्या दरम्यान असते.''[३]

५) जिल्हा परिषदेची कामे : जिल्हा परिषदेला विकासाचा वार्षिक अंतीम आरखडा तयार करणे, वार्षिक अंदाजपत्रक ठरविणे, करवसुलीबाबत सूचना देणे. विकासाच्या महत्वपूर्ण योजनांची निवड करुन त्यांच्या जागा निश्चित करणे, महत्वाचे निर्णय घेणे ही सर्व सामान्यान्य कामे करावी लागतात. याशिवाय खालील विविध क्षेत्रामध्ये निरनिराळी कामे करावी लागतात.

शेती, पशुसंवर्धन, समाजकल्याण, शिक्षण, वैद्यकीय सार्वजनिक आरोग्य, सार्वजनिक आरोग्य विषयक अभियांत्रिकी कामे, इमारती व दळणवळण, लघु उद्योग व कुटिर उद्योग, सहकार, सामाजिक शिक्षण, जंगले, पाटबंधारे, मत्सोद्योग, दारुबंदी, प्रकाशन समाज विकास, संकीर्ण ग्रामीण घरबांधणी, बाजारपेन, धर्मशाळा, पथिकाश्रम, डाकबंगले, सराई बांधणे, चावड्या व इतर सार्वजनिक संस्था, ग्रामोद्धारे, दुष्काळ, दुभिक्ष्य, पूर व इतर आपत्तीच्या वेळी मदत करणे. औद्योगिक बेकारी वगळून स्थानिक बेकारी दुर करणे, लोकांचे. आरोग्य सुरक्षितता, सुख—सोयी यांची ज्या [illegible] होईल अशी स्थानिक स्वरुपाची कामे करणे. गावठाण वाढविणे व त्यांची सुधारणा [illegible] गावठाण बसविणे. आदर्श खेडी बसविणे. कर्मचाऱ्यांचे कल्याण, कर्मचाऱ्यांसाठी [illegible] तरतुद

College Code 225

Website – www.aadharsocial.com Email – aadharsocial@gmail.com

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) -7.675, Issue NO, 300 (CCC) A
ISSN : 2278-9308
July 2021

करणे. सार्वजनिक मैदानात, व उद्यानात झाले लावणे व त्यांची जोपासना करणे. सार्वजनिक सत्कार
समारंभ व करमणूक. स्थानिक यंत्राची व्यवस्था ठेवणे. प्रेतांची विल्हेवाट लावणे. व दहणभूमी
व्यवस्था खेड्यांची आर्थिक उन्नती करणे इ. प्रकारची कामे करावी लागतात.

ब) पंचायत समिती :–

लोकशाही विकेंद्रिकरणाच्या त्रिस्तरीय संरचनेत गट किंवा तालुका स्तरावर 'पंचायत समिती'
या स्थानिक स्वशासन संस्थेची निर्मिती करावी अशी शिफारस बलवंतराय मेहता समितीने केलेली
आहे. जिल्हा या उच्च स्तरावरील स्वशासन संस्था 'जिल्हा परिषद' आणि गावस्तरावरील स्थानिक
स्वशासन संस्था 'ग्रामपंचायत' यांच्यात प्रशासकीय दुवा साधणारी 'पंचायत समिती' ही तालुका
स्तरावरील स्वशासन संस्था आहे. लोकशाही विकेंद्रीकरणाच्या संरचनेत तिचे स्थान अध्यम अथवा
द्वितीय स्तरावर आहे. बलवंतराय मेहता समितीला पंचायत समिती हीच प्रामुख्याने नियोजन व
अंमलबजावणी करणारी समर्थ संस्था म्हणून अपेक्षित आहे.

पंचायत समितीची रचना :–

१) 'पदसिध्द सदस्य : गट किंवा पंचायत समिती क्षेत्रातील मतदार संघातून जिल्हा परिषदेवर
प्रत्यक्ष निर्वाचनाद्वारे निवडून गेलेले सदस्य व गटातील स्वीकृत केलेले सदस्य.

२) निर्वाचित सदस्य : गटातील जिल्हा परिषद मतदार संघाचे दोन विभाग करुन त्या विभागातील
सरपंचाच्या मतदार संघातून प्रत्यक्ष निर्वाचित झालेले प्रत्येकी डाक सरपंच सदस्य.

३) स्वीकृत सदस्य :– अ) पदसिध्द व निर्वाचित सदस्यांमध्ये महिला सदस्याचा समावेश नसेल
तर समिती क्षेत्रातील एक महिला स्वीकृत सदस्य.

त्याचप्रमाणे वरील दोन पध्दतीच्या सदस्यांत अनुसूचित जाती व जमाती यांना प्रतिनिधित्व
मिळाले नसेल तर त्यांचा प्रत्येकी एक असे दोन स्वीकृत सदस्य.

४) सहयोगी सदस्य :– अ) पंचायत क्षेत्रातील कृषी विषयक कार्य करणाऱ्या सहकारी संस्थेचा
(गट स्तरावरील) सभापती ६) सहयोगी सदस्य.''[४]

पंचायत समितीची कामे :–'पंचायत समिती ही जिल्हा परिषद व ग्रामपंचायत यामधील
मध्यम दुवा आहे. पंचायत समितीला करावी लागणारी कामे पुढीलप्रमाणे –

विकासयोजनेचा आराखडा तयार करण्याचे कार्य पंचायत समिती विकासखंडात घेतली
जावयाची कामे व विकास योजनांबद्दल शिफारसी करणे करते. विकासखंडातील साधनसंपत्तीचा
व अनुदानाचा उपयोग करण्याचे दृष्टीने कामे व योजना आखते.

विकासखंड अनुदानातून योजनेला, कामाला मंजुरी देणे, तिची अमंलबजावणी करणे,
देखरेख ठेवणे, कारभार पाहणे व खर्च करणे. जिल्हापरिषदेच्या विकास योजना व कामे अंमलात
आणणे व त्यावर देखरेख ठेवणे.

सभापती, उपसभापती किंवा अधिकाऱ्याने घेतलेल्या निर्णयाची फेरतपासणी करणे व त्यात
फेरबदल करणे. वर्षातून केव्हाही आपल्या अंदाजपत्रकात विकासखंड अनुदानासंबंधी फेरतपासणी
करणे.

जिल्हापरिषदेकडे आपल्या कामाचा अहवाल दर तीन महिन्यांनी पाठविणे. बी.डी.ओ. च्या
कामावर देखरेख व नियंत्रण ठेवणे.''[५] शेती, पशुसंवर्धन, तंगले, समाजकल्याण, शिक्षण व
समाजशिक्षण, आरोग्य व सार्वजनिक आरोग्या, इमारती व दळणवळण, कुटिर उद्योग व सहकार
प्रकाशन, समाजविकास, इ. स्तरावरील कामे पंचायत समितीला करावी लागते.

क) ग्राम पंचायत :– पंचायत म्हणजे पचांची समिती हे शब्दशः व खरे असले तरी महाराष्ट्रात
प्रत्यक्षात ग्रामपंचायत ही जिल्हाधिकारी लोकसंख्येच्या प्रमाणात ठरवितात. कमीत कमी सात, त्याप्रमाणे
जास्तीत जास्त पंधरा सदस्यांची समिती असते. यासाठी खेड्याचे जिल्हाधिकारी ठरवितो.

College Code 225

www.aadharsocial.com Aadhar Publications

Scanned with OKEN Scanner

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308 July 2021

Impact Factor - (SJIF) -7.675, Issue NO, 300 (CCC) A

विभाग वाईस पाडण्यात येतात व प्रत्येक विभागातून ग्राम पंचायतीकरीता दोन सदस्य प्रौढ व गुप्त मतदान पध्दतीने निवडून दिले जातात.

ग्रामपंचायतीची रचना : ''ग्रामपंचायत क्षेत्रातील गावाची लोकसंख्या विचारात घेऊन ग्रामपंचायतीची ग्रामपंचायतीची रचना : ''ग्रामपंचायत क्षेत्रातील गावाची लोकसंख्या विचारात घेऊन ग्रामपंचायतीची एकुण सदस्य संख्या व गावाची रचना केली जाते. गावातील एकुण लोकसंख्येवरुन ग्रामपंचायतीची एकुण सदस्य संख्या व गावाची भौगोलिक रचना यावरुन ग्रामपंचायतीचे प्रभाग किंवा वार्ड निर्माण केले जातात. ग्रामपंचायतीच्या एका प्रभागामधून कमीतकमी दोन व जास्तीत जास्त तीन सभासद ग्रामपंचायतीवर निवडून जातात. यामुळे एका प्रभागातून जेवढे सदस्य निवडून जातात तेवढीच मते देण्याचा अधिकार ग्रामपंचायतीच्या मतदाराला प्राप्त होतो. ग्रामपंचायतीचे प्रभाग निश्चित करण्याचा व आश्यक तेव्हा प्रभागाच्या सदस्य संख्येत बदल करण्याचा अधिकार राज्यशासनाच्या वतीने जिल्हाधिकाऱ्याला असतो. गावातील ७०० ते १५०० लोकसंख्येला ग्रामपंचायत सदस्य संख्या ७ असते. तर १५०१ ते ३००० लोकसंख्या ९ सदस्य, ३००० ते ४५०० लोकसंख्येला ११ सदस्य, ४५०१ ते ६००० लोकसंख्येला १३ सदस्य, ६५०१ ते ७५०० लोकसंख्येला १५ सदस्य, ७५०१ ते त्यापेक्षा जास्त लोकसंख्येला १७ सदस्य संख्या असते.''[१]

ग्रामपंचायतीचे कामे :–'१) जिल्हा परिषद व पंचायत समितीच्या अधिन राहून ग्रामसूचीतील विषयासाठी ग्रामनिधीतून तरतूद करणे.

२) सार्वजनिक सत्कार समारंभ किंवा करमणुकीच्या कार्यक्रमासाठी निर्वाचित सभासदांच्या २/३ बहुमताने आर्थिक तरतूद करणे.

३) गावातील नागरिकांचेशिक्षण, आरोग्य, सुरक्षितता तसेच सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक कल्याणासंबंधी आवश्यक ती तरतूद करणे.

४) शेती उत्पादनात वाढ व सुधारणा करण्यासाठी गावातील सहकारी संस्थांना उत्तेजन देणे.

५) राज्यातील ग्रामपंचायतीच्या वार्षिक संमेलनासाठी किंवा अन्य संमेलनासाठी संमत करुन अंशदान देणे.

६) आपल्या अधिकार क्षेत्रातील प्राथमिक शाळांवर देखरेख व नियंत्रण ठेवणे.

७) आपल्या कार्यक्षेत्रातील जमीन धारकांच्या शेतीचे नुकसान स्वताच्या कुळाच्या विवादामुळे झाल्यास ते जिल्हाधिकाऱ्याच्या निदर्शनास आणून देणे.

८) शासनाच्या आदेशानुसार गावात अस्पृश्यता निर्मूलनासाठी प्रयत्न करणे.

९) अनुसूचित जाती–जमाती व इतर मागासवर्गीयांच्या विकासासाठी आवश्यक ते प्रयत्न करणे.

१०) गावातील घरांना आणि जागांना क्रमांक देणे.

११) जिल्हा परिषद किंवा पंचायत समितीने ग्राम पंचायत क्षेत्रात सोपविलेली कामगिरी पार पाडणे.

१२) ग्रामसूचीतील विषयासंबंधी कार्य करण्यासाठी ठराव संमत करुन वेगवेगळ्या विषय समित्या निर्माण करुन त्यांचे स्वरुप निश्चित करणे.

१३) गावातील लोगांना बांधकाम परवाना देणे.

१४) ग्राम पंचायत क्षेत्रातील अतिक्रमणे हटविणे किंवा त्यांना स्थायी करणे.

१५) राज्यशासनाने ग्रामीण विकासासंबंधी वेळोवेळी सोपविलेल्या जबाबदाऱ्या पार पाडणे.

इत्यादी कामे ग्रामपंचायतीला करावी लागतात.

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
AKOLA

सारांश :

शहरातील दिखाऊ चकमकीकडे खेड्यातील अशिक्षित आणि सुशिक्षित वर्ग झुकलेला आहे. खेडी ओस पडुन शहरातील गर्दि समस्या ठरु पाहत आहे. यासाठी ग्रामीण जनतेला उदर निर्वाहाची व आरोग्य रक्षणाची किमान साधने, सुविधा, किमान शिक्षण व स्वयंरोजगाराची संधी तसेच आर्थिक व सामाजिक दृष्टया मागासलेल्या समाजात सामाजिक न्याय व प्रतिष्ठा प्राप्त करुन देण्याचे प्रयत्न

करावे. माणूस हा डाक जबाबदार समाजाचा जबाबदार घटक आहे. प्रत्येकाने आपले भान ठेवून प्रत्येक कार्य व्यवस्थितरित्या पार पाडले तर पंचायत राज यशस्वी होईलच. उलट पूज्य गांधीजींचे प्रत्येक खेडी स्वयंपूर्ण, स्वातंत्र, स्वावलंबी करण्याचे स्वप्न साकार होऊन रामराज्याची कल्पना प्रत्यक्षात येईल.

संदर्भ :
१) पाटील यशोदा, सांडुरविन्नत पंडीतराव, लोकप्रशासन पै.क्रं. ६.२.?
२) खापर्डे सुदर्शन डी, ग्रामपंचायतीचे प्रशासन पे.क्रं. २१३ व २१४.
३) तिजारे बाबा, सामुदायिक विकास आणि विस्तार शिक्षण पे.क्रं. १४९ व १५०.
४) कुलकर्णी म.ना., भारतातील स्थानिक स्वशासन पे.क्रं. ७० व ७९.
५) देवगावकर श.गो., पंचायत राज आणि सामुहिक विकास, पे.क्रं. ५३.
६) पाटील यशोदा सांडूत विट्ठल पंडीतराव, लोकप्रशासन पे.क्र. ६.१३.
७) पाटील यशोदा सांडूत विट्ठल पंडीतराव, लोकप्रशासन पे. क्रं. ६.१६

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

www.aadharsocial.com

Impact Factor-7.675 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

December-2020

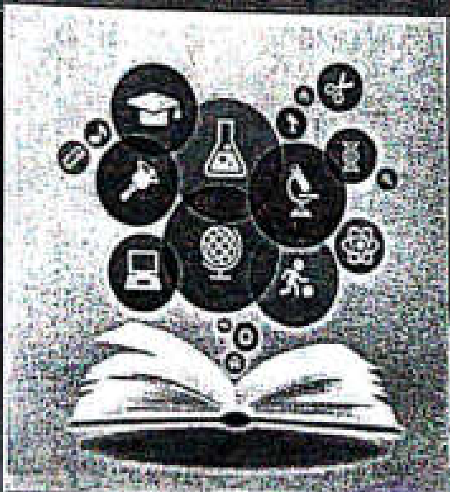

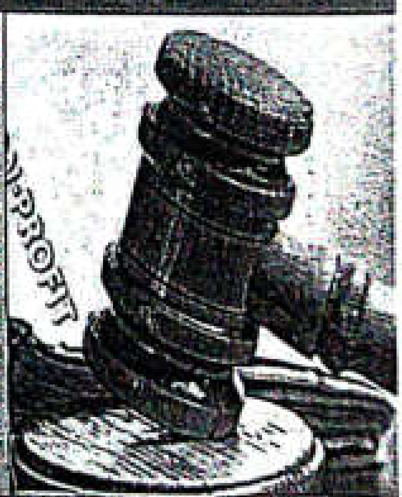

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

ISSN – 2278-9308

Impact Factor – 7.675

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

December - 2020

ISSUE No – 268 (CCLXVIII)

Sciences, Social Sciences, Commerce, Education, Language & Law

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor :
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr.Dinesh W.Nichit
Editor :
Principal
Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage, Walgaon.Dist. Amravati.

Sant. P.D. Patil Social Work College, Akola. College Code 225

Aadhar International Publications

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

Scanned with OKEN Scanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 268 (CCLXVIII)
ISSN : 2278-9308
December, 2020

INDEX

No.	Title of the Paper / Authors' Name	Page No.
1	बाबा आमटे व आनंदवनाची निर्मिती — डॉ. प्रियंका विपुल जाधव (आवते)	1
2	बुलडाणा जिल्ह्यातील भूमी उपयोजनाचे स्थलकालसापेक्ष अध्ययन — डॉ. संदीप रुपरावजी मसराम	7
3	कोवीड–१९ जागतिक महामारीचा शारीरिक आणि मानसिक आघात — प्रा.डॉ.शिवाजी ज्ञानदेव भिंताडे	15
4	ममता कालिया के साहित्य में नारी की स्थिती — डॉ.स्वर्णलता बागडे	24
5	बाल विवाह अपराध व सामाजिक अभिशाप — डॉ.विशाखा जगन्नाथ डेरे	29
6	करोना आणि ऑनलाईन शिक्षण - एक संधी की पर्याय — डॉ. विजयता एम. विटनकर	33
7	शेतकरी आत्महत्येचे वास्तव — प्रा. स्वप्निल एस. बोबडे	36
8	भारतातील सामाजिक चळवळी–एक दृष्टिक्षेप — डॉ. बळीराम परशराम अवचार	40
9	इंग्रजी व मराठी माध्यमाच्या माध्यमिक शाळेतील शिक्षकांच्या समायोजनाचा तुलनात्मक अभ्यास — प्रा. डॉ. विद्या श्रीकृष्ण भारंबे	48
10	महाराष्ट्र विधानसभा कामकाज प्रक्रिया आणि सदस्यांसाठी उपलब्ध असलेल्या संसदीय आयुधांचा आढावा — डॉ. विलास आघाव बांगर / आकाश शेषराव	52
11	वैश्विक महामारी आणि मराठी साहित्य — डॉ. सुनील अभिमान अवचार	57
12	कोव्हिड – १९ चा भारतीय समाजावरील परिणाम — सहा. प्रा. दिगंबरकुमार लांडगे	62
13	जागतिकीकरणातील ग्रामीण महिला सबलीकरण — प्रा. एस.व्ही. येवतीकर	64
14	आधुनिक वैश्वीकरण एवं उपभोक्तावादी युग में वृद्धों की समस्याए : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन — डॉ. वर्षा भुजबळ	67
15	अंतराळ पर्यटन: भविष्यातील संधी – एक अध्ययन — प्रा. अभिजीत प्र. दोड	72
16	मराठी गझलचे सारथी गझलनवाज़ भीमराव पांचाळे — प्रा. डॉ. राहूल एम. भोरे	76

College Code 225

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 7.675, Issue NO, 268 (CCLXVIII)
ISSN : 2278-9308
December, 2020

भारतातील सामाजिक चळवळी–एक दृष्टिक्षेप

डॉ. बळीराम परशराम अवचार,
सह. प्राध्यापक, श्रीमती पी. डी. पाटील कला वाणिज्य महाविद्यालय,
छडकी, अकोला.

प्रस्तावना:

[illegible]

सामाजिक चळवळीचा अर्थ:

[illegible] 'Social Movement' [illegible]

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 7.675, Issue NO, 268 (CCLXVIII)
ISSN : 2278-9308
December, 2020

[illegible]

भारतातील प्रमुख सामाजिक चळवळी:

[illegible]

१८५७ ते १९२१ हा कालखंड शेतकरी चळवळीचा शुभारंभ होता. या दरम्यान जमीनदारांचा जुलूम व ब्रिटिशांचा जुलमी जमीनसारा कायदा यामुळे शेतकरी अगतिक झालेला होता. त्यांच्याविरुद्ध हा असंतोष इतका स्पष्ट व प्रचंड होता की, शेतकऱ्यांनी त्याविरुद्ध उत्स्फूर्तपणे आवाज उठविला. हा विरोध कोणीही संघटित केलेला नव्हता. पण शेतकरी इतका आर्थिक परिस्थितीच्या कैचीत सापडलेला होता की त्याला संघटितपणे आवाज उठवल्याशिवाय पर्याय नव्हता.

या शेतकरी चळवळीमध्ये प्रामुख्याने १८५५ मध्ये संथालांनी सावकाराविरोधी केलेला उठाव, १८५७ मध्ये दक्षिणेत झालेली सावकारविरोधी दंगल, याच काळात बंगालमधील कुळांनी जमीनदाराविरोधी पुकारलेले रणशिंग व पंजाबमधील शेतकऱ्यांनी सावकारा विरोधात पुकारलेले बंड यांचाही समावेश होतो. शेतकरी चळवळीचा इतिहास पाहिल्यास त्याची वैचारिक पार्श्वभूमी १८८३ मध्ये महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी घेतलेल्या कार्यात आढळून येते. महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांचा व त्यांच्यामध्ये खदखदणाऱ्या असंतोषाला जबाबदार असणाऱ्या कारणांचा शोध घेताना महात्मा फुले यांच्या विचारांचा आढावा घेतल्याशिवाय समोर जाणे शक्य होणार नाही. महात्मा फुले यांनी त्यांच्या शेतकऱ्यांचा आसूड या ग्रंथात शेतकऱ्यांची आर्थिक अवनती, सावकार व जमीनदार यांच्याकडून होणारी पिळवणूक व अमानुष शोषण याचे वास्तविक चित्रण रेखाटले आहे. शेती सुधारणेशिवाय शेतकरी-जीवनाचा विकास होणार नाही. म्हणून शेतीसंबंधित आधुनिक माहिती व तंत्रज्ञान शेतकऱ्यांना अवगत व्हावे व त्यादृष्टीने प्रयत्न करण्यात यावे, शेतात नवनवीन तंत्रांचा वापर व्हावा, शेतकऱ्यांजवळ भरपूर प्रमाणात गोधन असावे, पाण्याच्या भरपूर सोयी उपलब्ध असाव्यात इत्यादींवर महात्मा फुले यांचा भर होता.

सन १९२० मध्ये महात्मा गांधींनी सुरू केलेल्या राष्ट्रीय चळवळीने भारतीय खेडी व शेतकरी यांच्याकडे सर्वांचे लक्ष वेधले गेले. खरा भारत हा ग्रामीण भागात आहे हे ओळखून, शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांमध्ये विशेष रस घेऊन महात्मा गांधींनी काही काही शेतकरी चळवळी उभारल्या. त्यामध्ये चंपारण्य सत्याग्रह, खेडा सत्याग्रह तसेच बार्डोली सत्याग्रह हे काही महत्त्वाचे सत्याग्रह होत. यामुळे फार मोठ्या प्रमाणात शेतकरी वर्ग गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली राष्ट्रीय चळवळीच्या प्रमुख प्रवाहात सामील झाला. शेतकऱ्यांच्या हिताचे रक्षण करण्यासाठी व त्यांच्या प्रश्नांना वाचा फोडण्यासाठी शेतकऱ्यांनी १९३६ मध्ये अखिल भारतीय किसान सभेची स्थापना केली. या सभेने विविध प्रांतात जमीनदारांच्या जुलमाला विरुद्ध लढा देऊन देशाचे लक्ष वेधले होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सामाजिक समतेचा पाया अधिक दृढमूल होण्यासाठी त्यांना आर्थिक आयाम देण्याची गरज ओळखून सन १९३६ मध्ये स्वतंत्र मजूर पक्षाची स्थापना केली. या पक्षाच्या वतीने दिनांक १० जानेवारी १९३८ रोजी मुंबई येथे २०००० शेतकऱ्यांचा मोर्चा आझाद मैदानातून कौन्सिल हॉलकडे नेला होता.

शेतकरी चळवळीमध्ये प्रामुख्याने बिहारमधील चंपारण्य सत्याग्रह (१९१७–१८), गुजरातमधील खेडा सत्याग्रह (१९१९), मलबारमधील मोपल्यांचे बंड (१९२१), हैदराबादमधील तेलंगणातील शेतकऱ्यांचे आंदोलन (१९४६–५१), महाराष्ट्रातील मावळ्यांचे बंड (१९१९–२१), मुळशी पेटा सत्याग्रह (१९२०), गुजरातमधील बार्डोली सत्याग्रह (१९२८), उत्तरप्रदेशातील अवध सारावंदी चळवळ (१९३०), किसान सभेची चळवळ (१९३६), तेभागा चळवळ (१९४६–४७) इत्यादींसह शेतकरी चळवळी होत.

२. आदिवासींच्या चळवळी:

१९६१ मध्ये 'Anthropological Surve of India' यांनी केलेल्या अभ्यासानुसार भारतात एकूण ३६ आदिवासी चळवळी होत्या, त्यातील १४ चळवळ्या ह्या पूर्व भारतातील होत्या व त्या बहुतांशी राजकीय चळवळी होत्या. पूर्व भारतात झालेल्या चळवळी पैकी एका चळवळीने स्वतंत्र झारखंड राज्याच्या मागणीसाठी चळवळ केली, मध्यभारतात भगत चळवळ व गोंड आदिवासींची राजकीय चळवळ, पश्चिम भारतात भिल्लांची भगत चळवळ उभी राहिली. कोरव आदिवासी शेतकरी चळवळ [illegible] राजकीय चळवळ अशा दोन चळवळी उभ्या राहिल्या. नागा आणि मिझो [illegible] आदिवासींना स्वतंत्र राज्यासाठी लढा दिला. बिहारमधील आदिवासींनी झारखंड या आपल्या राज्यासाठी राजकीय चळवळ उभी केलेली दिसून येते.

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 268 (CCLXVIII) | December, 2020

आदिवासी समाज हा भारतीय सामान्य जनजीवनापासून प्रादेशिक व सांस्कृतिक दृष्ट्या अलिप्त व वेगळा राहिला. त्यामुळे आदिवासींच्या व आदिवासींमधील शेतकऱ्यांच्या चळवळी या सर्वात जुन्या आणि वेगळ्या आहेत. त्यांच्या समस्या अतिशय वेगळ्या आहेत. अज्ञान, अंधश्रद्धा, निरक्षरता, बेकारी, दारिद्र्य, अस्वच्छता, व्यसनाधीनता आणि शोषणाच्या चक्रामध्ये हा समाज भरडून निघालेला आहे. आदिवासींना भूमिपुत्र म्हटले जात असले तरी अर्ध्याहून अधिक आदिवासी समाज भूमीहीन आहे. ज्या आदिवासी बांधवांकडे शेती आहे ती सुद्धा चांगली शेती नाही. ब्रिटिश राजवटीत सरकारचे आदिवासींकडे पूर्ण दुर्लक्ष होते. जर एखादे वेळी त्यांचा उठाव झाला, तरच सरकार त्यांच्याकडे लक्ष घालीत असे. शेतीच्या अत्यल्प उत्पादनामुळे आदिवासी सतत कर्ज काढतो व आयुष्यभर सावकाराच्या कर्जात राहतो. आदिवासींच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन सुशिक्षित लोकांनी त्यांच्या जमिनी बळकावल्या आहेत. सावकार, जमीनदार, व्यापारी, जंगल ठेकेदार, सरकारी अधिकारी व गैरआदिवासी यांच्याकडून आदिवासींची नित्याची पिळवणूक होत असते. आदिवासींना जंगलाचे राजे मानले जात असले तरी शासनाने वनसंपत्ती ही राष्ट्रीय संपत्ती घोषित केल्यामुळे शासनाकडूनही आदिवासींच्या वनसंपत्तीवर, त्यांच्या पारंपरिक हक्कावर गदा आणल्या जात आहे.

आदिवासींचे प्रश्न डोंगराएवढे मोठे आहे आणि ते सोडविण्यासाठी कोणीही मनःपूर्वक प्रयत्न केलेले नाहीत. तेथील राज्यकर्त्यांनी आदिवासींना जाणीवपूर्वक दूर ठेवले. इतकेच काय देशातील राष्ट्रीय चळवळींनी आदिवासींना सामावून घेतले नव्हते. खरे म्हणजे इंग्रजांविरुद्ध आदिवासींनी सर्वप्रथम शस्त्र उचलले होते. स्वातंत्र्याच्या चळवळीत आदिवासींचा फार मोठा त्याग होता. आदिवासींनी १८५५–५६ [illegible] होते. [illegible] मांडले होते. मुंडा आदिवासींनी देखील ब्रिटिशांना [illegible] होते. [illegible] शासकाच्या पूर्वीपासून सरदारांच्या अधिपत्याखालील मुंडा शांततेने व समाधानाने जीवन व्यतीत करीत होते. तेथील ब्रिटिशांच्या पाठबळामुळे जमीनदारांचे अत्याचार वाढू लागले होते. त्यामुळेच आदिवासींमध्ये बदला घेण्याची प्रवृत्ती वाढीस लागली. अशा वेळी बिरसा मुंडा त्यांच्या नेतृत्वाने त्यांच्यात निर्भयता निर्माण झाली. इंग्रजांना हुसकावून लावण्यासाठी १८९५ मध्ये मोठ्या संघर्षाला तोंड फुटले. नागा व मिझो आदिवासींचे बंड वेगळ्या कारणासाठी होते. त्यांचे दारिद्र्य व मागासलेपण हे इतर आदिवासींप्रमाणेच आहे. परंतु त्यांच्या संस्कृतीचा अभिमान अजूनही कमी झालेला नाही. सर मार्टिन फाकसे यांनी १९४५ साली नागांना एकत्र बोलावून त्यांच्यामधील वेगळेपणाची जाणीव अधिक प्रकर्षाने त्यांना करून दिली. म्हणून भारत सरकारशी त्यांनी गनिमी पद्धतीने वेगळ्या देशासाठी लढाई चालू केली होती. मिझोराममधील लुशाई लोकांच्या असंतोषाची कारणे सांस्कृतिक, सामाजिक व राजकीय आहेत. आदिवासींना भेडसावणाऱ्या विविध समस्यांकडे शासनाचे दुर्लक्ष असल्यामुळे त्यांचे लक्ष वेधण्यासाठी आदिवासींनी या चळवळी उभारलेल्या दिसून येतात.

३. दलित चळवळी:

दलित चळवळीचा मुख्य विषय अस्पृश्यतेच्या प्रश्नांशी संबंधित आहे. वैदिक वाङ्मयात दलितांसाठी चांडाळ, निषाद असे शब्दप्रयोग दिसून येतात. परंतु त्यात त्यांच्या अस्पृश्यतेबद्दल स्पष्ट उल्लेख दिसून येत नाही. स्मृतिकाळ व धर्मशास्त्र युगात धार्मिक शुद्धता व पवित्र अपवित्रता या कल्पना प्रसार झाल्याचे दिसून येते. डॉ. घुर्ये यांच्या मते, धार्मिक पवित्र–अपवित्रतेच्या [illegible] इसवी सन पूर्व ८०० वर्षांपूर्वी एकप्रकारे अस्तित्वात असल्याच्या खुणा सापडतात. [illegible] भावनेला जोर चढला व नंतर अस्पृश्य समजल्या जाणाऱ्या जातींना [illegible] कित्येक हजार वर्षांपर्यंत त्यांना अत्याचार सहन करावा लागला. [illegible]

[illegible]

[illegible]

स्त्रीमुक्ती चळवळ:

[illegible]

न्यायमूर्ती रानडे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर इत्यादींचा समावेश होतो.

स्त्रीमुक्ती चळवळीचे दोन टप्पे करण्यात येतात.

१. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील स्त्रीमुक्ती चळवळ आणि २. स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्रीमुक्ती चळवळ

१. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील स्त्रीमुक्ती चळवळ

[illegible]

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 268 (CCLXVIII)
ISSN : 2278-9308
December, 2020

केली. १८४९ मध्ये पुण्यातील उस्मानशेठ यांच्या वाड्यात शाळा सुरू केली. १८५१ मध्ये रास्ता पेठेत मुलींची शाळा सुरू केली. १८५२ मध्ये वेताळ पेठेतअस्पृश्यांच्या मुलांसाठी शाळा सुरू केली. १८५५ मध्ये शेतकरी व शेतमजूर स्त्री–पुरुषांसाठी रात्रीची शाळा सुरू केली. बालहत्या प्रतिबंधक गृह सुरू केले. पुणे येथे महिला आर्य समाजाची स्थापना केली. त्याच वर्षी ताराबाई शिंदे यांच्या 'स्त्री–पुरुष तुलना' हे महिलांच्या स्थिती विषयक भाष्य करणारे पुस्तक प्रकाशित झाले. आनंदीबाई जोशी या भारतातील पहिल्या स्त्री डॉक्टर झाल्यात. १८९१ मध्ये संमती वयाचा कायदा पास झाला. १९०४ मध्ये रमाबाई रानडे यांच्या अध्यक्षतेखाली सर्वप्रथम स्त्री संस्थांना एकत्र आणण्याचा प्रयत्न झाला. स्त्री स्वातंत्र्यासाठी उभारलेली चळवळ होती. दुसरे अखिल भारतीय महिला परिषद १९२६ मध्ये सुरुवात झाली. 'ऑल इंडिया वुमन कॉन्फरन्स' ही सुशिक्षित स्त्रियांची एक व्यापक संघटना तयार झाली. १९२७ मध्ये राष्ट्रसेविका समिती स्थापन होऊन राष्ट्र उभारणी पुरुषांच्या बरोबरीने योगदान देण्याची तयारी दर्शवली. १९३६ मध्ये अशाप्रकारे अनेक पुरुष सुधारक व स्त्रीयांनी स्त्रीशिक्षणा करिता व अस्पृश्यतेकरिता, वैचारिकरित्या व संस्थांमार्फत कार्य केलेले दिसते. स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे देखील स्त्रीविषयक चळवळीमध्ये फार मोठे योगदान आहे.

२. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील स्त्रीमुक्ती चळवळ

भारतीय समाजामध्ये स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर स्त्रियांच्या स्थितीमध्ये उल्लेखनीय परिवर्तन झाले. तरीही इतर देशांचा विचार करता भारतीय महिलांसाठी दयनीय अवस्था दुसऱ्या कोणत्याही देशातील स्त्रीची नसावी. आरोग्य, शिक्षण, रोजगार या आघाड्यांवर स्त्रियांची पीछेहाट झालेली असल्यामुळे हाती आलेले संपूर्ण राजकीय हक्क निरर्थक बनलेले होते. म्हणूनच डॉ. आंबेडकरांच्या पुढाकाराने स्त्रियांवर अन्याय करणाऱ्या, त्यांना त्यांच्या न्याय्य हक्कांपासून वंचित करणाऱ्या व परिणामी भिन्न आर्थिक दर्जा देण्यास कारणीभूत ठरणाऱ्या परंपरागत, धार्मिक व सामाजिक रूढीविरुद्धचे आंदोलन सुरू केले होते. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर राज्यघटनेत स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीचा दर्जा देण्यात आला. स्त्रियांचा सामाजिक व आर्थिक दर्जा उंचावण्याच्या दृष्टीने विविध योजना आखण्यात आल्या. स्त्रियांचा मालमत्तेतून स्त्रीचे कुटुंबातील स्थान, तिचा वैवाहिक दर्जा यासारख्या बाबींच्या संदर्भात हिंदू कोड बिलाच्या धोरणांचा अवलंब करण्यात आला.

आधुनिक काळात महिलांच्या चळवळी वाढल्या. स्त्रीमुक्तीसाठी विधवा विवाह कायदा, हुंडाबंदी कायदा, बालविवाह प्रतिबंधक कायदा, हिंदू विवाह कायदा, द्विभार्या प्रतिबंधक कायदा, घटस्फोटाचा कायदा, हुंडा प्रतिबंधक कायदा, मुलींच्या व्यापार विरोधी कायदा, वेश्याव्यवसाय प्रतिबंध कायदा, गर्भपाताचा कायदा, गर्भजल परीक्षण विरोधी कायदा, बलात्कार बंदीचा कायदा, कौटुंबिक छळापासून महिलांचे संरक्षण करणारा कायदा इत्यादी विविध कायदे करण्यात आले. या सर्व कायद्यांमुळे महिलांच्या सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, राजकीय व धार्मिक उत्थानासाठी प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे कायदेशीर बदल करण्यात आले. स्त्रीमुक्तीची चळवळ आजही प्रखरपणे चालू आहे.

या प्रमुख चळवळी शिवाय भारतामध्ये इतरही अनेक प्रकारच्या चळवळी सातत्याने घडून आल्या. त्यामध्ये प्रामुख्याने विद्यार्थ्यांच्या चळवळी, कामगारांच्या चळवळी, पर्यावरणविषयक चळवळ, नक्षलवाद्यांच्या चळवळी, स्वतंत्र विदर्भाची चळवळ इत्यादी विविध प्रकारच्या सामाजिक चळवळी सातत्याने घडून आलेल्या आहेत. या सर्व चळवळींच्या माध्यमातून समाजामध्ये सामाजिक परिवर्तन घडवून आणणे, समाजातील मागासलेल्या, समाजातील आर्थिक दृष्ट्या मागासलेल्या व इतरांचे जीवन जगत असलेल्या, अन्याय अत्याचाराविरुद्ध सुधारणा व्हावी या उद्देशाने या सर्व चळवळी घडून आलेल्या आहेत.

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 268 (CCLXVIII)
ISSN : 2278-9308
December, 2020

संदर्भ

१. डॉ. पी. एन. कऱ्हाडे, 'सामाजिक चळवळीचे समाजशास्त्र', पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर.
२. प्रा. डॉ. गुरुनाथ नाडगोंडे, 'सामाजिक आंदोलने–सिद्धांत आणि विचार', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे.
३. www.indiansocialmovements.in

P.D. Patil Social Work College, College Code 225, Khadki, Akola

Scanned with OKEN Scanner

19-20

संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती संलग्नित
आणि
श्री दादासाहेब गवई चॅरीटेबल ट्रस्ट, अमरावती द्वारा संचालित

तक्षशिला महाविद्यालय, अमरावती समाजशास्त्र विभाग

आणि

मराठी समाजशास्त्र परिषद

यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित

मराठी समाजशास्त्र परिषदेचे ३० वे राष्ट्रीय अधिवेशन

दि. २३ व २४ जानेवारी २०२०

-: विषय :-

भारतातील समाजशास्त्राची शतकपूर्ती

स्थळ

"राजवाडा"

देशमुख लॉन समोर, शेगाव नाका रोड, अमरावती

आयोजक

समाजशास्त्र विभाग

तक्षशिला महाविद्यालय, अमरावती

		मसराम	
48	भारतातील सामाजिक चळवळी आणि समाजशास्त्र .	डॉ.आचार्य आर.डी.	214
49	भारताच्या सामाजिक परिवर्तनामध्ये समाजशास्त्राची उपयोगिता	प्रा. अस्मिता रामभाऊ टेंबरे	219
50	भारतातील सामाजीक चळवळी आणि समाजशास्त्र	डॉ. देविदास श्रीराम भगत	223
51	डॉ. जी.एस. घुर्ये यांचे समाजशास्त्रातील योगदान	प्रा. स्मिता रा. देवर	226
52	डॉ. एम् एन् रॉय यांचे भारतीय समाजशास्त्रात योगदान	डॉ.दीपक कृष्णराव पवार	230
53	भारतातील समकालीन स्त्रीयांच्या चळवळी	कु.गोदावरी विठ्ठलबन बन	237
54	डॉ. जी. एस. घुर्ये यांचे भारतीय समाजशास्त्रातील योगदान	प्रा. लक्ष्मण बापुराव नैताम	245
55	थोर समाजशास्त्रज्ञ डॉ. सुधाताई काळदाते	प्रा. डॉ. वायभासे शिवाजी विठ्ठलराव	248
56	भारतातील सामाजिक चळवळी आणि समाजशास्त्र	प्रा.सौ.माधुरी गोविंद गिरी	249
57	सामाजिक चळवळी एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	प्रा. डॉ. बळीराम परशराम अवचार	251
58	स्त्री सुधारणा आणि सामाजिक चळवळी	डॉ. पी. एल. अंबोरे	255
59	भारतातील सामाजिक चळवळ (स्त्रीमुक्ती चळवळ)आणि समाजशास्त्र	प्रा. डॉ. रविंद्र विठोबा विखार	258
60	भारतिय समाजशास्त्रज्ञांचे समाजशास्त्रात योगदान	प्रा. संतोष विश्वनाथ यादव	262
61	भारतीय समाजशास्त्रज्ञांचे समाजशास्त्रातील योगदान	मनोहर भी. येरकलवार	266
62	महाराष्ट्रातील दलित चळवळीचे संघटन आणि नेतृत्व-समाजशास्त्रीय अध्ययन.	डॉ.हेमंत सोनकांबळे	269
63	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भारतीय समाजशास्त्रातील योगदान	डॉ. राजेंद्र फकिरा बगाटे,	276
64	महाराष्ट्रामधील समाजशास्त्र विकासाच्या वाटचालीमध्ये डॉ. जी. एस. घुर्ये यांचे योगदान	प्रा. धिमधिमे किरणकुमार मोहन	285
65	भारताच्या सामाजिक परिवर्तनामध्ये समाजशास्त्राची उपयोगीता	श्री. अशोक रामचंद्र गोरे डॉ. ता.प. सोंडगे	289
66	समाजशास्त्र डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारातील सामाजिक क्रांती	प्रा. डॉ. शाम रा. दुतोंडे,	292
67	भारतातील समाजशास्त्राचा विकास- एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	डॉ. श्रीनिवास पिलगुलवार	296
68	सद्यस्थितीतील समाजशास्त्रज्ञासमोरील आव्हाने	डॉ. मिसाळ हनुमंत दामोधर	304
69	"औरंगाबाद शहराचा सामाजिक विकास" समाजशास्त्रीय महत्व	डॉ. बर्डे नंदलाल भिमराव	308
70	भारतीय समाजशास्त्रज्ञांचे समाजशास्त्रातील योगदान	प्रा.बोराडे तानाजी रामभाऊ	311
71	भारतात समाजशास्त्राचा विकास (Development of Sociology in India)	प्रा. डॉ. रामेश्वर एम. मोरे,	314
72	३० वी मराठी समाजशास्त्र परिषद अमरावती.	डॉ. चांगदेव निवृत्ती मुंडे	320

P.D. Patil Social Work College, Khadki, Akola — College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

सामाजिक चळवळी एक समाजशास्त्रीय अध्ययन

प्रा. डॉ. बळीराम परशराम अवचार (सहा. प्राध्यापक)
श्रीमती पी.डी. पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, अकोला
मो.नं. ७५८८८४६१३५, ७०५७४४६१३५

प्रस्तावना :

परिवर्तन हा समाजाचा नियम आहे. कोणताही समाज हा परिवर्तनाशिवाय असु   कत नाही. असे जेव्हा आपण म्हणतो तेव्हा परिवर्तन प्रत्येकवेळी सकारात्मच असेल असे नाही. अनेकवेळा परिवर्तन हे विकासाच्या दिशेने होत असले तरी कधी कधी प्रगतीच्या किंवा विकासाच्या विरूध्द दिशेने होत असते हे सत्यही नाकारता येणार नाही. जेव्हा असं परिवर्तन समाजाच्या प्रगती किंवा विकासाच्या विरूध्द दिशेने होते तेव्हा समाजातील विचारवंत समाजसेवक, समाज सुधारक त्या विरूध्द संघटीत होतात व एकत्र येवून विकासाच्या विरोधातील या परिवर्तनाला आडकाठी निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतात. मानवी समाजाच्या पुर्वावस्थेपासून हे प्रयत्न सुरू असल्याचे आपल्याला आढळते परंतु सुरूवातीच्या काळात हे प्रयत्न मर्यादीत स्वरूपात होत. परंतू कालांतराने मात्र या प्रयत्नांनी अतिशय व्यापक स्वरूप धारण केले. या प्रयत्नांनाच पुढे चळवळी किंवा आंदोलन हे नाव रूढ होवू लागले व आज या सामाजिक चळवळी या समाजाच्या अविभाज्य अंग बनल्या आहेत. सामाजिक चळवळी हा वि य आज आपणास नविन राहला नाही. आणि तो केवळ समाजशास्त्रापूरता मर्यादीत देखील राहीलेला नाही. तर आज तो समाजशास्त्रापासून ते इतिहास, राज्यशास्त्र किंवा इतर विद्याशाखापासून ते राज्यकर्ते, राजकरणी तसेच अगदी सामान्य माणसापर्यंत चिंतनाचा व चिंतेचा वि य ठरलेला आहे. साधारणत: सामाजिक चळवळीचा अभ्यास हा इतिहास, राज्यशास्त्र समाजशास्त्र या वि यांतर्गत येतो. परंतु सामाजिक चळवळीच्या उदयास्ताचो कालानुक्रमे मांडणी इतिहासात करण्यात येते. सामाजिक चळवळीच्या राज्यशास्त्रामध्ये सत्ता संघ र्ष्या संदर्भात सामाजिक चळवळीचा अभ्यास करण्यात येतो. परंतु समाजाचे एक   ास्त्र म्हणून सामाजिक चळवळीचा अर्थ, त्याच्या निर्मितीची कारणे, त्यांचे नेतृत्व, चळवळीच्या प्रेरक   क्ती, आणि या चळवळीचे यशापयश यावर सविस्तर विश्ले ण करण्याचे अफाट कार्य समाजशास्त्राला करावे लागते.

आधुनिक भारतीय समाजाच्या संदर्भात सामाजिक चळवळींचा प्रारंभ खऱ्या अर्थाने ब्रिटीश राजवटीतच झाला असला तरी त्याची पाळेमुळे प्राचिन सामाजिक जीवनामध्ये बघावयास मिळते. परंतु पाश्चात्य विचारसणीची ओळख, शिक्षणाचा प्रसार इत्यादीमुळे स्वातंत्र्य, समता, न्याय बंधुता या मानवी मूल्यांची जाणिव आणि प्रभाव सुशिक्षीत लोकांवर पडला. ब्रिटीश   ासनाच्या सुधारणावादी अनुकुल धोरणामुळे प्रेरीत झालेल्या लोकांना सुधारणाची आवश्यकता भासु लागली. लोक संघटित होवु लागले लोक अन्यायविरूध्द लोकांच्या मनात द्वे ाची भावना निर्माण होऊ लागली गोरगरीब, दलीतांवर होणारे अत्याचार, स्त्रीयांवरील वाढते बलात्कार, आदिवासींच्या अस्तित्वाची लढाई, प्रांतवाद, भा ावाद धर्माधता इ. मधुन समाजामध्ये सामाजिक चळवळीचा प्रारंभ झाला.

सामाजिक चळवळींचा अर्थ :–

सामाजिक चळवळींचा अर्थ प्रामुख्याने सामाजिक परिवर्तनाशी असतो. सामाजिक चळवळीमुळे सामाजिक व्यवस्थेमधील एखादा भाग किंवा संपूर्ण व्यवसाय बदलण्याचा संभव असतो. म्हणजेच संपूर्ण समाजव्यवस्थेत अथवा समाज व्यवस्थेच्या एखादया भागात परिवर्तन आणण्याच्या उद्देशाने सामाजिक चळवळी उभारल्या जातात. यामध्ये काही चळवळी हया सामाजिक प्रगतीत अडसर म्हणून उभ्या राहतात. म्हणजेच सामाजिक चळवळी समाजातील मानवी संबंधामध्ये ने परिवर्तन घडवून आणतात. त्यामुळे सामाजिक चळवळ कशाला म्हणावे हा प्रश्न उपस्थित होणे साहजीक आहे.

सामाजिक चळवळीची काटेकोर व्यवस्था समाजशास्त्रज्ञांकडून केल्याचे दिसून येत नाही. त्यामुळे समाजशास्त्रातील, प्रथा, समाज समुदाय इ. संकल्पना प्रमाणेच चळवळ ही एक संकल्पना उपयोगात आणली जाते.

Social Work College 225 P.D. Smt. Khadki AKOLA

एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला युरोपमध्ये Social Movement हा शब्द मोठया प्रमाणात उपयोगात आणला जावू लागला. १९५० च्या दरम्यान काही विचारवंतांनी 'सामाजिक चळवळी' या शब्दाची व्याख्या करण्याचा प्रयत्न सुरू केला. विविध सामाजिक चळवळींचा अभ्यास करून त्यात आढळणारे एकसमान सुत्र शोधून काढणे व त्या आधारावर एक विश्लेषणात्मक चौकट विकसित करून त्याचे अध्ययन करणे अगत्याचे होते. सामाजिक चळवळींच्या विश्लेषणात्मक अध्ययनास साधारणतः १९७० च्या नंतर सुरुवात झाली. त्याचे बरेचसे श्रेय रुडॉल्फ हेबर्ले १९६८, नील स्मेल्सर १९६३, बिल्सन १९७३, डॉ. राव, डॉ. ओमन, श्री पार्थ मुखर्जी इ. अभ्यासकांना जाते.

सामाजिक चळवळींच्या संदर्भात पॉल विल्किसन यांनी सामाजिक चळवळ या शब्दाची मांडणी सध्याच्या परिस्थितीवर केलेली आहे. समाजातील कोणत्याही स्तरात मोठया प्रमाणावर समुह बदल घडविण्यासाठी साम, दाम, दंड, भेद असले कोणतेही धोरण स्विकारण्याची तयारी ठेवून केलेले काम म्हणजे चळवळ असे म्हणता येईल.

डॉ. एम.एस.ए.राव यांच्या मते, 'आधिच निश्चित केलेल्या अथवा नंतर उदित झालेल्या एखाद्या आदर्शवादावर आधारून सामाजिक संघटनेद्वारे जे अविरत प्रयत्न होतात त्यांना चळवळ हे नाव देणे योग्य होईल.

वरील व्याख्यावरून सामाजिक चळवळी म्हणजे सामुहिक प्रयत्नाद्वारे समाजाच्या प्रचलित व्यवहार विचार आणि सामाजिक संस्थांमध्ये सातत्याने प्रयत्न करून परिवर्तन घडवून आणणे होय. एकंदरीत समाजातील एखाद्या क्षेत्रात बदल घडवून आणण्यासाठी किंवा नविन समाजरचनेच्या निर्मितासाठी सातत्यपूर्ण प्रयत्न करण्यासाठी औपचारिक अथवा अनौपचारिकरित्या संघटीत सामाजिक चळवळ होय.

समाजिक चळवळींची वैशिष्टये :

समाजिक चळवळींची काही महत्वपूर्ण वैशिष्टये खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. सामुहिक प्रयत्न :

समाजिक चळवळ ही एका विशिष्ट विचार प्रणालीवर विश्वास असणाऱ्या लोकांनी एकत्र येवून संघटितरित्या केलेला प्रयत्न असतो. सामाजिक चळवळ ही वैयक्तिक स्वरूपाची नसून सामुहिक प्रयत्नातुन ही चळवळ उभी राहत असते. वैयक्तिक प्रयत्नाद्वारे कोणतीही चळवळ उभी करता येत नाही म्हणून कोणत्याही सामाजिक चळवळीसाठी सामुहिक प्रयत्नांची गरज असते.

२. विचार प्रणाली :

सामाजिक चळवळ ही सामुहिक प्रयत्नानी उभी राहते म्हणजेच समुहातील किंवा व्यवस्थेतील ज्या लोकांची विचारप्रणाली समान असते ते लोक एकत्र येवुन अशा चळवळींची उभारणी करतात. प्रत्येक चळवळीचा एक विशिष्ट विचारप्रणाली असते व ती आपआपले ध्येय गाठण्यास सहाय्यभूत असते. खऱ्या अर्थाने विचारप्रणाली ही चळवळीची मार्गदर्शक असते.

३. नेतृत्व :

सामाजिक चळवळी जरी सांघिक कृतितून चालत असल्या तरी या चळवळींच्या हितासाठी व ध्येय गाठण्यासाठी चळवळी मध्ये सहभागी असलेल्या लोकांना मार्गदर्शनासाठी व चळवळीला योग्य दिशा देण्यासाठी खंबिर नेतृत्वाची गरज असते कारण चळवळीचा प्रभावीपणा व यशस्विता ही चळवळींच्या नेतृत्वावर अवलंबून असते.

४. निश्चित ध्येय :

निश्चित ध्येय हे चळवळीचा कणा असतो. कारण निश्चित ध्येयाशिवाय कोणतीही चळवळ उभी राहू शकत नाही. या ध्येयाने प्रेरित होऊनच चळवळी उदयास येत असतात. यामुळेच लोक प्रेरीत झालेले असतात. ध्येयाविना चळवळी निव्वळ गर्दी म्हणून ओळखला येतील.

५. संघटनात्मक पाया :

ISBN No. : 978-81-941195-4-8

www.aadharsocial.com Aadhar Publications

Scanned with OKEN Scanner

सामाजिक चळवळी ह्या औपचारिक किंवा अनौपचारिक अशा दोन्ही स्वरूपाच्या असतात. परंतु कोणतीही चळवळ असली तरी त्या चळवळीचा किमान संघटनात्मक पाया हा असतोच. प्रत्येक चळवळीसाठी संघटन हे महत्वाची गरज असते.

अशाप्रकारे कोणत्याही चळवळीसाठी वरील पाच वैशि ट्ये म्हणजेच त्या चळवळींच्या आवश्यक अटी म्हणून देखील ओळखता येतील.

सामाजिक चळवळींची कारणे :

कोणतीही सामाजिक चळवळ ही आपोआप निर्माण होत नाही तर त्यासाठी काही विशि ट कारणे जबाबदार असतात. समाजशास्त्रामध्ये सामाजिक चळवळीच्या कारणवि ।यक संकल्पना अनेक विचारकांनी मांडलेल्या आहेत. त्यातील काही प्रमुख खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. सांस्कृतिक प्रवाह :

प्रसिध्द समाजशास्त्रीय विचारवंत हरस्कोव्हीटस यांनी सांस्कृतिक प्रवाहाबाबत आपले विचार मांडले. त्यांच्या मते सांस्कृतिक प्रवाह ही एक प्रक्रिया असून समाजाच्या समग्र जीवन पध्दतीतच हळूहळू परिवर्तन प्रक्रियेद्वारे होत असते. म्हणजेच संस्कृतिच्या पूर्वपार चालत आलेल्या वैशि ट्यात तसेच रचनेत फरक होऊन जीवन पध्दतीत होणाऱ्या नविन बदलास सांस्कृतिक प्रवहन असे म्हणतात.

२. सामाजिक विघटन :

प्रत्येक समाजात सामाजिक संघटन आणि विघटन या दोन्ही प्रक्रिया आहेत. कोणताही समाज हा पूर्णत: संघटीत किंवा पूर्णत: विघटीत नसतो. जेव्हा सामाजिक व्यवस्था कोणत्या तरी कारणामुळे डळमळीत होते तेव्हा सामाजिक विघटनाची सुरूवात होते. समाजात भ्र टाचार आणि अत्याचार वाढलेला असतो. तेव्हा लोक या परिस्थितीला कंटाळतात व सामाजिक परिवर्तनाची अपेक्षा करतात व त्यातुनच सामाजिक चळवळी पुढे येतात.

३. सामाजिक असंतु ठता :

समाजिक चळवळीस जबाबदार असणाऱ्या विविध घटकांमध्ये समाजातील सामाजिक असंतो । हा तिसरा घटक अतिशय महत्वाचा आहे. जेव्हा समाजव्यवस्थेत दो । निर्माण होतो तेव्हा समाजातील बहूसंख्य लोक असमाधानी जीवन जगतात. लोकांच्या मनातील हे असमाधान, असंतो । सामाजिक असंतो ाचे रूपधारण करते ही परिस्थिती सामाजिक चळवळीस पो क ठरते.

४. दर्जातील विसंगती :

समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला निश्चित असा दर्जा मिळत असतो. परंतु प्रत्येकांचा दर्जा हा समान असतोच असे नाही. तर दर्जामध्ये विसंगती आढळून येते. उदा. स्त्री आणि पुरु । हे समाजरूपी रथाची दोन चाके आहेत. परंतु त्यांच्या दर्जामध्ये विसंगती आढळून येते पुरु ांना श्रे ठ तर स्त्रियांना कनि ठ दर्जा प्रदान केला जातो. अशा दर्जा विसंगतीतुनच स्त्री चळवळीसारख्या चळवळी पुढे येतात.

५. सामाजिक अन्याय :

प्रत्येक समाजव्यवस्थेमध्ये काही मुलभूत घटकांमध्ये असमानता आढळून येते. चातुवर्ण्य व्यवस्थेत जातीच्या आधारावर माणसामाणसात अंतर ठेवले गेले. समाजातील वरि ठ वर्णाकडून जेव्हा समाजाच्या मुलभूत हक्कांवर गदा येते तेव्हा अन्यायजन्य परिस्थिती निर्माण होते. त्यामुळे सामान्य लोकांमध्ये सामाजिक असंतो । निर्माण होऊन सामाजिक चळवळीस प्रेरणा मिळते.

सामाजिक चळवळीचे महत्त्व :

सामाजिक चळवळी ह्या समाजातील बहुसंख्य लोकांच्या गरजेतून उदयास येत असतात. आधुनिक समाजात अनेक चळवळी उदयास येत आहेत. त्यामुळे प्रामुख्याने दलीत चळवळी, आदिवासी चळवळी, स्त्री चळवळी, पर्यावरण चळवळी इ. चळवळी प्रमुख आहेत. या सर्व चळवळी त्या त्या समुहाच्या दृ टीने महत्वपूर्ण ठरत आहेत. खऱ्या अर्थाने सामाजिक चळवळींच्या माध्यमातून साधिकरित्या सामाजिक समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न केला जातो.

Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

ISBN No. : 978-81-941195-4-8

Scanned with OKEN Scanner

अनेकवेळा समाजातील काही वाईट रूढी, प्रथा, परंपरा आधुनिक समाजाच्या विकासामध्ये बाधक ठरत असतात. त्याचबरोबर नविन संस्कृतीच्या संपर्कात आल्याने सामाजिक मुल्यात झालेला बदल देखील अनेकवेळा घातक ठरतो. अशा दोन्ही वेळेस सामाजिक चळवळी संस्कृतीच्या नुतनीकरणाचे व संस्कृतीच्या रक्षणाचे काम करत असते.

समाजातील सामाजिक वि मता न ठ करून सामाजिक तर निर्माण करणे, भेदाभेद न ठ करणे, समाजाच्या प्रगतीच्या व विकासाच्या आड येणारी राजकिय मनोवृत्ती व राजकिय हुकूमशाही विरोधात आवाज उठविणे, सामुहिक हिताचे रक्षण करण्यासाठी आर्थिक समतोल किंवा विकासात्मक समतोल राखण्यासाठी तसेच दलीत, आदिवासी, तकरी मजुर, महिला इ. वरील अन्याय अत्याचाराला वाचा फोडण्यासाठी तसेच राजकिय सुधारणा, सांस्कृतिक जतन व परिवर्तनासाठी, सामाजिक स्थैर्य व प्रगतीसाठी सामाजिक चळवळींने महत्व अनन्य साधारण आहे.

सामाजिक चळवळीचे प्रकार :

सामाजिक चळवळीचे अनेक प्रकार असून सामाजिक चळवळीच्या ध्येयावरून चळवळींचे वेगवेगळे प्रकार पाडले जातात. सामान्यपणे सामाजिक चळवळींचे खालीलप्रमाणे वर्गिकरण करता येईल.

१. सुधारणात्मक चळवळी २. समाजवादी चळवळी ३. क्रांतीकारी चळवळी ४. अभिव्यक्ती चळवळी

५. प्रतिकार चळवळी ६. स्थलांतर चळवळी

नविन समाजव्यवस्था, राज्य व्यवस्था निर्माण करण्याच्या दृ टीकोणातुन ज्या चळवळी उभारल्या जातात त्यामध्ये क्रांतीकारी चळवळ, प्रतिकार चळवळ, आणि अभिव्यक्ती चळवळींचा समावेश होतो. परंतु संपूर्ण समाजाचा विचार केल्यास प्रत्येक चळवळीचा उद्देश हा समुहकल्याण किंवा जनकल्याण हाच असतो हे नाकारता येणार नाही.

संदर्भ :

१. प्रा. भद्रशेटे, प्रा. ख, व प्रा. भालेराव, "भारतातील सामाजिक आंदोलने, अरूणा प्रकाशन, लातुर.
२. डॉ. बी. एम. कन्हाडे "सामाजिक चळवळींचे समाजशास्त्र" पिंपळापूरे अँन्ड कं. पब्लिकर्स, नागपूर.
३. घनश्याम हा, " सामाजिक चळवळी आणि सरकार", डायमंड प्रकाशन, पूणे.
४. http:// m.maharastratimes.com/ सामाजिक चळवळी
५. विकिपीडीया, भारतातील सामाजिक चळवळ
६. लढा, चळवळी, आंदोलन लोकसत्ता.

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2021

ISSUE No- (CCLXXVI) 276 - B

Women's Rights : Status & Goal

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor:
Dr.Virendra K.Jumde
Principal
Dr.Haribhau Admane Arts &
Commerce College Saoner
Dist-Nagpur

Editor:
Dr.Archana D.Patil
Head, Dept. of Pol. Sci,
Dr.Haribhau Admane Arts &
Commerce College Saoner
Dist-Nagpur

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

www.aadharsocial.com Aadhar Publications

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 276 (CCLXXVI) B
ISSN : 2278-9308
March, 2021

INDEX

No.	Title of the Paper / Authors' Name	Page No.
1	भारतीय संविधान आणि लिंगभाव असमानता डॉ. अनिल व्ही. देशमुख	1
2	बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची भूमिका : एक अभ्यास डॉ. सुधाकर सोनोने	5
3	महिलांचे अधिकार : स्वरुप आणि वास्तविकता डॉ. गणेश आर. गाढेकर	9
4	महिलांचे अधिकार : एक दृष्टीक्षेप प्रा.डॉ. विलास आघाव	13
5	भारतीय महिला आणि मुलींच्या शिक्षणासमोरील अडचणी डॉ.अर्चना नारायण धर्मे	17
6	महिला सक्षमीकरण प्रा. अरुण महादेव राख	20
7	मानवी हक्क आणि महिलांचे कर्तव्य डॉ.अरविंद बा. पाटील	24
8	महिला सबलीकरण: संकल्पना आणि विविध पैलू डॉ. बळीराम परशराम आवचार	28
9	मानवाधिकाराच्या कक्षेत महिलांच्या सामाजिक स्थितीचे अध्ययन डॉ.चक्रधर ग. बागडे	34
10	पंचायतराज आणि महिला नेतृत्व डॉ.भगवान गव्हे	40
11	समकालीन राजकारणातील स्त्रियांचा प्रश्न विशेष संदर्भ आरक्षण प्रा. डॉ. भगवान लोखंडे	43
12	सार्वजनिक प्रशासनात स्त्रियांची भूमिका : एक प्रशासकीय विश्लेषण डॉ. प्रमोद चव्हाण	48
13	मानवी हक्क आणि वृध्द स्त्री प्रा.डॉ. ज्ञानेश्वर चव्हाण	50
14	महिला सक्षमीकरणाचा मुलाधार : डॉ.बि.आर. आंबेडकर प्रा.डॉ. दत्ता कुंटेवाड	52
16	भारतीय राज्यघटना व महिलांचे अधिकार प्रफुल ढोके	56
17	शैक्षणिक दृष्टीकोनातून पंचायतराज आणि महिला सक्षमीकरण डॉ.दयाराम दुधाराम पवार	60
18	महिला विषयक कायदे व अधिकार प्रा.डॉ.कल्पना आर.टेकाडे	64
19	महिला आणि कौटुंबिक हिंसाचार प्रा. डॉ. कविता ज्ञानेश्वर कावरे	68
20	महिलांचे मानवाधिकार डॉ. विनोदकुमार सुकराम चोपकर	72
21	महिला सक्षमीकरणात बचतगटातील भूमिकेची समिक्षा डॉ.प्रा.प्रशांत एम.पाटील	77

महिला सबलीकरण: संकल्पना आणि विविध पैलू

डॉ. बळीराम पत्राजी आयवार
सहा. प्राध्यापक,
श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, अकोला.

प्रस्तावना:

[illegible]

महिला सबलीकरण:संकल्पना अर्थ व स्वरूप

[illegible]

साधारणतः 1960 ते 70 च्या दशकात या चळवळी जोमाने उभ्या राहिल्या व त्यातून महिला सबलीकरणाचा विचार पुढे आला.

[illegible]

महिला सबलीकरणाचे विविध पैलू :

[illegible]

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, AKOLA
College Code 225

सक्षमीकरण हेच त्यांच्या विकासाचे प्रमुख आधार होय. त्याअनुषंगाने महिलांच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व शैक्षणिक अशा विविध पैलूंवर विचार खालीलप्रमाणे करता येईल.

१. सामाजिक सक्षमीकरण

भारतामध्ये स्वातंत्र्यपूर्व काळामध्ये स्त्रियांना सामाजिक दर्जा मिळवून त्यांच्या सक्षमीकरणासाठी [illegible] करण्याचे कार्य राजाराम मोहनराय, महात्मा ज्योतिबा फुले/सावित्रीबाई फुले, महर्षी [illegible] केशव कर्वे, लोकमान्य टिळक, महात्मा गांधी, डॉ. आंबेडकर, राजर्षी शाहू महाराज इत्यादी [illegible] सामाजिक विचारवंतांनी आपल्या वैचारिक भूमिकेतून व समाज कृतीतून केले आहे. महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी सावित्रीबाईंना स्वतः शिक्षित करून समाजातील स्त्रियांना साक्षर करण्यासाठी मुलींसाठी शाळा सुरू केल्या. [illegible] महात्मा फुले यांनी [illegible] स्त्रियांमध्ये जागृती निर्माण करण्याचे काम केले आहे.

राजर्षी शाहू महाराजांनी कोल्हापूर [illegible] शिक्षणाविषयक [illegible] 'नाही' हे [illegible] व मोफत प्राथमिक शिक्षणाचा कायदा केला.

भारतात स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळात स्त्रियांना सामाजिक दर्जा हळूहळू वाढत आहे. आज स्त्रियांना समाजाच्या प्रत्येक क्षेत्रात प्रवेश प्राप्त असून [illegible] क्षेत्र [illegible] असल्याचे दिसून येते. महिला आज पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून काम करताना दिसतात. राज्य, प्रशासन, संशोधन क्षेत्र, संरक्षण, एस. टी. महामंडळ, वीज वितरण महामंडळ, [illegible] इत्यादी सर्व क्षेत्रामध्ये महिलांनी आपल्या बुद्धिमत्तेचे [illegible] आहे.

एकूणच स्त्रियांना सामाजिक दर्जामध्ये सामाजिक सक्षमीकरणाला सुरुवात झाली असून सामाजिक क्षेत्रात महिला [illegible] पुढे येत आहेत.

२. शैक्षणिक सक्षमीकरण

सक्षमीकरणाचे एक प्रभावी शस्त्र म्हणजेच शिक्षण होय. डॉ. आंबेडकरांनी तर शिक्षणाला वाघिणीच्या दुधाची उपमा दिली आहे. महिलांच्या सक्षमीकरणाचे शिक्षण एक विशेष [illegible] आहे. शिक्षणामुळे [illegible] व्यक्तिमत्त्वाचा, बौद्धिक क्षमतेचा विकास होतो. आर्थिक, सामाजिक, [illegible] व राजकीय कार्य [illegible] असे येते. [illegible] पुढारण्यासाठी शिक्षणाची विशेष आवश्यकता आहे.

शिक्षण ही सर्वांगीण सामाजिक [illegible] एक महत्त्वपूर्ण प्रक्रिया [illegible] शिक्षण ही आज स्त्री व पुरुषांची मूलभूत गरज आहे. [illegible] सांस्कृतिक आणि [illegible] अनिष्ट [illegible] आणि [illegible] हे शिक्षणाचे कार्य आहे. शिक्षण हे महिलांना आपल्या अधिकाराबाबत जागृत करते. एक [illegible] सामाजिक [illegible] शिक्षणाने [illegible]. म्हणून स्त्रियांचे शिक्षण अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे.

[illegible] विकासातील [illegible] शिक्षण हे अत्यंत महत्त्वाचे साधन आहे. [illegible] शिक्षण आणि [illegible] दिली आहे. ती देश आणि समाज [illegible] आहे. [illegible] स्त्रियांना [illegible], आजही देशात [illegible] व [illegible] आहेत, [illegible] सामाजिक [illegible] शिक्षणाला एक [illegible] मिळालेली आहे.

भारतात स्त्री शिक्षणाबाबत [illegible] केली. [illegible] विद्यापीठात इ.स. 1876 साली दोन महिला विद्यार्थिनींनी [illegible] प्रवेश घेतला. त्यानंतर 1878 कलकत्ता विद्यापीठाने देखील महिलांना प्रवेश दिला असल्याचे दिसून येते. आश्चर्याची गोष्ट अशी की, लंडन विद्यापीठाने भारतातील विद्यापीठांच्या [illegible] 1887 साली महिलांना शिक्षणासाठी प्रवेश दिला. इ. स.1916

[illegible] श्रीमती हार्डिंग मेडिकल कॉलेज, दिल्ली येथे स्थापन करण्यात आले. इ. स. 1854 ते 1902 या कालावधीत समाज सुधारक राजाराम मोहन राय यांनी महिला शिक्षणासाठी व विकासासाठी प्रयत्न केले. पाश्चात्य विद्यापीठांच्या [illegible] भारतीय विद्यापीठातील महिलांना प्रवेश मिळण्यास [illegible] आहे. उच्चशिक्षणातील महिलांचा प्रवेश अत्यंत महत्त्वाचे पाऊल होय. आज उच्चशिक्षितस्त्रिया [illegible] विविध [illegible] महत्त्वाची पदे [illegible] आहेत.

शिक्षणामुळे आजची स्त्री जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने कार्यरत आहे. [illegible] स्त्री [illegible] दिसते. [illegible] उद्योगधंद्यात [illegible] आणि विविध [illegible]. [illegible] मोठ्या प्रमाणात [illegible] आहेत. [illegible] शिक्षणामुळेच [illegible] आत्मविश्वास हे [illegible] नाही.

३. आर्थिक सक्षमीकरण

[illegible] सुखी जीवनाचा मूलभूत आधार [illegible] आहे. [illegible] देश विकसित [illegible] त्या देशात [illegible] उपलब्ध [illegible] होय. [illegible] विकसित [illegible] देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्न [illegible] जाते. [illegible] आर्थिक [illegible] विचार केला जातो. [illegible] एक [illegible] आहे. [illegible] निर्माण [illegible] आर्थिक [illegible] आहे. [illegible] महत्त्वाची आहेत.

भारतामध्ये दिनांक 1 एप्रिल 1999 पासून सुवर्ण जयंती ग्राम स्वरोजगार योजनेचा प्रारंभ केला गेला. या योजनेअंतर्गत स्वयंसहायता बचत गट निर्मिती करून ग्रामीण [illegible] स्वयंरोजगारातून ग्रामीण भागातील [illegible] [illegible], सहकार, ग्रामीण बँक, स्वयंसेवी संस्था या योजनेच्या [illegible] व [illegible] प्रमुख [illegible] आहेत.

स्वयंसहायता बचत गट चळवळीचा आरंभ भारतामध्ये 1985 साली [illegible] बचत गट संकल्पनेचे [illegible] आहेत. [illegible] ग्रामीण [illegible] महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी बचतगट हे [illegible] ठरले. ग्रामीण व शहरी भागात [illegible].

[illegible] दहा हजार रुपये अनुदान मिळते व बँकेकडून 15 हजार रुपयांचे कर्ज मिळते. [illegible] महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण [illegible] आहे. आर्थिक [illegible] महिलांसाठी बचत गट हा महत्त्वपूर्ण [illegible] आहे. [illegible] आत्मविश्वासाने महिला पुढे येत आहेत. [illegible] आर्थिक [illegible] [illegible] स्वयंसहायता बचत गट [illegible] आहे.

[illegible] स्वयंरोजगार निर्मिती, आर्थिक सहाय्य, बचत या इत्यादींच्या माध्यमातून महिला आर्थिकदृष्ट्या सक्षम होत असून त्यातून आर्थिक सक्षमीकरणाची प्रक्रिया हळूहळू पुढे येत आहे व महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण होत आहे.

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

४. राजकीय सक्षमीकरण

[illegible] 1959 [illegible] 1992 [illegible]

[illegible]

संदर्भ

१. [illegible]
२. [illegible]
३. [illegible]
४. [illegible]
५. [illegible]

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, AKOLA
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

August-2021

SPECIAL ISSUE - (CCCXIII) 313

Indian Tribes : Past, Present & Future

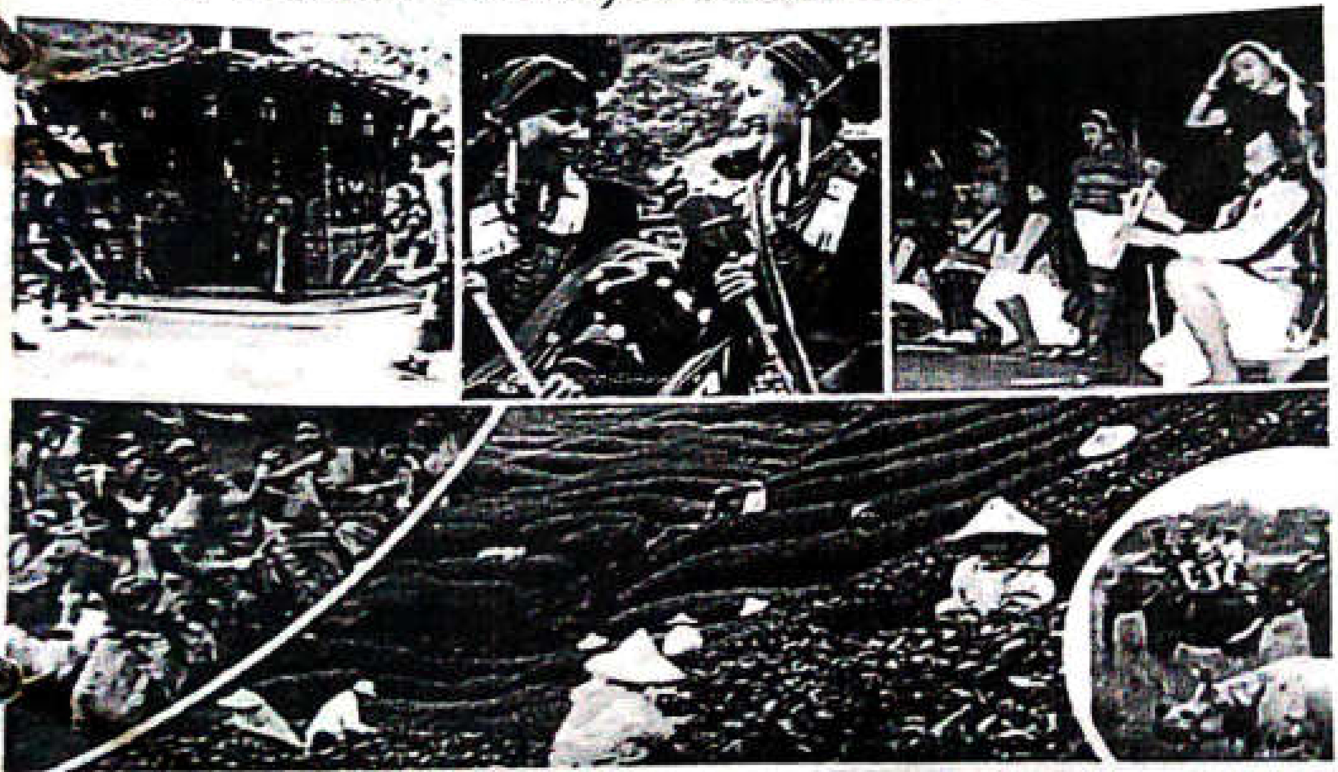

Chief Editor
Prof. Virag.S.Gawande
Director
Aadhar Social
Research &, Development
Training Institute, Amravati.

Executive Editors
Dr. R. D. Sikchi,
Principal,
Dr. D. E. Umbarkar,
Professor & HOD Sociology,
Sitabai Arts, Commerce & Science
College, Akola

Editors
Dr. Sunil P. Gaygol,
Associate Professor, Dept. of Sociology,
Prof. Dilip D. Kumare,
Assistant Professor,
Sitabai Arts, Commerce & Science
College, Akola

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

Scanned with OKEN Scanner

ISSN : 2278-9308 August, 2021

21	भटक्या जमातीतील गोसावी समाज	वंदना घरडे (कामडी)	96
22	आदिवासींच्या सामाजिक व सांस्कृतिक मानवाधिकाराचे समाजशास्त्रीय अध्ययन	प्रा. डॉ. सुनिल प्रल्हाद गायगोळ	100
23	स्थलांतरित आदिवासी महिला मजुरांच्या आर्थिक व आरोग्य विषयक समस्यांचे अध्ययन(विशेष संदर्भ अमरावती जिल्हा)	कु. दिप्ती गोपाळराव नेहर	106
24	आदिवासी स्त्रियांच्या सामाजिक समस्या आणि भूमिका	डॉ. दामोदर सी. दुबे	112
25	कोवीड १९ चा आदिवासी समाजावरील परिणाम	प्रा. स्नेहल रमेश्वर खंकारे	116
26	भारतातील आदिवासींच्या सामाजिक चळवळी–एक अध्ययन	प्रा. डॉ. बळीराम परशराम अवचार	119
27	आदिवासी विकास	प्रा. डॉ. अर्चना नारायण धर्मे	125
28	आदिवासींचे सण व संस्कृती सहसंबंध	प्रा. डॉ. संतोष विष्णू चतुर	128
29	साहित्य आणि आदिवासी समुदाय	प्रा. डॉ. केशव सिताराम गोरे	134
30	आदिवासी समुदायाची संस्कृती, चळवळी, कायदा व योजना	प्रा. डॉ. सुनिता तुकाराम राठोड	139
31	आदिवासी समुदायाच्या आरोग्य स्थितीचे अध्ययन	प्रा.मनिषा किर्तने	143
32	आदिवासी संरक्षणासाठीच्या घटनात्मक तरतुदी	प्रा. डॉ. .के.जी. वाकोडे	146
33	आदिवासी आणि आरोग्य	प्रा.डॉ.कविता ज्ञानेश्वर कावरे	149
34	महाराष्ट्रातील आदिवासींकरीता महाराष्ट्र शासनाच्या विकास योजना	प्रा. डॉ. सुधिर ना. देशमुख	153
35	पंचायत राज व अनुसूचित जमातींच्या महिलांचा सहभाग	प्रा. डॉ. राखी श्रीराम तुरस्कर	157
36	आदिवासींच्या अस्तित्वाचा लढा	डॉ. माया बा. मसराम	160
37	आदिवासी महिला नेतृत्व आणि परिवर्तन (संदर्भ : चरणामाळ, उमरपाटा,वसरावळ,खरगाव,वार्सा,कुडासी,साक्री,मांजरी, पिंपळगाव ,तालुका साक्री, जिल्हा धुळे)	डॉ. अनंत व्ही. देशमुख	164
38	आदिवासींचे आरोग्य : एक समाजशात्रीय अध्ययन (विषय संदर्भ – वर्धा जिल्हा)	धिरज सतिशराव नाईक.	168
39	आरोग्य विषयक समस्या आणि आदिवासी समुदाय	प्रा.पांडुरंग रुस्तुम पाचपुते	173
40	पेसा कायदा : आदिवासी समुदायाच्या विकासाचा राजमार्ग	डॉ. दिलीप बारसागडे	177
41	भारतीय संविधान आणि आदिवासी समुदाय	प्रा.डॉ.बाळासाहेब जी.ओगदंड	181

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -7.675,Issue NO, 313 (CCCXIII)
ISSN : 2278-9308
August, 2021

भारतातील आदिवासींच्या सामाजिक चळवळी—एक अध्ययन

डॉ. बळीराम परशराम अवचार
सहा. प्राध्यापक (समाजशास्त्र)
श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, अकोला.

प्रस्तावना:

सन २०११ च्या जनगणनेनुसार, भारतातील एकूण लोकसंख्येतील आदिवासी जमातींचे प्रमाण ८.२ टक्के असून यामध्ये प्रामुख्याने एकूण ४२७ प्रकारच्या आदिवासी जमाती आहेत. महाराष्ट्र मध्ये आदिवासींच्या एकूण ४७ जमाती आहेत आदिवासींचे जीवनमान व दृष्टिकोन इतर समाजापेक्षा पूर्णपणे भिन्न असल्याचे दिसते. भारतीय समाजाचे तीन भागांमध्ये विभाजन करण्यात आलेले असून नागरी आणि ग्रामीण समुदायापेक्षा आदिवासी समुदाय हा सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक इत्यादी बाबतीत निम्न प्रतीचे जीवन जगतांना दिसतो. आज बदलत्या प्रवाहामुळे बऱ्याच ठिकाणी आदिवासी समुदाय व ग्रामीण समुदाय यामध्ये भेट करणे कठीण झाले आहे. त्याचप्रमाणे शिक्षण, नागरीकरण, मनोरंजनाची साधने इत्यादींच्या प्रभावामुळे ग्रामीण भागव आदिवासी भागातील भिन्नता कमी कमी होताना दिसत आहे.

आदिवासी समाज डोंगर—दऱ्या, जंगलामध्ये राहणारा, उघडा—नागडा असणारा, जगाशी कुठलाही संपर्क नसलेला, शिक्षणाशी दूरचा संबंध नसलेला निरक्षर असा समाज आहे. आदिवासी या नावाला फार प्राचीन इतिहास लाभलेला आहे. आदिवासी या शब्दातच आदि म्हणजे अगदी मूळचा, पूर्वीचा आणि वासी म्हणजे निवास करणारा. मग या जगाच्या पाठीवर ज्या माणसाने, ज्या जिवाने पहिल्यांदा जन्म घेतला तो जीव म्हणजे आदिमानव म्हणजेच आदिवासी. परंतु हा आदिवासी विकासाच्या पाठीवरून दूर फेकला गेला आहे. आदिवासींच्या विकासाचे जणू अस्तित्व नाकारण्यात आलेआहे.आजजगाच्या पाठीवर ज्या काही कला अस्तित्वात आहेत. त्या सगळ्या कलांचा निर्माता हा आदिवासी आहे. तोच या जंगलाचा राजा, खरा रक्षणकर्ता आहे.

आदिवासी कोणाला म्हणायचे?

इंग्रजीमधील Tribes या शब्दाचा अर्थ जमात असा होतो.आदी काळापासून दरी खोऱ्यात किंवा जंगलात निवास करणारे म्हणजे आदिवासी. डॉ. व्हेरियन इल्विन आणि ठक्कर बाप्पा यांनी आदिवासींना Aboriginal असे म्हटले आहे. याचा अर्थ मूळचे निवासी असा होतो. आदिवासी हे जंगलचे राजे आहेत. डोंगराळ भागात राहत असल्यामुळे त्यांना वन्य जमाती, गिरिजन, मूलनिवासी, वनवासी अशा विविध नावांनी ओळखल्या जाते. भारतीय संविधानामध्ये आदिवासींना 'अनुसूचित जमाती' असे संबोधले जाते. भारतीय संविधानातील कलम ३४२(१) नुसार त्यांचा समावेश अनुसूचित जमातीमध्ये केला आहे. म्हणून त्यांना 'अनुसूचित जमाती' असे म्हणतात.

शिलाँग येथे १९६२ मध्ये जागतिक जनजाती समितीची परिषद भरली होती. त्या परिषदेने जनजातिची पुढील व्याख्या केली आहे.

'जनजाती एक समान भाषा बोलणारा, एका पूर्वजांपासून उत्पत्ती सांगणारा, एका विशिष्ट भूप्रदेशात राहणारा, तांत्रिक ज्ञानाच्या दृष्टीने मागासलेला, अक्षर ओळख नसलेला व रक्त संबंधावर आधारित सामाजिक व राजकीय प्रथांचे प्रामाणिकपणे पालन करणारा एकजिनसी समूह म्हणजे आदिवासी होय.'

P.D. Patil Social Work College, College Code 225, Khadki, AKOLA

Scanned with CamScanner
Scanned with OKEN Scanner

वरील व्याख्येवरून आदिवासी समाजाची पूर्ण ओळख जनमानी ...
त्यामुळे भारतातील दुर्गम प्रदेशात राहणाऱ्या आदिवासींचे प्रश्न व त्यांच्या ...
परिस्थितीमध्ये असलेली आव्हाने ही अभ्यासकाचे लक्ष वेधून घेत आहे.

भारतीय आदिवासी स्वभावतः शांतताप्रिय लोक आहेत. त्यांचा परंपरागत निवास ... पर्वत, दऱ्याखोऱ्या व जंगलांमध्ये असल्यामुळे निसर्गाच्या सानिध्यातील स्वयंपूर्ण आणि स्वावलंबी जीवन जगत आलेले आहेत. त्यांच्या गरजा अत्यल्प असून नैसर्गिक पर्यावरणात उपलब्ध असलेल्या संसाधनांच्या आधारावर ते पुढे जगत आलेले आहेत. निरागसता, प्रामाणिकपणा, निसर्गप्रेम, निसर्गाप्रती असलेला आदर व निसर्गपूजा ही त्यांची प्रमुख वैशिष्ट्ये आहे. आधुनिक समाजाशी संपर्क येण्यापूर्वी त्यांच्या शांत, संयमी सामाजिक जीवनात कोणतीही ढवळाढवळ किंवा आंदोलने नव्हती. त्यांच्यातील स्थानिक वादविवाद त्यांनी विचार विनिमयाने आणि संयमाने सोडवलेले आहेत. परंतु जेव्हापासून त्यांचा आधुनिक जगाशी संबंध आला, तेव्हापासून परकीय सत्ता, फिरते व्यापारी, सावकार, बाह्य संस्कृती यांच्याशी आलेला संबंध आणि त्यांनी स्वतःच्या फायद्यासाठी आदिवासींचे केलेले शोषण याची सुरुवात झाली, तेव्हापासून आदिवासींना या संस्कृतीचे रक्षण करण्यासाठी व आपले हीत जोपासता यावे यासाठी अनेक चळवळी कराव्या लागल्या.

आदिवासी चळवळीचा इतिहास :

आदिवासींच्या चळवळीचा इतिहास आपल्याला चौदाव्या शतकापर्यंत घेऊन जातो. १४ व्या शतकापासून वेळोवेळी मोहम्मद तुगलक, बिदरचा राजा, बहामनी सरदार इत्यादींच्या विरुद्ध एकजूट होऊन आदिवासींनी आपल्या ताब्यात असलेल्या जमिनी आणि किल्ले यांचे सतत रक्षण केलेले आहे. इंग्रजांच्या काळातही त्यांना अनेक वेळा लढावे लागले. त्या काळात इंग्रज अधिकाऱ्यांना आदिवासींच्या जमिनी हडप करण्यासाठी स्थानिक काळात जमीनदार आणि धनिक लोक त्यांनी मदत करीत असत. १७८८ ते १७९५ या काळात छोटा नागपूर येथे तमाड जमातीने, १९८२ मध्ये राजस्थानात भिल्ल जमातीने, १८१८ ते १८३० ईशान्य पूर्व भारतात नागा, मिझो, लुशाई, मिशिपी इत्यादी जमातींनी, बिहारमध्ये बिरसा मुंडा, कोल, खैरनार जमातींनी १८३२ मध्ये संथालांनी इंग्रजांच्या कारवायांना कडाडून विरोध केल्याचा इतिहास आहे.

भारतातील प्रमुख आदिवासी चळवळी:

भारतामध्ये प्राचीन काळापासून ते आजपर्यंत आदिवासींनी आपल्या हितासाठी व विकासासाठी जी आंदोलने किंवा चळवळी उभारल्या आहेत त्यांचे विश्लेषण खालीलप्रमाणे आहे.

१. भिल्ल चळवळ:

भिल्ल चळवळ ही आदिवासींना केलेल्या चळवळी मध्ये एक महत्त्वपूर्ण चळवळ आहे. भिल्लांवर ही सामंतशाहीने अनेक अत्याचार केले होते. महाजनांनी त्यांचे शोषण केले होते. त्यांच्यावर अत्याचार, त्यांच्या कुटुंबावर जुलूम करणे, यांच्या स्त्रियांची अब्रू लुटणे, शेतावर कब्जा करणे तसेच त्यांना वेठबिगारसारखे काम करावे लागत असे. कर्जामुळे त्यांचे जीवन तर गुलामीचेच बनले होते. त्यांचे कुटुंब जमीनदार व सामंताचे दास बनले होत. या परिस्थितीमुळे भिल्लांमध्ये संदेहाचे वातावरण निर्माण झाले होते. सावकार आणि जमीनदार हे करत असलेल्या अन्याय अत्याचाराविरुद्ध भिल्लांमध्ये रोष निर्माण होऊ लागला. त्याविरोधात भिल्ल संघटित झाले वशेवटी १८१७ मध्येत्यांनी चळवळ उभी केली. चळवळीच्या माध्यमातून त्यांनी जमीनदार, सरकारी कार्यालय लुटण्यास सुरुवात केली.

इंग्रजांनी भिल्लांच्या चळवळीला दाबून टाकण्यासाठी पेशवे व जमीनदार यांच्यावर दबाव निर्माण करण्यास सुरुवात केली. इंग्रजांनी भिल्लानपर्यंत अन्नधान्य पोहोचविणाऱ्या रस्त्यांवर नाकाबंदी केली. भिल्लांची संघटना फोडण्याचा कसोशीने प्रयत्न इंग्रजांनी केला. त्यांच्यात फूट

Scanned with OKEN Scanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -7.675,Issue NO, 313 (CCCXIII)
ISSN : 2278-9308
August, 2021

पडावी म्हणून सरकारी नोकरीत स्थान देण्याचे आमिष देऊन फूट पाडण्यात आली. पुढे इ. स.
१८२० मध्ये भिल्लांनी पुन्हा संघटित होऊन इंग्रजी सरकार विरुद्ध उठाव केला. अनेक
अधिकाऱ्यांची त्यांनी हत्या केली. परंतु हा उठाव देखील इंग्रजांनी मोडून काढला. भिल्लांच्या
वस्तींना आग लावण्यात आली. त्यांच्या हत्या केल्या गेल्या. त्यांना फाशी दिली गेली. असे
अमानुष अत्याचार भिल्लांवर केले जात होते. भिल्लांनी चळवळ ही स्वतःच्या अस्तित्वासाठी होती.
आपण या चळवळीचे मालक आहोत. आपल्यावर होणारा अत्याचार सहन केला जाणार नाही.
याची जाणीव त्यांना झाली होती. त्यातूनच या चळवळीने आपले स्वरूप धारण केले होते.

२. संथाळांची चळवळ:

संथाळांची चळवळ ही कृषी करणाऱ्यांची भारतातील पहिली चळवळ होती. इ. स.
१९५५–५६ मधील या विद्रोहाचा अभ्यास मोठ्याप्रमाणात करण्यात आलेला आहे. ब्रिटिश
शासनाने याला दडपून टाकण्याचा पूर्ण प्रयत्न केला. जंगलात स्थायी स्वरूपाची वस्ती करून
स्वकांनुशतके राहणाऱ्या व शेती करणाऱ्या आदिवासींना जमिनीवरून हटविण्याचे अधिकार
ब्रिटिशांनी जमीनदारांना दिले होते. त्यांच्याविरुद्ध हा उठाव करण्यात आला. ब्रिटिशांची मालकी व
शेती करणारे जमीनदार व आदिवासींना वंचित असा नवीन आयाम निर्माण झाला. त्याला त्यांनी
विरोध केला. व्यापारी आणि सावकार यांच्याही विरोधात उठाव झाले. या चळवळीच्या मुळाशी
छोटा नागपूर मधल्या भगनाडीस गावातल्या सिणू, कांडू, चेप्टुक, भैवर यांच्यावर होणाऱ्या अन्याय
अत्याचारांची पार्श्वभूमी आहे. ते भूमिहीन होते. त्यांना अत्याचाराचे भास व्हायला लागले व
त्यांनी ते सर्व संथाळ बांधवांना सांगितले व संथाळांनी यांनी एका पोलीस इन्स्पेक्टरचे शिर
धडावेगळे केले. येथूनच या चळवळीला प्रारंभ झाला व आणि ही घटना संथाळांच्याच्या गावोगावी
पोहोचली.

इ. स. १८८५ च्या सुरवातीला विरभूम, बंकुश, छोटा नागपूर आणि हजारीबाग मधील
७००० संथाळ एकत्रित आले. संपूर्ण संथाळ आदिवासी भगनाडी गावात एकत्रित झाले व ३० जून
१८५५ रोजी १०,००० संथाळसंघटित होऊन त्यांनी उठव करण्याचे ठरविले. भादू, किरता, सुन्नो
व साधू यांनी कमिशनरलासूचना दिली व जमीनदार यांनाहीसूचना दिली. ब्रिटिश शासनाने त्यांना
उत्तर न देता त्यांच्यावर बंडखोर म्हणून कारवाई केली. तेव्हा त्यांनी तीर कमान व झेंग थैमान
संथाळांनी विद्रोह सुरू केला. संथाळाच्या उठावाचा परिणाम मात्र सर्वत्र दिसून आला. यात दक्षिण
भारत, पुणे, दक्षिण बिहार, आंध्रप्रदेश इत्यादी ठिकाणी झालेल्या चळवळी खूप प्रभावी ठरल्या.
देशभरात जागोजागी जमीनदार, जहागीरदार, महाजन, सावकार आणि त्यांच्या अन्यायाविरुद्ध
शेतकरी चळवळी विद्रोह करू लागल्या. हे या संथाळा चळवळीचेच फलित होते.

३. बिरसा मुंडा चळवळ :

आदिवासींची ही चळवळ बिरसा मुंडा या नेत्यांच्या नावाने ओळखली जाते. बिरसा मुंडा हे
निरधर परिवारातील होते. ते प्रथम ख्रिश्चन होते. त्यांच्या पित्याचे नाव मसीहदास आणि बिरसाचे
नाव घाऊद मुंडा असे होते. १८८६ मध्ये त्यांना चाईबरसा येथे इंग्रजी शिक्षण घेण्यासाठी ठेवण्यात
आले होते. त्या काळात ख्रिश्चन मिशनरी आदिवासींना वेगवेगळी प्रलोभने देऊन धर्मांतर करण्यास
प्रवृत्त करीत आणि त्यांनी आदिवासींना आपलसं करण्यासाठी, जमीन वापर करण्यासाठी
जमीनदारांना हाताशी घेतलेले होते. बिरसा मुंडा यांनी या घटनेवर टीका केली. त्यामुळे बिरसाला
शाळेतून काढून टाकण्यात आले. त्यातूनच बिरसाला इंग्रजांविरुद्ध चळवळ करण्याची प्रेरणा
मिळाली. १८९० मध्ये बिरसाने ख्रिश्चन धर्माचा त्याग केला आणि वैष्णव धर्माच्या विचाराला
स्वीकारण्यास सुरुवात केली व धार्मिक व्यक्ती बनला.

Scanned with OKEN Scanner

छिंदवाडा बिहारातील विरोधात बिरसाने जी चळवळ आपल्या शोषणाविरुद्ध सुरू केली होती त्याचा उद्देश स्वराज्य स्थापन करणे हा होता. ही चळवळ १८९० ते १९०७ पर्यंत चालवली. या चळवळीचा इंग्रज अधिकारी मुंडा आदिवासींवर मोठ्या प्रमाणात अत्याचार करीत होते. जमीनदार, सावकार व पोलिस इंग्रज अधिकारी मुंडांच्या घरात प्रवेश करून स्त्रियांची अब्रू, गोष्टी स्त्रियांची अब्रू लुटत होते.इंग्रज अधिकारी मुंडांच्या बिरसाने ही चळवळ सुरू केली होती. गरीब जात असत. अशा शोषणातून मुक्त होण्यासाठी बिरसाने 'बिरसा सेवा दलाची' स्थापना करून ब्रिटिशांविरोधात संघटित चळवळ उभी १८९७ मध्ये त्यांनी बिरसा सेवा दलानी सशस्त्र आंदोलन केले. अनेक पोलिस अधिकारी या केली. त्यांनी चार ते सहा अनुयायांसह बिरसाच्या नेतृत्वाखाली रांची क्षेत्रातल्या पोलिस स्टेशन वर आंदोलनामध्ये मारले गेले. १८९९ मध्ये बिरसाच्या नेतृत्वाखाली अनेक अत्याचार केले होते. आदिवासींच्या मुलांनी, आक्रमण केले. मुंडा आदिवासींवर इंग्रजांनी अनेक अत्याचार केले होते. गोरिया मुंडाना आधार घेऊन आपला विरोध स्त्रीयांची हत्या केली होती. मुंडा आदिवासींनी यासाठी गोरिया मुंडाना आधार घेऊन आपला विरोध प्रकट केला. ०९ जून १९०० मध्ये हजारीबागच्या जेलमध्ये बिरसा मुंडाचा मृत्यू झाला आणि ही चळवळ कमकुवत झाली. या चळवळीचे भारतीय आदिवासी समाजावर मोठे परिणाम झालेले आहेत. त्यापैकी महत्वाचा परिणाम म्हणजे मुंडा आदिवासींना जमीनदाराच्या पाशातून सोडविले व शेती संबंधित समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. १९०८ ला कायदा करून आदिवासींची जमीन गैरआदिवासींना देण्यास बंदी घालण्यात आली. बिरसा आंदोलनाच्या परिणामातून समाजसुधारणा व धर्मसंबंधी अनेक चळवळी उदयास आल्यात. जादू, भूत, प्रेत आणि बलिदान यांचा विरोध होऊ लागला.

४. झारखंड चळवळ :

भारताला स्वातंत्र्य प्राप्त झाल्यानंतर भारतातील सर्व आदिवासी जमातीमध्ये विकासाच्या भावना निर्माण झाल्या होत्या. तशाच भावना सद्यस्थितीत झारखंड स्थित आदिवासी जमातींच्या मनातही निर्माण होऊनत्यांनी काही मागण्याही केलेल्या आहेत, परंतु त्यांचा भ्रमनिरास झाला. परिणामी इसवी सन १९५० मध्ये जमशेदपूर अधिवेशनात जयपाल सिंग यांच्या नेतृत्वात झारखंड पार्टीची स्थापना झाली. परंतु नंतरच्या काळात जयपाल सिंग व हो जमातीचे नेते मुंबई कॉंग्रेस पार्टीत गेले. त्यामुळे झारखंड हीरो हेच झारखंड पार्टीतराहिले.

१९७३ मध्ये शिबू सोरेन यांनी झारखंड मुक्ती मोर्चाची स्थापना करून या आंदोलनाला तीव्र केले.याच काळात झारखंड को–ऑर्डिनेशन कमिटीची स्थापना श्री.केलरी यांच्या नेतृत्वात झाली. त्याला कम्युनिस्ट, नक्षलवादी व इतर सर्वांचा पाठिंबा मिळाला. 'आदिवासींचेशोषण करणाऱ्यांना आदिवासी प्रदेशातून बाहेर घालविणे' हा या चळवळीचा मुख्य उद्देश होता. त्यासाठी त्यांनी झारखंड राज्याला स्वतंत्र दर्जा मागितला. नंतरच्या काळात झारखंड राज्याची स्थापना झाली. याचा या प्रदेशात राहणाऱ्या मुंडा, संथाल व गोंड यांनाही अनेक फायदे होतील अशी अपेक्षा होत्या. परंतु ते शक्य झाले नाही. याचे कारण समाजशास्त्रज्ञांनी या आंदोलनाला लाभलेल्या दिशाहीन नेतृत्वाला दिले.

५. बोडो आंदोलन:

इ. स. पू. ५००० वर्षे बोडा म्हणजेच 'कछारी' लोक मध्य आशियातून ब्रह्मपुत्रेच्या खोऱ्यात आले. तेराव्या शतकात 'अहोम' लोकांनी त्यांना या क्षेत्रातून हुसकावून लावले. नंतर बोडो आदिवासींनी कछारच्या पहाडावर आपले राज्य स्थापन केले व त्याची राजधानी गुवाहाटी होती. आजची बोडोलॅंडची जी मागणी आहे, ती ब्रिटिश कालखंडातच केली गेली होती. यासाठी बोडो छात्र परिषदेची स्थापना करण्यात आली. आसामात ०२ कोटी ६५ लाख आदिवासी जमातीचे लोक राहतात. त्यापैकी ४२ लाख ९६ हजार केवळ बोडो आदिवासी आहेत. त्यामुळे या क्षेत्राला स्वायत्तता द्यावी. ब्रह्मपुत्रेच्या वरील किनाऱ्या पलीकडे राहणाऱ्या आदिवासींचे स्वतंत्र राज्य निर्माण

Social Work College College Code 225 ...S Khadki AKOLA

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -7.675,Issue NO, 313 (CCCXIII)
ISSN : 2278-9308
August, 2021

करावे, या आदिवासी जिल्ह्यांना स्वायत्तता प्रदान करावी, फारवी, एकलांगच्या बोंडो कळाटी पंत्राच्या मैदानी आदिवासींना सातव्या अनुसूचित टाकावे अशा प्रमुख या आंदोलनाच्या होत्या. त्यासाठी त्यांनी रास्ता रोको, रेल रोको, जाळपोळ अशा हिंसात्मक मार्गांचा स्वीकार केला होता. 'करो या मरो' असा नारा देत उपेंद्रनाथ ब्रम्हायांनी या आंदोलनाचे नेतृत्व केले.

६. शेतकरी व आदिवासींची संयुक्त चळवळ:

राजस्थान मधील मेवाड भागातील शेतकरी व आदिवासींची जहागीरदारांकडून शोषण होत होते. त्यांच्यावर अन्याय, अत्याचार करून जास्त कर वसूल जहागीरदार करत होते. म्हणून श्री. तेजावत यांनी भिल्लआदिवासींना एकत्रित करूनएकी आंदोलन नावाची चळवळ उभी केली. या चळवळीचा मुख्य उद्देश वेठबिगारी बंद करणे, अवाजवी कर बंद करणे असा होता. या काळात वन वापरावर कर, मिठाच्या भावात वाढ, दारू पिण्यावर बंदी, परंपरागत पंचायतीचे अधिकार समाप्त, शिकारीवर बंदी असे अनेक निर्बंध आदिवासींवर लादण्यात आले होते. यातून आदिवासींच्या मनात असंतोष उफाळून आला आणि हिंसाचाराची परिस्थिती निर्माण झाली. तिला नियंत्रित करण्यासाठी ०६ मे १९२२ रोजी सिरोही तालुक्यातील बालोलिया व भुला या गावात गोळीबार केला गेला. जाळपोळ झाली, त्यात अनेक आदिवासी बेघर झाले, मृत पावले.

ही चळवळ दडपून टाकण्यासाठी ब्रिटिशांनी अनेक प्रयत्न केले. परंतु त्यांना यश प्राप्त झाले नाही. शेवटी त्यांना आदिवासींशी करार करून काही गोष्टी मान्य कराव्या लागल्या त्यामध्ये प्रामुख्याने अधिकाऱ्यांना भिल्ल व गरासियांशी सन्मानपूर्वक वर्तन ठेवावे, कर आणि शेतसारा या सूट देण्यात यावी, दसऱ्यानिमित्त लागत म्हणून एक बकरा प्रत्येक गावातून देण्याचे मान्य केले. आदिवासी वेठबिगारी करणार नाहीत व आदिवासी परंपरागत पंचायतींना पुन्हा अधिकार प्राप्त होतील या सर्व मागण्या मान्य करण्यात आल्या. एकूणच ही चळवळ सर्वच दृष्टीने इतिहासात एक वेगळा आयाम दर्शवणारी ठरली होती.

७. देवी चळवळ:

१९२० साली महाराष्ट्र व गुजरातमध्ये स्त्रियांच्या अंगात देवी येते व ही देवी आदिवासींना मांसाहार करू नये, दारू पिऊ नये इत्यादी सांगते. परिणामी या आदिवासींनी पारशी लोकांच्या घरी काम करायला नकार दिला. यातून तणाव निर्माण झाला. हा तणाव निर्माण झाला, तरी ही सकारात्मक चळवळच म्हणावे लागेल. कारण ही अंधश्रद्धा जरी असली तरी ती सामाजिक हिताचीच होती.

अशा प्रकारे संपूर्ण भारतात वेगवेगळ्या नावाने वेगवेगळ्या आदिवासीचे चळवळी निर्माण झाल्या. त्यामध्ये सुंदरलाल बहुगुणा यांच्या नेतृत्वात झालेले चिपको आंदोलन, सुधारणावादी चळवळीत गोविंद गिरी यांचे भगत आंदोलन व भिल्ल राजची स्थापना, १९४५ मध्ये गोदावरी परुळेकर यांच्या नेतृत्वाखाली झालेली वेठबिगारी व कमी मजुरी देण्याच्या उद्देशाने केलेले आंदोलन व त्यासाठी केलेली किसान सभेची स्थापना, ताराबाई मोडक यांनी आदिवासी भागात शिक्षणाची सोय नसल्यामुळे सुरू केलेली शैक्षणिक चळवळ, श्री सुंदरलाल बहुगुणा यांच्या नेतृत्वात जंगलातील वृक्षतोड थांबविण्यासाठी सुरू झालेली चिपको आंदोलन चळवळ, याशिवाय गडचिरोली जिल्ह्यातील हेमलकसा या ठिकाणी डॉ. प्रकाश आमटे व डॉ. मंदा आमटे यांनी उभी केलेली आरोग्यविषयक चळवळ, अमरावती जिल्ह्यातील मेळघाटात डॉ. राजेंद्र पटेल यांनी सुरू केलेली आरोग्यविषयक चळवळीआदिवासींच्या जीवनात अतिशय महत्त्वाच्या ठरलेल्या आहेत.

सारांश:

एकंदरीत वरील सर्व आदिवासी चळवळींचा आढावा घेतल्यास आणि आदिवासी चळवळ निर्माण होण्यामागची, परिस्थिती लक्षात घेतल्यासअसेनिदर्शनासयेतेकी, जास्तीत जास्त

आदिवासीचळवळी ह्या त्यांचे झालेले आर्थिक शोषण, नागरसंस्कृतीचे त्यांच्या मूल्यव्यवस्थेवर केलेले अतिक्रमण, त्यांच्या निवासातील व जंगलातील आक्रमण, पर्यावरणाचे बिघडत चाललेले संतुलन, विरोधात होते. आदिवासींच्या वृक्षतोड, जंगल कायदे, आदिवासींचे विस्थापन इत्यादींच्या यांच्या विरोधात होते. आदिवासींच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन सावकार, ठेकेदार, जमीनदार आणि जंगल अधिकारी यांनी आदिवासींचे आर्थिक शोषण करून जमिनी हडपल्या. तसेच शासनाचे कर्मचारी, वनरक्षक, पोलिस यांनी आदिवासींचे अज्ञान व दुर्बलतेचा गैरफायदा घेतला. यातून आदिवासींमध्ये असंतोष निर्माण होऊन अशा सुधारणावादी, परिवर्तनशील, प्रतिगामी, काही शांततात्मकतर काही हिंसात्मक व संघटनात्मक चळवळीनिर्माण झाल्या. यातील बहुतांश चळवळींना यश आले तर अनेक चळवळी ह्या दडपशाहीने दडपूनटाकण्यात आल्या हे नाकारता येणार नाही.

या आदिवासींच्या चळवळींपैकी बहुतांश आदिवासी चळवळी ह्या शासनाच्या विरोधात लढल्या गेल्या. आदिवासींनी अन्याय, अत्याचार, जुलूम,' शोषण, कर्ज यांच्याविरोधात या चळवळी केलेल्या दिसून येतात. या चळवळींचे वेठबिगारी पद्धत बंद करणे, शेत मजुरी वाढवून मिळणे, कर्जातून मुक्ती मिळविणे, जंगलाचे हक्क मिळणे, आपल्या जमिनीवर होणारे आक्रमण थांबविणे, जंगल महसूल कमी करणे, तसेच जगण्याचा हक्क मिळणे इत्यादी उद्देशाने घडून आलेल्या आहेत. आदिवासींच्या जास्तीत जास्त चळवळी ह्या आर्थिक शोषण, बाह्य संस्कृतीतील घटकांनी त्यांच्या निवासस्थानावर म्हणजे जंगलावर केलेले अतिक्रमण, जंगल तोड व पर्यावरण असंतुलन आणि आदिवासींचे स्थलांतर या विरोधात झालेल्या आहेत. कारण फिरते व्यापारी, धर्मप्रचारक, सावकार यांनी त्यांच्याअज्ञानाचा फायदा घेऊन त्यांना लुटले आणि त्यांच्या आर्थिक शोषणही भरपूर प्रमाणात केलेले आहे. आदिवासींच्या धार्मिक व सांस्कृतिक चळवळी त्यामानाने अल्पप्रमाणात असून या क्षेत्रातील चळवळी सकारात्मक व शांतताप्रिय होत्या. इंग्रजांच्या काळात ज्या आदिवासी चळवळ झाल्या त्या चळवळी दाबून टाकण्यासाठी इंग्रजांनी आदिवासींवर विविध प्रकारे दबाव टाकल्याचे दिसून येते.

संदर्भ :

१. शहा घनश्याम, सामाजिक चळवळी आणि सरकार, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.
२. पाटील वा. भा., महाराष्ट्रातील चळवळ–सामाजिक व राजकीय, प्रशांत पब्लिकेशन, पुणे.
३. देवगावकर एस. जी., सामाजिक चळवळी–परंपरागत आणि नवीन, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
४. आगलावे प्रदीप, आदिवासींचे समाजशास्त्र, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
५.कऱ्हाडे बी. एम., आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र, पिंपळापुरे आणि कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर.
६. निकम गौतम, आदिवासींच्या समस्या–एक अभ्यास, विमलकीर्ती प्रकाशन, चाळीसगाव.
७. देसाई संभाजी, महाराष्ट्रातील चळवळी, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
८. जैन पी. सी., सामाजिक आंदोलन का समाजशास्त्र, नेशनल पब्लिशिंग हाऊस, जयपुर.

Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

DR. HARIBHAU ADMANE ARTS & COMMERCE COLLEGE SAONER DIST-NAGPUR

DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE

AND

AADHAR SOCIAL RESEARCH & DEVELOPMENT TRAINING INSTITUTE, AMRAVATI

INTERNATIONAL WOMEN'S DAY

8 MARCH

Impact Factor – 7.675

WORLD WOMEN'S DAY

8th MARCH 2021

ISSN-2278-9308

Certificate

This is to certify that Prof./Dr./ Mr./Mrs./Ms. प्रा. डॉ. संकेत सुरेश काळे

of श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय,खडकी बु. अकोला

has published a paper on महिलांचा राजकारणतील सहभाग : आंतरराष्ट्रीय अध्ययन

in Peer Reviewed International Indexed Research Journal Special Issue on "Women's Rights : Status & Goal" published on Dated 8th March 2021.

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, AKOLA — College Code 225

Prof. Virag S. Gawande Director Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati	**Dr.Archana D.Patil** Coordinator HOD, Dept.of Political Science Dr. Haribhau Admane College Saoner	**Dr.Virendra K.Jumde** Principal Dr. Haribhau Admane College Saoner

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	मानवाधिकार आणि तुरुंगातील महिला संरक्षण	डॉ. रतन व्ही. राठोड	1
2	मानवी हक्कांच्या संदर्भात महिला सुरक्षितता	डॉ. संदीप बी. काळे	4
3	भारतीय संविधान आणि महिला अधिकार	प्रा. पी. आर पाचपुते	8
4	समाजातील स्त्रीयांचे स्थान/दर्जा व भुमिका	प्रा.डॉ.प्रमिला डी.भोयर	12
5	पंचायत राज आणि महिलांचे नेतृत्व	प्रितम लहानू मोरे	17
6	महिला सबलीकरणाच्या योजना व कार्यक्रम	प्रा. डॉ. एस. एन. देशमुख	22
7	स्वतंत्र भारतातील महिलांचे हक्क	प्रा. विनोद म. पुनवटकर	26
8	महिलांचा विकास आणि मानवाधिकार	प्रा.डॉ. राजू अंबाडकर	29
9	ग्रामीण महिला विकास आणि शासकीय योजनांची फलश्रुती	प्रा.डॉ.राखी श्रीराम तुरसकर	32
10	स्त्री–मुक्ती चळवळीत डॉ. बाबासाहेबआंबेडकरांचे योगदान	प्रा. भारती दिगांबर रत्नपारखी /प्रा. जगदीश रामदास चिमूरकर	36
11	महिलांचे आर्थिक सबलीकरण	प्रा.डॉ. निलम एम. छंगाणी	41
12	भारतीय स्त्रियांच्या मानवाधिकारांचे उल्लंघन	डॉ. मृदुला निळकंठ रायपुरे	45
13	भारतीय महिलांचा राजकीय सहभाग	डॉ. सचिन महादेव पाटील	50
14	भारतातील महिलांची साक्षरता आणि महिलांचे सबलीकरण	प्रा.संजय सी. गिन्हेपुंजे	59
15	ग्रामीण महिला उद्योजक आणि सक्षमीकरण	प्रा. डॉ. संजय मारोतीराव मुंडकर	65
16	महिलांचा राजकारणतील सहभाग : आंतरराष्ट्रीय अध्ययन	प्रा. डॉ. संकेत सुरेश काळे	69
17	सावित्रीबाई फुले यांचे स्त्रीमुक्तिसाठी शैक्षणिक योगदान	प्रा.डॉ.शहनाज शेख	73
18	मानवी हक्क आणि महिला	प्रा.शहाणे रंजना प्रल्हादराव	76
19	मानवी हक्क आणि महिला विकासाच्या संधित अनेक कायदे	प्रा. डॉ. उमेशकुमार पी. शहारे	79
20	स्त्री भ्रुणहत्या : कारणे, परिणाम व उपाय	डॉ. शेख फारुक नजीर / प्रा. रुपसी दास	83
21	महिला: उद्योजकतेकडून सक्षमीकरणाकडे	मोरेश्वर भिकाजी शेन्डे	[illegible]

P.D. Patil Social Work College, College Code 225

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 276 (CCLXXVI) A | March, 2021

महिलांचा राजकारणातील सहभाग : आंतरराष्ट्रीय अध्ययन

प्रा. डॉ. संकेत सुरेश काळे
श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय,खडकी बु. अकोला

प्रस्तावना :

महिलांना भारतातच तर संपूर्ण जगभरात कमी जास्त प्रमाणात दुय्यम दर्जाची वागणूक, संधी व सत्ता मिळते हे एक सर्वमान्य सत्य आहे. महिलांना समान संधी देऊन त्यांना सामाजिक, आर्थिक व राजकीय समता प्रदान करणे आवश्यक आहे. महिलांच्या सबलीकरणाच्या प्रक्रियेचा सर्वात मोठा हा घटक आहे. महिलांची उपेक्षा व संधीवंचितता ही त्यांना पुरुषापेक्षा जास्त नव्हे पण समान दर्जा देण्यास असमर्थ ठरत आहे. त्याकरिता महिलांना पुरुषांच्या तुलनेत समान स्तरावर आणण्यासाठी सबलीकरणाची नवी संरक्षक शक्ती व सामर्थ्य देणे गरजेचे व न्याय आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघ (युनो) चे माजी महासचिव बुतरस घाली यांनी ४ ते १५ सप्टेंबर १९९५ दरम्यान बिजिंग (चिन) येथे पार पडलेल्या चौथ्या विश्व महिला सम्मेलनातील संदर्भात म्हटले होते.

'महिलाओंको कानून कि दृष्टी से और वास्तविक रुप से पुरुषोंकी बराबरी का दर्जा देना बीसवी शताब्दी की एक महान राजनीतिक परियोजना है।... हम २१ वी शताब्दी की ओर विशेष कार्यक्रम लेकर आगे बढ रहे है। इसलिए हम आपण मे मिल रहे हैं ताकि इस संबंध में आनेवाली कानूनी बाधाओंको दूर किया जा सके और इसे कार्यरुप देने के लिए राजनीतिक समझ विकसित की जा सके।

थोडक्यात महिलांना संधीवंचित, हक्कवंचित व सत्ता प्रतिष्ठा वंचित न ठेवता त्यांचे सबलीकरण करण्याचे मानस व राजकीय इच्छाशक्ती व त्याला प्रत्यक्ष रुप देण्यासाठी करावयाचे ठोस कायदेशीर उपाय-तरतुदी यांना फार महत्व दिले जाते. त्यात सर्वाधिक महत्वाचा आहे निर्णयप्रक्रियेत महिलांचा भरभक्कम व समान सहभाग त्याकरिताच सर्वोच्च व महत्वपूर्ण पदांवर महिलांना 'विशेष संधी' देण्याची गरज आहे. ही विशेष संधी राजकीय सबलीकरणाच्या अर्थात राजकीय आरक्षणाच्या माध्यमातून देता येऊ शकते.

राजकीय आरक्षण अर्थात राजकीय सबलीकरण :-

महिलांच्या राजकारणातील अधिकारपदावरील समन हक्क का हवा आहे यावर प्रसिध्द समाजकार्य शास्त्रज्ञ प्रो. सुरेंद्रसिंग व प्रो. एस. पी. श्रीवास्तव यांनी चांगले केले आहे, ते म्हणतात.

"...Their equal participation in decision making is not only a demand for simple justice or democracy but can also be seen as a necessary condition for women's empowerment, which essentially means strengthening the role of women in governance and decision making at all levels. IT also means increasing the ability of women to influence the direction of society. The entry of women in politics ad decision making structures is needed to change politics, to change the vision and to change the institution.

राजकीय स्तरावर निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग वाढल्यास व पुरुषांएवढा झाल्यास राजकारणात बदल होईल, राजकारणाला नवी दृष्टी मिळेल आणि राजकारणात संस्थात्मक बदल देखील पडेल. राजकारणाची व समाजाशी दिशा बदलण्यास महिलांचा राजकारणातील सहभाग वाढणे आवश्यक आहे; परंतु जगात आज कोणत्याच देशात महिला व पुरुष यांच्यामध्ये लिंग समानता आढळत नाही. नॅन्सी रीले या आंतरराष्ट्रीय किर्तीच्या महिला प्रश्नांच्या अभ्यासिका म्हणतात.

"Gender refers to the different roles men and women play in society, and to the relative power they weild. White gender is expressed differently in different societies, in no society do men and women perform equal roles or hold equal positions of power.

महिलांना पुरुषांप्रमाणे समान भूमिका व समान सत्ता कोणत्याही देशामध्ये मिळत नाही. ही दुर्दैवाची बाब आहे. त्यामध्ये लिंगभेद केला जातो. महिलांची उपेक्षा केली जाते व त्यांना संधिवंचित व राजकीय सत्तेपासून वंचित ठेवले जाते, ही सर्वात अन्याय्य स्थिती आहे. त्यामध्ये बदल करणे आवश्यक आहे. तो बदल करण्यापूर्वी महिलांना राजकारणात, निर्णय

Social Work College Code 225 Khadki Akola

Scanned with CamScanner
Scanned with OKEN Scanner

प्रक्रियेत सध्या किती वाटा जगभर मिळतो, त्याचे स्वरुप काय आहे, हे अभ्यासणे आवश्यक ठरते. याबाबत आंतरराष्ट्रीय
प्रक्रियेत सध्या किती वाटा जगभर मिळतो, त्याचे स्वरुप काय आहे हे आपणास आकलित होणार नाही.
दृष्टीकोन आपण बाळगल्याशिवाय आपण कोठे आहोत व कोठे जायचे आहे हे आपणास आकलित होणार नाही.

जगातील एकूण चित्र :- 'युमेन चॅलेंजेस टू द इयर २०००' या अहवालात दिलेली जागतिक

संयुक्त राष्ट्रसंघ (युनो) यांनी प्रसिध्द केलेल्या 'युमेन चॅलेंजेस टू द इयर २०००' या अहवालात दिलेली जागतिक स्थितीची आकडेवारी अत्यंत बोलकी आहे. असला तरी महिलांना राजकीय

१) जगातील महिलांचा लोकसंख्येतील वाटा ५० टक्के किंवा त्याहून अधिक असला तरी महिलांना राजकीय स्तरावरच्या सर्वोच्च पदांमधील मिळणारे प्रतिनिधित्व हे १० टक्केपेक्षा कमी आहे.

२) १९९० साली जगातील एकूण मंत्र्यांमध्ये महिला मंत्र्यांचे प्रमाण अवघे ३.५ टक्के होते

३) जगातील ९३ देशांमध्ये महिलांना मंत्रीपद मिळालेले नाही.

४) जगातील ५० देशांमध्ये शासन स्तरावरील उच्च पदांच्या सर्वोच्च पातळीवरील पदांमध्ये महिला अजीबात आढळल्या नाहीत.

५) आंतरराष्ट्रीय संस्थांमध्ये (युनो व इतर) महिलांचे उच्च पदावरील प्रमाण ५ टक्के पेक्षा कमी आहे

६) एप्रिल १९९१ मध्ये जगातील एकूण देशांपैकी फक्त ७ देशांमध्ये महिला राष्ट्रप्रमुख पदावर होत्या.

या माहितीवरुन हे स्पष्ट होते की, शासनातील मंत्रीपदे व अन्य तितकीच महत्वाची निर्णय प्रक्रियेमतील पदे महिलांना अत्यंत कमी प्रमाणात जागतिक स्तरावर मिळतांना आढळतात. अनेक देशांमध्ये या पदांवर महिला नावालाही आढळत नाहीत ही दुर्देवाची व चिंतनीय बाब आहे.

महिलांचे संसदेतील प्रमाण :-

खंड	वरिष्ठ सभागृह (टक्केवारी)	कनिष्ठ सभागृह (टक्केवारी)
युरोप (उत्तर / मध्य)	१३.४	१८.६
अमेरिका	१२.६	९.२
आफ्रिका	८.३	८.४
आशिय / पॅसिफिक	६.८	६.२
दक्षिण अमेरिका	३.२	४.४

भारतातील चित्र :-

आपल्या भारत देशामध्ये लोकसभेतील महिलांचे प्रमाण ७ टक्के पेक्षा कधीही जास्त नव्हते १९५२ ते १९९६ दरम्यान लोकसभेतील महिलांचे प्रमाण हे ३ टक्के ते ७ टक्के दरम्यानच राहिले आहे. राज्यसभेतील हे प्रमाण ६.९ टक्के ते १५ टक्के पर्यंत राहिले आहे. १९९४ साली लोकसभेत ७ टक्के व राज्यसभेत ६३. टक्के महिला सदस्य आढळल्या. विधानसभांमधील महिलांचे प्रमाणही नेहमीच कमी राहत आलेले आहे. याबाबत समाजशास्त्रातील तज्ञ प्रो. सुरेंद्रसिंग व प्रो. एस. पी. श्रीवास्तव यांनी मांडलेले विचार चिंतनीय वाटतात.

The negligible participation of women in the electroral politics of the country is no doubt an index of their low status and powerlessness.

वर केलेल्या सर्व विवेचनानुसार हेच स्पष्ट होते की, महिलांना विशेष अशा आरक्षणाची गरज आहे. त्यांना संरक्षक भेदाभेद (प्रोटेक्टीव्ह डिस्क्रीमिनेशन) करुनच न्याय मिळू शकेल. दुर्बल मग दलित-आदिवासी असोत की महिला त्यांना राजकीय आरक्षण देण्याशिवाय पर्याय नाही. त्यांना सत्तावंचित व संधिवंचित ठेऊन जगाची अथवा कोणत्याही देशाची प्रगती होणे केवळ अशक्य आहे.

महिलांमध्ये व्यवस्थापनाचे फार चांगले गुण असतात. त्यांना योग्य संधी व आवश्यक असे प्रोत्साहक वातावरण मिळाल्यास त्या आपली कार्यक्षमता राजकीय क्षेत्रातही सिध्द करु शकतात. उलट महिलांच्या राजकारणातील प्रवेशामुळे राजकारणातील गुन्हेगारी, अनैतिकता व भ्रष्टाचार काही प्रमाणात कमी होण्याचीच शक्यता अधिक आहे. महिलांना जरी राजकारणाचा अनुभव नसला तरी त्याप्रमाणे ग्रामीण भागातील प्रारंभीच्या नेतृत्वाला अडचणी आल्या व त्यावर मात करणे

Scanned with CamScanner
Scanned with OKEN Scanner

नवे ग्रामीण नेतृत्व स्थिर झाले, त्याचप्रमाणे महिला ही सुरुवातीच्या अडचणींवर मात करून समर्थपणे राजकारणाची जबाबदारी घेतू शकतील. याकरिता खालील बाबी होणे गरजेचे आहे.

१) महिलांना संसदेत व विधानसभेत ३० टक्के आरक्षण जगभर कायद्याने दिले जावे.

२) महिलांना राजकीय आरक्षण देतांना त्या-त्या समाज घटकातही राखीव जागा दिल्या जाव्यात. त्यामुळे खुल्या गटाप्रमाणे मागासवर्गीय, आदिवासी वर्गातूनही नवे महिला नेतृत्व पुढे येऊ शकेल.

३) महिलांना महत्त्वाची मंत्रीपदे दिली जावी व किमान ३० टक्के मंत्रीपदे महिलांसाठी राखीव ठेवली जावी.

४) तरुण पुतीमधून महिला नेतृत्व घडावे यासाठी महिला नेतृत्व प्रशिक्षण शिबिरांचे आयोजन केले जावे, याकरिता युनोने पुढाकार घ्यावा.

भारतीय महिलांचा राजकीय विकास :-

भारतीय महिलांच्या राजकीय विकासाची चिकित्सा करीत असतांना भारतीय महिलांचा राज्यकारभारातील सक्रिय सहभाग, मतदार म्हणून राजकीय जाणीव, निर्णय प्रक्रियेतील स्थान, निवडणूकामधील सक्रियता, आतापर्यंतच्या भारतीय राजकीय प्रक्रियेतील नेतृत्व म्हणून दिलेले योगदार इ. विचार करावा लागतो. एकूणच राजकीय सतर्कता, राजकीय नेतृत्वासाठीची क्षमता व पक्षीय, राष्ट्रीय निर्णयांना प्रभावित करण्याची क्षमता म्हणजे राजकीय विकास होय.

प्रत्येक लोकशाही राष्ट्राच्या विकासाठी महिला नागरिकांचे राजकीय प्रक्रियेतील योगदान अत्यंत आवश्क असते. परंतु १९४७ साली भारताला स्वातंत्र्य मिळून सुध्दा भारतीय महिलांच्या राजकीय विकासावर भाष्य करणे जगातील सर्वात मोठ्या लोकशाही राष्ट्रावर व्यंग करण्यासारखे आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतीय इतिहासात कर्तृत्ववान महिलांची एक परंपरा आहे. ज्यांनी सामाजिक व राजकीय जीवन प्रभावित केले आहे. भारतीय स्वातंत्र्यालढ्यात व संविधान सभेत महत्वपूर्ण कार्य करणाऱ्या स्त्रीया म्हणून सरोजिनी नायडू, कमलादेवी चटोपाध्याय, राजकुमारी अमृता कौर, विजयालक्ष्मी पंडित, अरुणा असफअली अशी काही प्रातिनिधिक महिलांची नावे अग्रक्रमाने घेता येतील. स्वातंत्र्योत्तर काळातही स्वतःच्या कुशाग्र बुध्दिमत्तेवर राजकीय क्षेत्रात स्वतःचे अस्तित्व निर्माण करणाऱ्या स्त्रीया म्हणून श्रीमती इंदिरा गांधी, सुषमा स्वराज, ममता बॅनर्जी, गिरिजा व्यास, श्रीमती सोनिया गांधी, जमना देवी, उमा भारती, मार्गारेट अल्वा, मनेका गांधी, श्रीमती प्रतिभा पाटील यांचा उल्लेख करावा लागेल. मात्र केवळ काही स्त्रियांची उदाहरणे देऊन आपल्याला भारतीय स्त्रियांचा राजकीय विकास झाला आहे, असे ठमपणे म्हणता येत नाही. भारतीय राजकारणातील विविध पक्षांनी आतापर्यंतच्या लोकसभा निवडणूकामध्ये स्त्रियांना दिलेली उमेदवारी ही असंतोषजनक आहे. मे १९९६ मध्ये झालेल्या लोकसभा निवडणूकांमध्ये विविध राजकीय पक्षांनी केवळ १०२ महिलांना उमेदवारी दिली होती. त्यापाठीमागे तर्क असा सांगितला जात होता की, स्त्री निवडणूक जिंकू शकत नाहीत. ज्या पक्षांनी स्त्रियांना उमेदवारी दिली तिथे स्त्रियांचे निवडून येण्याचे प्रमाणही अत्यल्प आहे. फेब्रुवारी १९९८ च्या बाराव्या लोकसभा निवडूकामध्ये विविध पक्षांनी केवळ ५९ महिला उमेदवार दिले. तिथे केवळ १९ महिल उमेदवार निवडूकीत यश मिळवू शकल्या.

स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये आता ५० टक्के राखीव जागा दिल्यानंतर अराखीव जागावर स्त्रियांचे निवडून येण्याचे प्रमाण नगण्य आहे. बीड जिल्ह्यातील जिल्हा परिषद निवडणूकांमध्ये आरा ीव जागांवर केवळ पाच गटातून महिलांना उमेदवारी देण्यात आली. त्यातील केवळ दोन महिला जिंकू शकल्या. अशा निकालांच्या आधारे महिलांचा राजकीय विकास पाहिजे तसा होत नाही हेच दिसून येते.

केवळ नेतृत्वाच्या बाबतच उपहासाची स्थिती आहे असे नाही तर भारतीय स्त्रीया मतदार म्हणूनही आपली भूमिका योग्यरितीने बजावत नाहीत, मतदानाच्या दिवशी सार्वजनिक सुट्टी असूनही मतदारात प्रचंड उदासिनता आहे. याला सुशिक्षित व निरक्षर असे दोन्ही मतदार जबाबदार आहेत. जोपर्यंत स्त्रियांचा खऱ्या अर्थाने राजकीय विकास होणार नाही तोपर्यंत मतदानाच्या टक्केवारीत वाढ होणार नाही. तसेच राजकीय व्यवस्थेतील दोष दूर करण्यासाठी सुध्दा महिलांचा सहभाग अत्यंत आवश्यक आहे. लोकशाहीला प्रगल्भ बनविण्यासाठी स्त्रियांचा प्रभावी सहभाग आवश्यक आहे.

भारत हा प्राचीन संस्कृती असलेला व स्वातंत्र्यालढ्याचा दैदिप्यमान इतिहास असलेला देश आहे. परंतु स्त्रियांना मात्र ताठ मानेने, निर्भयपणे जगता येईल, कुणाच्याही आधाराशिवाय स्वतःचे अस्तित्व निर्माण करता येईल अशी सामाजिक परिस्थितीच भारतात उपलब्ध नाही.

भारतीय समाजात आजही लिंगभेद हे अपात्रतेचे कारण ठरविले जाते. राजकीय क्षेत्रातही हाच नियम लागू केला जातो. आरक्षणाशिवाय आज कुठलाही पक्ष अराखीव जागांवर महिला उमेदवारांचा विचार करतांना दिसून येत नाही.

Scanned with CamScanner
Scanned with OKEN Scanner

मूलतत्ववादावर आधारित पक्ष तर स्त्रियांचा विरोध करतात. परंतु निवडणूका जिंकण्यासाठी पुरोगामी विचारांचे पक्ष सुद्धा स्त्रियांच्या बाबत अनुकूल असतांना दिसून येत नाहीत कारण निवडणूका या राजकीय बहुमतावर जिंकल्या जातात नाहीत.

भारतीय स्त्रियांच्या राजकीय विकासातील दुसरा प्रमुख अडथळा म्हणजे आर्थिक परावलंबन, भारतात सेवा व उद्योग क्षेत्रात एकूण लोकसंख्येच्या तुलनेत स्त्रियांचे प्रमाण कमी आहे. असंघटित क्षेत्रात महिला काम करीत असल्या तरी तेवढ्याने त्यांना आर्थिक निर्भरता लाभते असे नाही.

स्त्रीया राजकीय प्रक्रियेत सक्रिय होतांना दिसत नाही याचे तिसरे प्रमुख कारण म्हणजे आजच्या राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण, निवडणूकांमध्ये होणारा काळ्या पैशांचा बाजार, निवडणूका मधील जातीय राजकारण होय. याचबरोबर आज सर्वच पक्षात राजकीय चारित्र्याची अधोगती पहायला मिळते. संयुक्त आघाडी सरकारांनी तर भारतीय लोकशाहीला खिळखिळे करून सोडले आहे. केवळ सत्ताकांक्षेसाठी विचारांना तिलांजली देऊन नेतृत्व आपली सत्ता प्रस्थापित करते आहे.

भारतीय महिलांचा राजकीय सहभाग अत्यल्प आहेच. परंतु १९९५ साली बिजींग येथे भरलेल्या जागतिक महिला परिषदेत प्रस्तुत केलेल्या मानव विकास अहवालानुसार जागतिक स्तरावर सुद्धा पूर्ण विश्वातील कायदेमंडळात महिलांचे प्रमाण पुरुषांच्या तुलनेत १० टक्के एवढेच आहे. मंत्री स्तरावर केवळ ६ टक्के महिला आहेत. यावर संयुक्त राष्ट्रसंघाने किमान ३० टक्के महिलांना कायदेमंडळात स्थान देण्यासाठी प्रयत्नशील राहण्याचा आशावाद व्यक्त केला आहे. महिलांवर असलेल्या सामाजिक जबाबदाऱ्यांचा सुद्धा हा परिणाम आहे. तुलनेने कम्युनिस्ट राष्ट्रात मात्र महिलांच्या राजकीय विकासाचे प्रमाण वाढीव असल्याचे लक्षात येते. कारण तेथील स्त्रियांवर सामाजिक जबाबदाऱ्याचे प्रमाण कमी आहे.

महिलांनी राजकारणात यावे यासाठी शालेय शिक्षणापासून प्रयत्न आवश्यक आहेत. कुटुंबव्यवस्था व प्रसारमाध्यमांनी महिलांच्या राजकीय विकासावर अधिक लक्ष केंद्रीत करावे. महिला या संवेदनशील, कामसू असतात. महिलांना संधी मिळाली तर त्या संधीचे सोने करतातच. महिलांचा राजकीय विकास हा सत्ता, संपत्ती, निर्णय प्रक्रियेतील सक्रियता यावर अवलंबून आहे. स्त्रियांच्या राजकीय विकासाशिवाय भारतासारख्या सर्वात मोठ्या प्रजासत्ताक राष्ट्राला महासत्तेचे स्वप्न पूर्ण करता येणे शक्य नाही.

संदर्भ :-

१) महिला सबलीकरण स्वरूप व समस्या, डॉ. शुभांगी गोटे-गव्हाणे, वरद पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद.
२) महिला विकास प्रश्न-पैलू-प्रयास, डॉ. राजशेखर सोलापुरे, अरुणा प्रकाशन लातूर

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with CamScanner
Scanned with OKEN Scanner

ISSN 2277-8071

J-Gate INDEXED

RESEARCH NEBULA

An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

DOI PREFIX 10.22183 JOURNAL DOI 10.22183/RN IMPACT FACTOR 5.842

ONE DAY INTERDISCIPLINARY

NATIONAL E - CONFERENCE

On

THE CONTRIBUTION OF SHRI CHHATRAPATI SHIVAJI MAHARAJ, MAHATMA JYOTIBA PHULE, CHHATRAPATI SHAHU MAHARAJ AND DR. BABASAHEB AMBEDKAR TOWARDS NATION BUILDING

P.D. Patil Social Work College, College Code 225, Khadki, AKOLA

1st March, 2021

Shri Chatrapati Shivaji Shikshan Prasarak Mandal, Goregaon's

LATE BABURAO PATIL ARTS & SCIENCE COLLEGE,

Hingoli, Maharashtra State, India

Under Social Science Faculty

Affiliated to

SWAMI RAMANAND TEERTH MARATHWADA UNIVERSITY,

Nanded, Maharashtra State, India

Special Issue on 1st March 2021

OPEN ACCESS DataCite

69.	प्रा. डॉ.जी.एस.[illegible] इतिहास विभाग प्रमुख, ज्ञानोपासक महाविद्यालय परभणी शिंदे सचिन शिवाजीराव संशोधक विद्यार्थी, ज्ञानोपासक महाविद्यालय परभणी	राजर्षी शाहू महाराज यांचे जाती प्रथा संबंधी विचार	227
70.	प्रा. एस.डी. शिरसे श्री. शिवाजी कॉलेज कंधार	सामाजिक व शैक्षणिक क्रांतीचे अग्रदूत लोक कल्याणकारी राजा शाहू महाराज	230
	प्रा.डॉ. एम.आर. कदम श्री. शिवाजी कॉलेज कंधार	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक विचार	233
71.	बायस सोनाली धोंडुसिंह एम.ए. इतिहास द्वितीय वर्ष, यशवंत महाविद्यालय, नांदेड.	लोकराजा राजर्षी शाहू महाराज यांचे शैक्षणिक, सामाजिक, आर्थिक विचार	236
72.	डॉ. कैरमुंडे एस. एम. मराठी विभाग वसंतराव नाईक महाविद्यालय, मुरुड–जंजिरा, मु. ता. मुरुड–जंजिरा, जि. रायगड.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे समग्र विचार	239
73.	पातोडे सुवर्णमाला बाबुराव एम.ए. इतिहास द्वितीय वर्ष,यशवंत महाविद्यालय, नांदेड.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	241
74.	ढोणे सोनुताई हनवता एम.ए. इतिहास द्वितीय वर्ष, यशवंत महाविद्यालय, नांदेड.	राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज: 1874 ते 1922	244
75.	ममता उत्तम गायकवाड एम.ए. इतिहास द्वितीय वर्ष, यशवंत महाविद्यालय, नांदेड.	महात्मा ज्योतिबा फुलेंचे समता विषयक विचार	246
76.	प्रा.दत्तात्रय मुकुंदराव ढवारे श्री तुळशीरामजी जाधव कला व विज्ञान महाविद्यालय,वाशिम	महात्मा फुले यांचे समग्र विचार	250
77.	सुर्यवंशी विश्वनाथ माधवराव समाजशास्त्र विभाग श्री शिवाजी महाविद्यालय परभणी	छत्रपती शाहु महाराज यांचे शैक्षणिक कार्य	255
78.	प्रा.मनोहर वाणकर श्रीमती पी.डी. पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे अर्थविषयक विचार	259
79.	प्र.प्रा. देशमाने गजानन संभाजीराव कै. बाबुराव पाटील महाविद्यालय, हिंगोली	छत्रपती शाहू महाराजांचे सामाजिक कार्य	261
80.	डॉ.शिंदे सुरेखा सदाशिवराव लोकप्रशासन विभागप्रमुख, कै.डॉ.शंकरराव सातव कला व वाणिज्य महा.वि.कळमनुरी जि.हिंगोली	शिवाजी महाराजांचा काळाच्या पुढे पाहणारा आर्थिक विचार	264
81.	प्रा. प्रकाश जंगले जोशी-बेडेकर महाविद्यालय,ठाणे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे मानव अधिकार विषयक विचार	266
82.	प्रा. डॉ. पांडुरंग मुंडे लोकप्रशासन विभाग, कै. व्यंकटराव देशमुख महाविद्यालय, बाभळगाव		

Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

ISSN

An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly
Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

J-Gate INDEXED · OPEN ACCESS · INNO SPACE · INFOBASE

One Day National E- Conference on
Shri Chhatrapati Shivaji Maharaj, Mahatma Jyotiba Phule,
Chhatrapati Shahu Maharaj And Dr. Babasaheb Ambedkar's
Contribution to Nation Building
(1st March, 2021)
Late Baburao Patil Arts, Science College, Hingoli,
Maharashtra, India.

प्रा.मनोहर वागतकर

श्रीमती पी.डी. पाटील
समाजकार्य
महाविद्यालय, खडकी

छत्रपती शाहु महाराज यांचे शैक्षणिक कार्य

ABSTRACT

शिवशाहीची फाळणी होऊन शंभुपुत्र शाहू महाराजांची गादी साताऱ्याला स्थापन झाली. आणि राजाराम महाराजांच्या राणी ताराबाई यांनी कोल्हापूर गादी निर्माण केली. त्यांच्या वंशातील दुसरे संभाजी यत्क'ड साली निधन पावले. त्यांना मुलबाळ नसल्यामुळे त्यांच्या बरोबरच शिवप्रभुच्या स्वकुळाचा अस्त झाला. त्यानंतर १७६० ते १८८४ पर्यंत कोल्हापूर छत्रपतींच्या राज्यावर ऊराजे होऊन गेले.एखादा अपवाद वगळता सारेच अल्पायुषी ठरले ते सगळेच दत्तक विधान होवूनच गादीवर आले होते. राजर्षी शाहू महाराजही दत्तकविधान होऊनच कोल्हापूरचे राजे झाले. बाबामहाराज म्हणून जे छत्रपती होऊन गेले त्यांचे भाचे आबासाहेब उर्फ जयसिंगराव घाडगे हे कागलचे जहागीरदार होत. ह्या कर्तृत्ववान माणसाची कोल्हापूर संस्थानाच्या संकटकाळात रेसिडेंट म्हणुन नेमणुक झाली. त्यांनी आपल्या कार्यशैलीने संस्थानी कारभारात आणि मुलखात खुप सुधारणा घडवून आणली. शांत झालेल्या प्रजेला संतुष्ट आणि शांत केलं. त्यांच्या मुत्सेगिरीचाच एक परिणाम मगन रिकाम्या छत्रपतींच्या सिंहासनावर त्यांचाच थोरला मुलगा यशवंतदत्तक आला बते छत्रपती शाहू महाराज. त्यावेळी त्यांचे वय पावणे दहा वर्षांचे होते. राजाराम साराजांच्या विधवा राणीसाहेब सकवारबाई आणि दुर्दैवी चवथ्या शिवाजी महाराजांच्या पत्नी आनंदीबाई यांना हा मुलगा पसंत पडला. कोल्हापूरच्या चौथ्या शिवाजी महाराजांना जानी वेडसर ठरवून अहमदनगरच्या किल्ल्यात ठेवले. इंग्रजांनी केलेल्या प्रचंड छळामुळे व त्यांचे निधन झाले. आनंदीबाई साहेब यांना औरस मुलगा नसल्यामुळे त्यांनी बतला दत्तक घेतले. तत्कालीन मुंबई प्रांताचे राज्यपाल सर जेम्स फर्ग्युसन यांनीही व्यवहाराला संमती दिली.

प्रस्तावना :—

शाहू महाराजांचा जन्म २६ जुलै १८७४ रोजी कागलच्या (नाशिक जिल्हा) घाटगे घराण्यात झाला. त्यांचे मुळ नाव यशवंत होते. त्यांच्या वडीलांचे नाव जयसिंगराव उर्फ आबासाहेब तर आईचे नाव राधाबाई घाडगे असे होते. १७ मार्च १८८४ रोजी यशवंतरावास आनंदीबाईनी दत्तक घेतले. तेव्हापासुन ते शाहू महाराज या नावाने ओळखले जाऊ लागले. सुरूवातीचे शिक्षण त्यांना कृष्णाजी गोखले, हरिपंत गोखले व फिझिरल्ड यांनी दिले. त्यानंतर इ.स. १८८५ मध्ये त्यांना राजकोट येथील राजपुत्रांसाठी असलेल्या महाविद्यालयात पाठविण्यात आले.

शिक्षणविषयक कार्य आणि वसतिगृहांची निर्मिती :—

शिक्षणाच संदर्भात शाहुंचे विचार हे अत्यंत स्वच्छ होते. शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही आणि त्यासाठी आपली प्रजा शिकलेली असली पाहिजे असे त्यांना वाटत असे. शिक्षणासाठी धडपडणारी मुले पाहिली की शाहुंना त्यांचे भारी कौतुक वाटे. आपल्या संस्थानातल्या मुलांची शिक्षणाबाबत हेळसांड होवू नये असे त्यांचे सदैव प्रयत्न असत. त्यातुनच कोल्हापुरात वसतीगृहे स्थापिली गेली. १८९६—९७ ला जो भीषण दुष्काळ पडला त्यामुळे कोल्हापुरात शिक्षणासाठी राहिलेल्या मुलांना महागाईमुळे राहणे अशक्य बनले. अशा विद्यार्थ्यांसाठी एक वसतीगृह स्थापण्यात आले. या वसतीगृहात सर्व जाती—जमातींच्या मुलांना प्रवेश होता. पण नंतर या वसतीगृहात केवळ ब्राह्मणांचीच

College Code 225

मुले राहिली. जवळजवळ १९११ पर्यंत अशीच परीस्थिती होती. सार्वजनिक वसतीगृह हे ब्राह्मण वसतीगृह बनले. या अनुभवानंतर शिक्षण क्षेत्रातील मंडळींचा सल्ला घेऊन मुलांना शिक्षणाकडे आकृष्ट करण्यासाठी त्यांनी जातीनिहाय वसतीगृहे निर्मिली. त्यातील पहिले वसतीगृह हे १८ एप्रिल १०१ रोजी स्थापन केले. त्याचे नाव 'महाराणी व्हिक्टोरिया मराठा बोर्डिंग इन्स्टिट्यूशन' असे केले. तिथल्या विद्यार्थ्यांच्या दिवाबत्तीची सोय महाराजांनी स्वत: लक्ष घालून केली. त्यांना शिष्यवृत्या दिल्या. शाहू अधूनमधून वसतीगृहाला भेट देत व मुलांशी गप्पा मारीत. मराठा वसतीगृहाच्या निर्मितीनंतर शाहूंनी इतर जातीतल्या मुलांसाठीही वसतीगृह काढले. १९०१ सालीच त्यांनी दिगंबर जैन वसतीगृह स्थापन केले. काही असंतुष्ट मराठे मंडळींनी त्यात वितुष्ट आणण्याचा प्रयत्न केला, पण शाहूंनी तो हाणून पाडला. लोकांना विश्वासात घेऊन, त्यांना उत्तेजन देऊन, त्यांच्याच साह्य—सहकार—श्रमाने त्यांच्या त्यांच्या समाजाची वसतीगृहे चालवावयाची हे शाहूंचे 'धोरण होते. त्यानुसार त्यांनी १५ नोव्हेंबर १९०६ साली मुसलमानांसाठी वसतीगृह काढले. तसेच १९०७ साली त्यांनी 'वीरशैव लिंगायत वसतीगृह' उभारले आणि १९०८ साली अस्पृश्यांसाठी 'मिस क्लार्क वसतीगृह' उभारले. या वसतीगृहासाठी विद्यार्थी शोधताना शाहूंनी जंग जंग पछाडले व सात विद्यार्थी मिळवले. याशिवायही इतर जातींमधील वसतीगृहे काढली. त्यात सोनार समाजासाठी १९०८ साली, १९११ साली शिंपी समाजासाठी, १९१२ साली पांचाळ समाजासाठी व १९१५ साली सारस्वत ब्राह्मणांसाठी वसतीगृह स्थापन केले.

शिक्षकांचे प्रशिक्षण —

त्या काळातले बरेच शिक्षक हे नाईलाजास्तव शिक्षक होत होते. मुलांकडून पाढे, परवचा म्हणवून घेणे एवढेच त्यांचे काम होते. परंतु शिक्षणाची गुणवत्ता व दर्जा वाढविण्यासाठी शिक्षकांसाठीच त्यांनी प्रशिक्षण शाळा काढल्या, ज्यात अल्प मुदतीत शिक्षकांना प्रशिक्षण दिले जाईल, ज्यातून मुलांच्या अभ्यासाकडे लक्ष दिले जाईल. ही मंडळी अधिक तन्मयतेने शिकवतील असे शाहूंना वाटले. शाहूंचा हा प्रयोग बऱ्याच जणांना पसंत नव्हता. पण तो अंमलात आणल्यानंतर अपेक्षेपेक्षा अधिक यशस्वी झाला.

पाटील शाळा —

ही शाहू महाराजांनी काढलेली आगळी वेगळी शाळा होती. शाहू संस्थानात खेडोपाडी फिरायचे तेव्हा त्यांना कळून चुकले की, गावाचा प्रमुख पाटील असतो. परंतु गावचा कारभार कुलकर्णी चालवतो. त्यावरून कुलकर्ण्याला मोकळे रान मिळत असे. म्हणून पाटलाला पाटीलकीचे शिक्षण देणारी शाळा शाहूंनी काढली. या शाळेच्या अभ्यासक्रमात जमीनमहसूल व मुलकी महसूल यासंबंधी कायदेशीर माहिती, फौजदारी काम, गुन्हेगारीबद्दलच्या कायद्याचे ज्ञान व तत्संबंधी करावयाचे काम, गावाचा हिशेब, गावाचे आरोग्य हे विषय होते. असे प्रशासकीय प्रशिक्षण देणारी गावपातळीवर शाळा काढणारे शाहू हे पहिलेच राजे होते. या शाळेद्वारे पाटलाने कायदे व कर्तव्यांचे पालन करून समर्थपणे ग्रामकारभार सांभाळणे अपेक्षित होते. शाहूंची ही अभिनव शाळा १२ मे १९१२ पासून सुरू झाली. ही शाळा जवळजवळ सात वर्षे चालली होती.

पुरोहितांची शाळा —

सामान्य जनता ही अत्यंत धर्मभोळी होती. परंतु पुरोहितांच्या चढेल वागणुकीमुळे ब्राह्मणेतरांची ते पिळवणूक करीत असत. म्हणून आपल्याच लोकांकरवी लग्न, मुंजी, श्रावणी हे विधी करावेत यासाठी धर्मविधी कसे पाळावेत याचे सशास्त्र शिक्षण देणारी शाळा १९१३ मध्ये काढली. त्याला सत्यशोधक शाळा असे त्यांनी नाव दिले. या पुरोहितांचे प्रमाणपत्र तयार केले व पुरोहितशाहीच्या मिरासदारीला ओहोटी लागली.

सवलतीचे मोफत शिक्षण —

शिक्षणासाठी प्रयत्न करताना, शिक्षणप्रसार हव्या त्या वेगाने होत नाही हे शाहूंना समजत होते. पण त्यासाठी कोणता जालीम उपाय करावा हे ते आजमावून पाहात होते. सरतेशेवटी शाहूंनी करवीर राज्यात सक्तीचे व मोफत शिक्षण देण्याची योजना जाहीर केली ती १९१७ पासून. ते दिवस पहिल्या महायुद्धाचे होते. ब्रिटिशशासित प्रदेशातही शिक्षणाची सक्ती नव्हती. तेव्हा कोल्हापुरात शिक्षणाच्या या अभिनव योजनेला मान्यता मिळणे दुरापास्तच होते. तेव्हा शाहूंनी अत्यंत हुशारीने रंगरूट भरतीच्या वेळी विरोधकांच्या अपप्रचारामुळे जनतेत जी नाराजीची लाट पसरली होती ती थोपविण्यासाठी व उलटविण्यासाठी, सक्ती—शिक्षण योजना अमलात आणली जनतेस खूष करण्याचा माझा यामागे हेत

आहे, असे सांगून परवानगी मिळवली. आता गावागावांतून सक्तीचे शिक्षण करताना 'जागेची अडचण येणार हे ते जाणून होते. म्हणून त्यांनी देवस्थानातच शाळा भरवण्याचा आदेश काढला आणि ३० सप्टेंबर १९१७ पासून राज्यात सक्तीच्या शिक्षणाला सुरुवात झाली. या शाळांमधून प्रशिक्षित शिक्षक असावेत यासाठी अध्यापक विद्यालयही काढले व शिक्षणाचा दर्जा उंचावला. सक्तीचे शिक्षण

करणारे कोल्हापूर हे पहिलेच राज्य होते. कोल्हापुरात सक्तीच्या शिक्षणावर जेवढा खर्च होत होता तेवढा इतर कुठल्याही राज्यात नव्हता. १९२२ सालापर्यंत सक्ती शिक्षण शाळांसह एकूण प्राथमिक शाळांची संख्या ५५९ वर गेली होती.

स्त्री शिक्षण –

स्त्री शिक्षणाच्या संदर्भातही कोल्हापूर दरबारने काम केले आहे. स्त्री शिक्षणासाठी एक खास अधिकारी पद निर्माण करून स्त्री शिक्षण अधीक्षिका म्हणून मिस. लिटल यांची नेमणूक केली होती. त्यांच्यानंतर १८९५ साली त्यांच्या जागी राधाबाई केळवकर यांची नेमणूक केली. अकाली वैधव्य आलेल्या आपल्या सुनेला, राणी इंदुमतीला शाहूंनी आपल्या देखरेखीखाली शिकवले. आपल्या सुनेने डॉक्टर व्हावे अशी त्यांची इच्छा होती. मिळालेल्या शिक्षणामुळे राणी इंदुमती समर्थपणे जीवन जगू शकल्या. शाहू राजघराण्यातील स्त्रियांना शिक्षण देताहेत हे पाहून हळूहळू दरबारातील लोकांनीही आपल्या मुलींच्या शिक्षणासाठी प्रयत्न केले. मुलींना शिष्यवृत्याही दिल्या. १८९४ साली कोल्हापुरात मुलींच्या २५ शाळा होत्या त्या १९२२ साली ३३ झाल्या मुलींच्या शिक्षणासाठी फार मोठे बदल शाहूंना करता आले नाहीत. परंतु स्त्री शिक्षणाची पूर्वतयारी शाहूंनी केली होती असे मानायला हरकत नसावी.

क्षात्र जगद्गुरु –

वेदोक्त प्रकरणात आलेल्या अनुभवानंतर महाराजांना अशा धार्मिक क्षेत्रातील कटकटींचा वीट आला होता. त्यांनी देवासच्या महाराजांना म्हटलेही होते, "स्तुती करावी नराची, करू नये व्यर्थ परमेश्वराची, अशा मताचा मी आहे. हिंदूधर्मातील पोथ्यापुराणांतरीच्या भाकडकथा व त्यात सांगितलेली भयग्रस्त करणारी अघोरी प्रायश्चित्ते हे सारे थोतांड आहे, असे मी मानतो. जगातील कुठल्याही धर्मातील अशा थोतांडांवर माझा विश्वास नाही." पण बहुजन समाजात मात्र अज्ञान, अंधश्रद्धा व ब्राह्मणी वर्चस्व तसेच होते. ते दूर करण्यासाठी पर्यायी योजना करणे गरजेचे आहे असे शाहूंना वाटले. वेदोक्तात करवीरपीठातील शंकराचार्यांचा लोभही त्यांना कळला होता. म्हणून ब्राह्मणेतरांसाठी एक पीठ स्थापन करावे असे त्यांना वाटू लागले व त्यातूनच क्षात्रजगद्गुरु पीठ स्थापन झाले.

प्राथमिक शिक्षणाला प्राधान्य :

बहुजन समाजाचा शैक्षणिक विकास घडवून आणण्यासाठी महाराजांनी योजनाबद्ध आखणी केलेली दिसते. प्राथमिक शिक्षणाचा पाया एकमात्रा उच्च शिक्षणापर्यंत वाटचाल करण्याचा त्यांचा निश्चय होता. या बाबतीत ते म्हणत "प्राथमिक शिक्षणावर माझा भर आहे. तरी माध्यमिक व उच्च शिक्षणाकडे कमी नाही. माझ्या रयतेमध्ये प्राथमिक व उच्च शिक्षणाचा प्रसार करण्याची माझी योजने म्हणून चालली आहे यावरून शक्य तितक्या लवकर माझ्या रयतेस सालस्याचे माझे धोरण आहे, हे आपल्या ध्यानी येईलच. माझी प्रजा मराठी तिसरी समान तयार झाली असती तर,त्यांना राज्यकारभाराचे हक्क आनंदाने देऊन मी आसाता घेतली असती. तथापि, अधिकार दान करण्यापूर्वी सर्व लोकांत याकडे अगोदर लक्ष देणे जरूर आहे. "प्राथमिक शिक्षणाच्या प्रसाराद्वारे मामला उच्च शिक्षणाची इमारत उभी करण्याचा त्यांचा मानस होता. सन १९१३ मध्ये शाहु महाराजांनी प्रत्येक गावात निदान एक तरी शाळा असावी व ती शाळा गावात बहुसंख्येने राहणाऱ्या जातीच्या व्यक्तीने चालवावी असे त्यांचे मत होते. शिक्षकाचा गावकामगारांत समावेश करून वतनाने भाडेमुक्त जमीन देण्याचे त्यांनी ठरविले. शिक्षणाविषयी शिक्षकाच्या मनात आस्था निर्माण व्हावी व त्याने शिक्षणविषयक चळवळीला गती यावी असे महाराजांना वाटत होते. तथापि, शिक्षकांच्या बाबतीत वतनदारी पध्दत उपयुक्त न ठरल्याने त्यांनी शिक्षकांची पगारावर नेमणूक सुरू केली. सन सन १९१३ च्या आदेशानुसार निरनिराळ्या खेड्यांमध्ये मंदिरे, चावडी, धर्मशाळा या इमारतीमधून प्राथमिक शाळा सुरू झाल्या, शाळेच्या इमारतीचे बांधकाम, दुरुस्ती व देखरेख ही कामे मानावर सोपविली. शिक्षणाच्या कार्यात समाजाचा सहभाग एवं केलेली दिसते. बहुजन समाजाच्या सर्वांगीण हितासाठी पती शाहू महाराज व्यापक बैठक तयार करीत होते.

सक्तीचे शिक्षण :

बहुजनसमाजाचा शेती हा प्रमुख व्यवसाय होता. लहान मुलांपासून मोठ्या माणसांपर्यंत सर्वजण या शेतीत गुंतले जात. शिवाय अज्ञानामुळे बहुजन समाजाला शिक्षणाचे महत्व समजलेलेच नव्हते, म्हणूनच महाराजांनी सक्तीच्या शिक्षणाचे धोरण आखले. त्या अगोदर पाचशे ते एकहजार लोकवस्तीच्या गावी कोठे शाळा सुरू करता येईल ? कोणत्या सार्वजनिक इमारतीचा उपयोग करता येईल ? याची माहिती त्यांनी संकलित केली. या गावांमधून तावडतोब शाळा सुरू करण्याचे आदेश दिले. देवस्थानाच्या उत्पन्नातून नित्यनैमित्तिक खर्च वजा जाता उरलेले उत्पन्न शाळेला द्यावे असे ठरविले. २५ जुलै १९१७ च्या हुकूमानुसार महाराजांनी प्राथमिक शाळेत फी माफीची घोषणा केली. २१ नोव्हेंबर

Smt. P.D. ... Social Work College
College Code
225
Khadki, AKOLA

१९१७ रोजी काढलेल्या जाहिरनाम्यानुसार कोल्हापूर संस्थानात प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे करण्यात आले. खेड्यातून या सक्तीच्या शिक्षण योजनेचा अंमल सुरू झाला. शिक्षणासाठी योग्य वय असलेल्या मुलामुलींना शाळेत पाठविण्याबद्दल पालक व गावकामगार यांच्यावर कडक बंधने लागू केली. या सक्तीच्या व मोफत शिक्षण योजनेमळे शिक्षणाच्या प्रसाराला विस्तृत स्वरूप प्राप्त झाले. या धोरणाचा इतका फायदा झाला की १९१७–१८ साली शाळांची संख्या २७ व विद्यार्थ्यांची संख्या, १,२९६ होती ती १९२१–२२ मध्ये ४२० शाळा व २२,००७ विद्यार्थी इतकी वाढलेली दिसते. छत्रपती शाहू महाराजांनी शिक्षणक्षेत्रातील या योजनांचा स्वीकार करताना त्यावर सर्वकष विचार केलेला होता. प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीच्या योजनेत शाळांची निर्मिती, देखभाल, उत्पन्न, खर्च, शिक्षकांची नेमणूक इत्यादी व्यवस्थेच्या बाबतीत त्यांनी स्पष्ट नियम घालून दिलेले होते. प्राथमिक शाळांच्या वाढत्या संख्येबरोबरच शिक्षकही वाढणार याची आणीव ठेवून जुन १९१८ पासून शिक्षकांची परीक्षा घेण्यास त्यांनी सुरुवात केली. यासाठी शिक्षकी पेशास आवश्यक असलेला चांगल्या वर्तणुकीचा दाखला व पंचवीसच्या आतील, वय ही अट घातली. परीक्षेत पास होऊन वर येणाऱ्याला अनुक्रमाने शिक्षक म्हणून घेतले जाईल असे त्यांनी ठरविले. केवळ गुणवत्तेवर आधारलेली ही यथार्थ पद्धत होती. या योजनेला प्रचंड खर्च चालविण्यासाठी १९१८ मध्ये शिक्षणविषयक करांचा कायदा केला. दरमहा शंभर रुपयांपेक्षा अधिक उत्पन्न असलेल्या व्यक्तींवर हा शिक्षणकर बसविला तर लहान व मोठ्या गावांतून घरटी आठ आणे व एक रुपया शिक्षण कर वसूल करण्यास सुरुवात केली. शिक्षणावर शासनाच्या होणाऱ्या अमाप खर्चावरून महाराजांची प्रखर ध्येयनिष्ठा दिसते. सन १९१९ मध्ये त्यांनी अस्पृश्यांसाठी असलेल्या स्वतंत्र शाळा बंद पाडल्या व अस्पृश्यांच्या मुलांना सरकारी शाळेतून इतर जातीच्या मुलांप्रमाणेच दाखल करून घ्यावे असे धोरण जाहीर केले.

संदर्भ ग्रंथ सुची :–

१) भिडे जी.एल., पाटील. एन.डी., महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा इतिहास, फडके प्रकाशन, कोल्हापुर.

२) धर्माधिकारी अविनाश, महाराष्ट्रातील समाज सुधारक, चाणक्य मंडळ, पुणे.

३) नावे संजय, महाराष्ट्रातील समाज सुधारक, नावे पब्लिकेशन हाउस, नागपुर.

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

DR. HARIBHAU ADMANE ARTS & COMMERCE COLLEGE SAONER DIST-NAGPUR

DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE

AND

AADHAR SOCIAL RESEARCH & DEVELOPMENT TRAINING INSTITUTE, AMRAVATI

WORLD WOMEN'S DAY

8th MARCH 2021

Impact Factor – 7.675

ISSN-2278-9308

Certificate

This is to certify that Prof./Dr./ Mr./Mrs./Ms.

प्रा. मनोहर शामराव वागतकर

of श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी बु. अकोला

has published a paper on पंचायतराज व्यवस्थेत महिलांचा सहभाग *in Peer Reviewed International Indexed Research Journal Special Issue on* "Women's Rights : Status & Goal" *published on Dated 8th March 2021.*

Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati

Dr.Archana D.Patil
Coordinator
HOD, Dept.of Political Science
Dr. Haribhau Admane College Saoner

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, AKOLA — College Code 225

Dr.Virendra K.Jumde
Principal
Dr. Haribhau Admane College Saoner

(SJIF) Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2021

ISSUE No- (CCLXXVI) 276 (A)

Women's Rights : Status & Goal

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor
Dr.Virendra K.Jumde
Principal
Dr.Haribhau Admane Arts &
Commerce College Saoner
Dist-Nagpur

Editor
Dr.Archana D.Patil
Head, Dept. of Pol. Sci,
Dr.Haribhau Admane Arts &
Commerce College Saoner
Dist-Nagpur

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, AKOLA
College Code 225

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmos Impact Factor (CIF)
International Impact Factor Services (IIFS)

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Scanned with OKEN Scanner

Impact Factor – 7.675
ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2021

ISSUE No- (CCLXXVI) 276 (A)

Women's Rights : Status & Goal

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr.Virendra K.Jumde
Executive Editors
Principal
Dr.Haribhau Admane Arts & Commerce College Saoner Dist-Nagpur

Dr.Archana D.Patil
Editor
Head, Dept. of Pol. Sci,
Dr.Haribhau Admane Arts & Commerce College Saoner Dist-Nagpur

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, AKOLA — College Code 225

Aadhar International Publication

For Details Visit To : **www.aadharsocial.com**

© All rights reserved with the authors & publisher

Scanned with OKEN Scanner

22	स्त्री आणि पर्यावरण – एक तात्विक बाजू	स्मिता वैतुले	94
23	महिलांचे सामाजिक क्षेत्रातील योगदान	प्रा.प्रफुल ई. ढोके	98
24	शिक्षण व महिलांचे कायदेविषयक हक्क	डॉ.दयाराम दुधाराम पवार	101
25	महिलांचे अधिकार :स्वरूप आणि वास्तव	निता दत्तू घडलिंग	105
26	पंचायतराज मध्ये महीलांचे सक्षमीकरण आणि स्वावलंबन	प्रा.डॉ.शुद्धोधन एस. गायकवाड	109
27	भारतातील स्त्रीवादी चळवळ	प्रा.संजय अंकुशराव जगताप	114
28	राजकारणात महिलांच्या समानतेचा संघर्ष	डॉ. अरविंद सोमनाथे	117
29	भारतीय सर्वोच्च मार्गदर्शिका निर्माण कार्यात स्त्रियांचे योगदान	प्रा. डॉ. सुनिता शं. कुरूडे	121
30	अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि स्त्रियांचीस्थिती	सुवर्णा ज्ञानेश्वर सोनुने	126
31	भारतीय संविधान आणि महिलांचे अधिकार	प्रा. सिध्दार्थ बी. टेंभूर्णे	129
32	भारतीय राज्यघटना आणि महिला अधिकार	शेख उजमा खलील	133
33	राजकीय पक्षात महिलांची भूमिका	उज्मा ऐनोद्दीन सिद्दीकी	136
34	महिलांचे मानवाधिकार	डॉ. वकील टी. शेख	140
35	महिला सक्षमीकरण – एक अवलोकन	डॉ. हिराचंद चोखाजी वेस्कडे	145
36	भारतीय संविधान आणि महिलांचे अधिकार व कायदे	डॉ. विजया एच. राऊत	149
37	स्त्री सक्षमी करण्याकरीता शासनाच्या योजना	प्रा. विलास मेश्राम	156
38	स्त्री–भ्रूणहत्या: एक सामाजिक प्रश्न	डॉ. विनोद बी. खेडकर	160
39	पंचायतराज व्यवस्थेत महिलांचा सहभाग	प्रा. मनोहर शामराव वागतकर	165

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, AKOLA
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

ISSN : - 2278-9308
March, 2021

पंचायतराज व्यवस्थेत महिलांचा सहभाग

प्रा. मनोहर शामराव वागतकर
श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी बु. अकोला

प्रस्तावना :

स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारतीय राज्यघटनेनुसार भारत सरकारने लोककल्याणकारी राज्याच्या तत्वाचा अंगीकार केली. विकासाचा लाभ जिल्हा, तालुका गावापर्यंत पोहचावा यासाठी केंद्र सरकारने बलवंतराय मेहता समितीच्या शिफारशीनुसार त्रिस्तरीय पंचायत राज व्यवस्था अस्तित्वात आणण्यासाठी पावले उचलली. त्याच अनुषंगाने महाराष्ट्र शासनाने वसंतराव नाईक समितीची स्थापना केली. नाईक समितीच्या शिफारशीनुसार महाराष्ट्रात त्रिस्तरीय पंचायतराज व्यवस्था अस्तित्वात आली. या व्यवस्थेमधील जिल्हा परिषदा व पंचायत समित्यांचे कामकाज महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समित्या अधिनियम १९६१ नुसार चालते. पंचायत समित्या जिल्हा परिषदांचाच एक भाग आहे. त्यांना स्वतंत्र अस्तित्व नाही. पंचायत समित्यांना थोडे अधिक स्वातंत्र्य देण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. ही पंचायतराज यंत्रणा स्वातंत्र्यानंतर अस्तित्वात आली असली तरी या यंत्रणेची पाळेमुळे बरीच खोलवर रुजलेली असल्यामुळे, त्यासंबंधित थोडक्यात आढावा घेणे उद्बोधक ठरेल.

स्वातंत्र्योत्तर काळात पंचायतराज व्यवस्थेचे स्वरुप आणि कल्पना निश्चित करण्याची गरज भासू लागली. सामुदायिक विकास कार्यक्रमांतर्गत ग्रामीण विकासाचे काम कसुरु झालेले असले तरी विकासाचा वेग हवा तेवढा नव्हता. पगारी नोकरांकडून हे काम निटपणे होत नाही हे लक्षात आले. अनेक प्रश्न स्थानिक लोकांनाच नेमके माहित असतात म्हणून ग्रामीण विकासात तेथील लोकांचा सहभाग महत्वाचा असतो. हा पहिल्या पंचवार्षिक योजनेचा अनुभव होता.

१९५२ पासून 'सामूहिक विकास योजना' सुरु करण्यात आली परंतु राष्ट्रीय विकास मंडळाच्या शिफारशीवरुन १९५७ मध्ये सत्तेच्या विकेंद्रीकरणासाठी बलवंतराय मेहता समिती नेमली गेली. १९५८ मध्ये मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियमान्वये महाराष्ट्रात ग्रामपंचायतीची स्थापना करण्यात आली.

महाराष्ट्र राज्य स्थापनेनंतरचा काळ :-

बलवंतराय मेहता समितीच्या शिफारशीनुसार महाराष्ट्रात पंचायत राज्याच्या संबंधी सर्वांगीण विचार करण्यासाठी वसंतराव नाईक समिती (१९६०) नेमली गेली. या समितीच्या शिफारशी नुसार महाराष्ट्र राज्यात 'जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम-१९६१' संमत झाला व १ मे १९६२ पासून राज्यात जिल्हा परिषदा व पंचायत समित्या प्रत्यक्षात अस्तित्वात आल्या व महाराष्ट्रात पंचायत राज्याची त्रिस्तरीय रचना अंमलात आणली गेली.

महाराष्ट्रातील पंचायतराज व्यवस्थेत काळानुरुप विकास साधण्यासाठी वेगवेगळ्या समित्या नेमण्यात आल्या.

अ) बोंगिरवार समिती (१९७०) - पंचायतराज मुल्यमापन
ब) बाबुराव काळे उपसमिती (१९८०) - आर्थिक व प्रशासकीय सुधारणा
क) प्रा. पी. बी. पाटील समिती (१९८४) - पंचायतराज मुल्यमापन

केंद्र सरकारच्या ७३ व्या घटना दुरुस्ती नुसार ज्या दुरुस्त्या केल्या गेल्या तशाच प्रकारच्या सुधारणा त्याअगोदर राज्यात पी. बी. पाटील समितीच्या शिफारशीनुसार केल्या गेल्यात. त्यानुसार

१) आर्थिक अनुदानात वाढ केली.
२) प्रत्येक जिल्हा परिषदेत महिला व बालकल्याण समितीची स्थापना केली गेली.
३) ३३ टक्के जागा महिलांसाठी तर २७ टक्के जागा मागासवर्गीयांसाठी राखीव ठेवण्यात आल्या.
४) वित्तीय स्थिती सुधारण्यासाठी वनमहसूल ५ टक्के वरुन ७ टक्के वर तर मुद्रांक शुल्क ०.५ टक्के वरुन १ टक्के वर नेण्यात आला.
५) ग्रामविकास कार्यालय सुरु केले.

जिल्हा परिषदा मजबुत करावयाच्या असतील तर मोठ्या प्रमाणात योजनांची अंमलबजावणी त्यांच्याकडे दिली पाहिजे, या पाटील समितीच्या शिफारशीनुसार २ ऑक्टोबर २००० पासून जि.प. कडे ग्रामीण विकाससंबंधीत जवळपास ११५ योजना

Smt. P. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

हस्तांतरीत करण्याचा निर्णय राज्य शासनाने घेतला आहे. अशाप्रकारे जिल्हा परिषदेस अनेक अधिकार देण्याचा मंत्रीमंडळाने महत्वपूर्ण निर्णय घेऊन आपल्या महाराष्ट्राचे पुरोगामित्व पुन:श्च सिध्द केले आहे.

पंचायतराज व्यवस्थेत महिलांचा सहभाग :-

भारतीय समाजव्यवस्थेत सर्वच क्षेत्रात स्त्रियांना दुय्यम स्थान दिले जाते व त्यामुळे त्या आजवर संधीवंचित, सत्तावंचित व प्रतिष्ठावंचित राहिलेल्या आहेत. भारतीय स्वातंत्र्यानंतर गेल्या पाच दशकात त्यामध्ये बदल झालेला आपणास दिसतो आहे. महिलांना लोकसंख्येच्या प्रमाणात समर्पक वाटा सर्वच क्षेत्रात मिळणे ही स्थिती अजुनही निर्माण झालेली नाही. निर्णय प्रक्रियेतील स्त्रिया सक्रीय सहभागाचे राजकीय क्षेत्रात व राजकारणात स्त्रियांना 'समानता' मिळण्याची संधी निर्माण होणे, याचा उपयोग सर्वच क्षेत्रात पुरेशा दृष्टीने आवश्यक बाब झाली आहे. स्त्रीमनुष्यबळाची बुध्दीमत्ता, कार्यक्षमता व गुणंवत्ता नुकसान करीत आहोत. महिलांच्या प्रमाणात न केल्याने आपण एकप्रकारे संपूर्ण समाजाचे व पर्यायाने पुरुषांच्या हिताचेही असल्याने पुरुषांचेही कल्याण क्षमतांचा उपयोग पूर्णपणाने केला गेलयास समाजाची उन्नती होईल व समाजाचा पुरुष एक घटक परिषदांमध्ये ततून होणार आहे. यादृष्टीने ७२ व ७३ व्या घटना दुरुस्तीनुसार स्त्रियांना ग्रामपंचायत, पंचायत समिती व जिल्हा दिसतो आहे. एकतृतीयांश जागा राखीव ठेवल्या गेल्यामुळे या दशकात लोकप्रतिनिधींचा 'सामाजिक चेहरा' आपणास बदलेला दिसत आहेत. ही ग्रामस्तरावर राजकारणात अपवादभूत दिसणाऱ्या स्त्रिया या राखीव जागांमुळे लक्षणीयरित्या वाढलेल्या दिशेने पडलेले सामाजिक-राजकीय परिवर्तनाच्या प्रक्रियेतील फार महत्वाची घटना आहे. राजकीय समानता साध्य करण्याच्या आहोत. संयुक्त हे एक महत्वाचे पाउल आहे. याचे दुरगामी परिणाम महिलांवर व संपूर्ण समाजावर झालेले आपण पाहणार राष्ट्रसंघाने याबाबत विचार व्यक्त केले आहेत.

विकासाच्या प्रक्रियेचा एक भाग म्हणून महिलांना राजकीय क्षेत्रात प्राधान्यक्रमाने पुढारपणाची संधी देणे संयुक्त राष्ट्रसंघाने आवश्यक मानले आहे. यादृष्टीने महाराष्ट्रातील पंचायतराज व्यवस्थेतील महिलांचा लोकप्रतिनिधी या नात्याने प्रवेशाबाबत चर्चा करणे योग्य ठरते. "राजकीय निर्णय प्रक्रियेत स्त्रियांचा सहभाग लोकसभेपासून सुरु करण्याऐवजी ग्रामपंचायतीपासून सुरु झाला. ही एक महत्वपूर्ण बाब म्हणावी लागेल. कारण तळागाळापासून स्त्री नेतृत्व विकसित करण्याच्या दृष्टीने असा प्रयत्न सुरु होणे आवश्यक होते."

नवागत महिला लोकप्रतिनिधींच्या समस्या :-

राजकीय व सार्वजनिक जीवनात प्रवेश केलेल्या या महिला लोकप्रतिनिधींपैकी काहींना कौटुंबिक पातळीवर राजकीय पार्श्वभूमी मिळाली असल्याने संधी मिळाली आहे तर काहींचे पती अधिकारी / कर्मचारी असल्याने संधी मिळाली आहे. मात्र बऱ्याच जणींना काही राजकीय पार्श्वभूमी नसतांना व संधीवंचित गटातील असल्याने सत्तासंधी लाभली आहे. महाराष्ट्र राज्य महिला आयोगाद्वारे महिला लोकप्रतिनिधींचा अभ्यास केला असता असे स्पष्ट झाले की, उसमानाबाद जिल्ह्यातील जिल्हा परिषदेच्या १९ पैकी फक्त तीन सदस्य आधीपासून राजकारणात आलेल्या होत्या. मात्र १९ पैकी १७ जणींच्या माहेर किंवा सासरकडून राजकीय पार्श्वभूमी होती. याबाबत गोळा केलेल्या माहिती व निरीक्षण यातून मात्र एक खंत वाटावी, असे चित्र स्पष्ट झाले. स्त्रिया सरपंचांनी हे कबूल केले की, त्या सभेतील निष्क्रीय सदस्य होत्या. सक्रीय सदसय नव्हत्या. बऱ्याच जणींना आपली भूमीका, हक्क, कर्तव्ये याविषयी काहीही ठाऊक नव्हते. एवढेच नाही तर पंचायतीच्या कामकाजाबद्दल त्या अनभिज्ञ होत्या. त्यापदामुळे मिळणारी प्रतिष्ठा व सत्तेचे प्रतिक असणारे पंचय हे पद यावरच त्या खुष होत्या.

महिला राजकारणात नवागत असल्याने, सार्वजनिक जीवनाबरोबरच कौटुंबिक जबाबदाऱ्याही त्यांचेवर अधिक असल्याने सामाजिक-राजकीय भूमिका व घर यांचा समन्वय साधणे त्यांना अवघड जात आहे. यामुळेच निर्णय प्रक्रियेसाठी त्यांना पुरुषाची मदत घ्यावी लागते किंवा पुरुषांचा हस्तक्षेप सहन करावा लागतो. यही स्थितीत काही मोजक्या महिला प्रतिनिधी स्वतंत्रपणे कार्य करण्याचा प्रयत्न करताना दिसतात. त्यामुळे महिला लोकप्रतिनिधींना या संक्रमण काळाची आव्हाने पेलावी लागत आहेत. शिवाय पुरुषप्रधान मानसिकतेमुळे महिला लोकप्रतिनिधींचे पती त्यांचे निर्णय प्रक्रियेत त्यांना काही समजत नाही, असे गृहित धरुन हस्तक्षेप करीत असतांना दिसतात. राजकीय कुटुंब सत्ता आपल्याच कुटुंबात व पर्यायाने आपल्याकडेच रहावी यासाठी आपल्याच कुटुंबातील स्त्रियांना निवडणुकांमध्ये उभे करतात. पुरुषप्रधान श्रेष्ठत्व व प्रभाव कायम ठेवण्याचा व परंपरा तशीच ठेवण्याचा हा प्रयत्न असतो. यामध्येही ज्या महिला लोकप्रतिनिधी स्वतंत्रपणे व स्वयंनिर्णयाने काम करु इच्छितात, त्यांना वेगवेगळ्या दबावांना सामोरे जावे लागते. ज्या स्त्रिया राजकारणात सक्रीय होऊ इच्छितात त्यांना कुटुंबाकडून, समाजाकडून व पुरुष पुढाऱ्यांकडून प्रचंड विरोध सहन करावा लागतो. पक्षांतर्गत गलिच्छ डावपेच, कावेबाजपणा, क्षुल्लक गोष्टींवरुन भांडणे

Smt. P... Social Work College, College Code 225, ...nadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 276 (CCLXXVI) A | March, 2021

या गोष्टींबद्दल घृणा वाटून स्त्रिया राजकीय पक्षातून अंग काढून घेतात. ज्या स्त्रिया जिद्दीने पुढे वाटचाल करू बघतात, त्यांना
चारित्र्यहननाची भीती दाखविली जाते.

प्रशिक्षण व उपाययोजना :-

महिला लोकप्रतिनिधींच्या राजकीय जीवनातील कार्याचा हा आरंभीचा काळ असल्याने, त्यांना पूर्वानुभव नसल्याने
त्यांना विविध अडचणी व समस्यांना तोंड द्यावे लागते. काळाच्या ओघात, अनुभवाच्या आधारे व त्यांना पंचायतराज
कार्यप्रणालीचे तसेच नेतृत्व विकासाचे प्रशिक्षण दिल्यास याच महिला प्रतिनिधी चांगल्यारितीने व पुरुषांच्या बरोबरीने सक्षमरित्या
काम करतांना दिसू शकतील. त्यासाठी निवडून आलेल्या महिला लोकप्रतिनिधीस व्यापक प्रशिक्षण देणारी यंत्रणा निर्माण केली
गेल्यास त्याचे विधायक परिणम पाहायला मिळू शकतील.

महिला या मूलतः कार्यक्षम, काटकसरी, कर्तव्यदक्ष व बऱ्याच प्रमाणात शचोटीच्या असतात. अल्पसाधनसामुग्रीच्या
आधारे काम चालविण्याचा त्यांचा कौटुंबिक पूर्वानुभव व शहाणपण यामुळे पंचायतराज व्यवस्थेच्या कारभारात लक्षणीय
सुधारणा झालेल्या पाहायला मिळतील. अंतिमतः महिलांच्या मोठ्या प्रमाणावरील सहभागाने पंचायतराज स्तरावरील महिलांचे
'सबलीकरण' यामुळेच होणार आहे व पर्यायाने पंचायतराज व्यवस्थेचेही सुदृढीकरण घडणार आहे, कार्यक्षमता वाढणार आहे.
त्यातून एकूणच समाजाच्या उन्नतीच्या, उत्थानाच्या व परिवर्तनाच्या दिशेने ही एक प्रभावी व दमदार वाटचाल ठरणार आहे.

सक्षमीकरण : संकल्पना :-

'सक्षमीकरण' ही भिन्न-भिन्न संदर्भ असलेली संकल्पना आहे. उदा. ती कधी क्षमतावृध्दती कधी कल्याण कधी
समानताकधी समबल संतुलीकरण तर कधी दारिद्र्य निर्मूलन या अर्थाने वापरली जाते. अर्थात, सक्षमीकरण म्हणजे अंगभूत
गुणांचा विकास होय.

महिलांच्या मनात आत्मविश्वास, आपल्या अधिकाराच्या प्रती जागृती तसेच अन्यायाशी लढण्याची नैतिक ताकद व
क्षमता प्राप्त होणे, जेणेकरुन आपल्यावर होणाऱ्या आर्थिक, सामाजिक तसेच पारंपारिक भेदभावांना ओळखून त्यांचा प्रतिकार
करेल अशी महिला तयार करणे म्हणजे 'महिला सक्षमीकरण' होय.

अर्थात, महिला सक्षमीकरणाची प्रक्रिया ही गुणवत्तेचा आधार, आत्मविश्वास संपादन करणे आणि अंगभूत क्षमतांचा
समाधानकारक वापर व सक्षमीकरणासाठीची समूहवादी भूमिका या तीन पातळीवरुन घडत असते.

पंचायतराज व महिला सक्षमीकरण :-

स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील गेल्या दहा वर्षातल्या आरक्षणाच्या अंमलबजावणीतून स्त्रियांच्या राजकारणातील
सहभागाचा प्रवास संख्यात्मक प्रतिकात्मकतेकडून दृश्यात्मकतेकडे झाला आहे. स्त्रियांचे पंचायतीत निवडून येणे दखलपात्र झ
ालेले आहे. आरक्षणातून मागासवर्गीय महिला पुढे येत असून त्यांच्यात सक्षमीकरणाची प्रक्रिया सुरु झाली आहे. याचा परिणाम
व प्रभावाने संपूर्ण देशामध्ये नेतृत्व करण्यासाठी स्त्रीया पुढे आल्या आहेत. समाजातील दुर्लक्षित घटक सत्तेत आला आहे.
यामुळे गावाचे प्रश्न मांडण्यात महिलांना व्यासपीठ मिळाले. ग्रामपंचायतीच्या एकुण उत्पन्नाच्या ७० टक्के रक्कम
सबलीकरणावर खर्च व्हावी, असा निर्णय महाराष्ट्र शासनाने घेतला आहे. महिला ग्रामपंचायत सदस्य, सरपंच, ग्रामशिक्षण
समिती इ. स्तरावरील भूमिका महिला सक्षमपणे सांभाळत आहेत.

भारतीय समाजातील पुरुषप्रधान व्यवस्थेमध्ये आता स्त्रियांचा समावेश होऊन त्या निर्णयप्रक्रियेत सहभागी होत आहेत.
असे असले तरी समाजाच्या मानसिकतेमुळे या मार्गात महिलासमोर अडचणी आहेत. ग्रामपंचायतीपासून ते जिल्हा परिषदेपर्यंत
महिला सदस्य निवडून येतात. या राजकीय प्रक्रियेतील विविध अडचणीतून मार्ग काढीत या महिला पुढे येत आहे. शिक्षण,
समाजप्रबोधन यामुळे स्त्रियांना आपल्या अधिकारांची जाणीव होऊन त्या स्वतः सांभाळण्यासाठी पुढे येत आहेत.

महाराष्ट्र पंचायतराज व्यवस्थेमध्ये १३००० पेक्षा अधिक महिला सदस्य उपेक्षित व मागासलेल्या वर्गातून पुढे आलेल्या
आहेत. महिलांचा प्रभावी सहभाग सामाजिकदृष्ट्या मैलाचा दगड ठरणारी बाब आहे. याचा परिणाम असा झाला की, विविध
राजकीय पक्षांनी आपल्या पक्षात महिला आघाडीची स्थापना करुन महिलांना जास्तीत जासत प्रवेश दिला. ७३ व्या
घटनादुरुस्तीने महत्वाचा फायदा झाला तो म्हणजे शासनातील संरचनात्मक बदल, परिवर्तन होण्यास मदत झाली. त्यामुळे
समाजाच्या तळागाळतून नवीन नेतृत्व उभे राहू शकले. लोकशाही विकसित करण्यासाठी नेतृत्वाची गरज असते व हे नेतृत्व
आरक्षणाने महिलांमधून पुढे येत आहे. महत्वाच्या टप्प्यावर त्यांना मिळालेल्या संधीचा फायदा घेण्यासाठी त्या तयार आहेत.
यातून त्यांच्यात आत्मविश्वास वाढत आहे. महाराष्ट्रामध्ये ग्रामीण भागामध्ये १९९३ मध्ये ग्रामपंचायतीच्या निवडणूका घेण्यात

Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

(SJIF) Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

Mahatma Jyotiba Phule & Dr. Babasaheb Ambedkar..

SPECIAL ISSUE-CCLXXX (280)

April-2021

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Sudhir B.Gaikwad,
Associate professor
Jalna College of Social work
Jalna, Maharashtra

Executive-Editor
Dr.Sheshrao M.Naikwade
Associate professor
Nagnath Arts, Commerce
& Science College,
Aundha Nagnath. Dist.Hingoli,

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 280 (CCLXXX) B | April, 2021

20	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय राज्यघटना यमुना चंद्रकांत हेंबरे	82
21	समाज सुधारक राष्ट्रपिता महात्मा फुले प्रा.डॉ.ए.बी.वानखडे	86
22	भारत में कृषि चुनौतियां और समाधान : डॉ. बाबा साहेब आम्बेडकर का दृष्टिकोण आनंद भालेराव/ प्रा.धनंजय लोखंडे	89
23	समाज सुधारक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर डॉ. डास डी.के.	95
24	महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक कार्य प्रा. मनोहर शामराव वागतकर	99
25	महात्मा फुले यांची शेती आणि शेतकऱ्याविषयक तळमळ मिनाक्षी मोतीराम इंगळे	103
26	महात्मा जोतिबा फुले व स्त्री मुक्तीचा विचार : एक ऐतिहासिक मागोवा प्रा. डॉ. दत्ता पिलाप्पा हिंगमिरे	107
27	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे महीलांप्रती कार्य प्रा. सुभाष एस. रंगारी	111
28	महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक विचार आणि कार्य प्रा नवनाथ बंकट बडे	117
29	महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे सुधारणावादी कार्य प्रा.डॉ.मीना भगवानराव बोंडे	120
30	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि बौध्द धम्म प्रा. डॉ राहूल नारायणराव हिवराळे	123
31	महात्मा ज्योतिबा फुले व डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जीवन व कार्य कु.गोदावरी विठ्ठल बन	127
32	महात्मा फुले आणि शेतकऱ्यांचे शिक्षण सहा.प्रा.जयश्री पंजाबराव काळे /सहा.प्रा.ज्ञानेश्वर सुभाष कव्हर	131
33	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय राज्यघटना प्रा. डॉ. एम.एफ. राऊतराहे	134
34	डॉ. बाबासाहेब आणि बौध्द धर्म : 'आम्हाला मिळालेला एक सद् धम्म' प्रा. आर. टी. ठवरे	137
35	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि सामाजिक आंदोलन अशोक हनवते/विशाखा हनवते	140
36	महात्मा ज्योतीवा फुले यांचे शैक्षणिक विचार डॉ. संजय संदिपान चव्हाण	144
37	महात्मा ज्योतिबा फुले आणि शेतीविषयक विचार सहा. प्रा. जगताप हनुमंतराव कृष्णा	148
38	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर : संविधान आणि आजचे वास्तव डॉ. प्रमोद चव्हाण	152
39	समाज सुधारक डॉ . बाबासाहेब आंबेडकर प्रा. डॉ.गजानन आनंता देवकर	154
40	डॉ बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय राज्यघटना डॉ.पी.एस.लोखंडे	158

Smt. P.D. Patil Social Work College, College Code 225, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक कार्य

प्रा. मनोहर शामराव वागतकर
श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी बु. अकोला
मो.क्र. ९८९०९७२५३० E-mail:manoharwagatkar४१५६@gmail.com

प्रस्तावना :

इये 'शिक्षा हाती पाळण्याची दोरी, ती जगाते उध्दरी' हे सुभाषित स्त्रीची महत्ती सांगण्यासाठी नेहमीच वापरले जाते. या सुभाषितकाराने 'समाज' या अर्थाने 'जग' ह्या शब्दाचा वापर केला असला पाहिजे. अनेक कुटुंबांचा मिळून समाज होत असल्याने आपल्या कुटुंबाच्या उध्दाराची जबाबदारी स्त्रीवर येऊन पडते. क्रांतिबा फुले यांची धारणाही अशीच होती. 'आईच्या योगाने मुलांची जी धारणा होते ती फारच चांगली आहे' म्हणून क्रांतिबा फुले यांनी सखाराम यशवंत परांजपे, सदाशिव गोविंद हाटे, सदाशिव बल्लाळ गोवंडे व मोरोपंत विठ्ठल वाळवेकर या तरुणांनी ३ जुलै १८५१ रोजी पुण्याच्या बुधवार पेठेतील अण्णा चिपळूणकर यांच्या वाड्यात शाळा सुरु केली होती. ह्या शाळेचा आरंभ करते वेळी 'पूर्वी पाद्रीस मुलींची शाळा स्थापावयास जे श्रम पडले त्यापेक्षा तीळभर अधिक ह्या मंडळीस दु:खे, श्रम व शिव्या सोसाव्या लागल्या.' क्रांतिबा फुले यांनी स्थापलेली मुलींची शाळा ही पहिली एतद्देशील शाळा ठरली. अस्पृश्य वर्गासाठी प्रथम शाळा सुरु करण्याचा मानही त्यांच्याकडेच जातो.

क्रांतिबा फुले यांनी शैक्षणिक कार्यावर विशेष भर का दिला होता हे समजून घ्यायचे असेल तर त्यांचा विचार सखोल व समग्रपणे अभ्यासला तरच कळून येते. त्यांनी समाजजीवनाचा सूक्ष्म अभ्यास केला होता. या अभ्यासातूनच त्यांना 'विद्येविना मति गेली, मतीविना नीती गेली. नीतिविना गती गेली, गतीविना वित्त गेले, वित्ताविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले' हे कळून आल्याने शूद्रातिशूद्रांना व स्त्रियांना शिक्षण देण्याचा वसा घेतला. क्रांतिबा फुले यांनी १८५१ साली पहिली शाळा सुरु केली. इथून त्यांचा शिक्षणक्षेत्राचा अनुभव सुरु होतो. त्यांनी लिहिलेला 'सार्वजनिक सत्यधर्म' हा त्यांचा अखेरचा ग्रंथ मानला तर त्याचे लेखन त्यांनी १८८९ साली केलेले आहे. त्यांचा मृत्यू १८९० साली झाला. त्यांचे समग्र लेखन व त्यांची चळवळ यातून त्यांचा विचार स्पष्ट होत जातो.

शाळा प्रवेश :-

त्यांनी मुलांना शाळेत कधी घालावे इथपासून प्रचलित शिक्षणपध्दती, सुधारित शिक्षणपध्दती, शिक्षणशास्त्र इथपर्यंत त्यांनी आपले विचार मांडले आहेत. मुलांना शाळेत कधी घालावे या संदर्भात त्यांची स्वत:ची अशी स्पष्ट विचारधारा होती. ही विचारधारा त्यांनी 'सार्वजनिक सत्यधर्म' या ग्रंथात मांडली आहे. ते लिहितात, 'कन्येस अथवा पुत्रास थोडे थोडे बोलता येऊ लागल्याबरोबर, त्यांना त्यांच्या आईने स्वत: लहान लहान वाक्ये त्यास बोलावयास लावून त्याजकडून मुळाक्षरे मात्र खेळता खेळता पाठ करवावीत. पुढे पाचवे वर्ष लागताच त्यास शाळेत पाठविण्यास सुरुवात करावी. स्त्री शिक्षणाला सुरुवात झाल्यावर तब्बल ३८ वर्षांनी त्यांनी हा विचार मांडला आहे. तत्कालीन कालखंडात क्रांतिबा फुले यांचा विचार कितपत अमलात आला असेल याविषयी शंका असली तरी त्यांचा हा विचार आज नक्कीच अमलात आला आहे व येतो आहे. वाढत्या औद्योगिकीकरणामुळे व बहुतांशी स्त्रिया या नोकरदार असल्याने त्यांना घरी मुलांकडून असा अभ्यास करुन घेणे शक्य नाही. आज अनेक शाळांना जोडून शिशुवर्ग वा अनेक बालवाड्या चालविल्या जात आहेत. या बालवाडीत तीन वर्षे पूर्ण झाल्यावर प्रवेश दिला जातो. तेथे या मुलांचा अभ्यासक्रम हा क्रांतिबा फुले यांनी सुचविल्यानुसारच असतो. शिशुवर्ग वा बालवाडी यांच्या रुपाने क्रांतिबा फुले यांना अभिप्रेत असलेला विचारच अस्तित्वात आला आहे. दोन वर्षांचा हा अभ्यासक्रम पूर्ण करुन मुले पाचव्या वर्षी पहिलीत जातात. आजच्या शिशुवर्गाची कल्पना जरी त्यांनी मांडलेली नसली तरी त्यामागील तात्त्विक विचारांचे श्रेय मात्र क्रांतिबा फुले यांनाच दिले जाते.

धार्मिक शिक्षण :-

क्रांतिबा फुले यांच्या विचारसरणीतून असेही दिसून येते की, शिक्षण घेणाऱ्या शूद्रातिशूद्रांनी ब्राम्हणी दास्य झुगारले

पाहिजे. हे राज्य ब्राम्हणी धर्मातून [illegible] शिक्षणपद्धतीत व शिक्षण [illegible] हे धार्मिक शिक्षणाचा [illegible] आहेत. अभ्यासक्रमही त्यांना पूरक असे तयार केले जातात. क्रांतिबा फुले यांना [illegible] पातळीवर इथे असा आक्षेप घेतला जाण्याची शक्यता आहे की, शिक्षणाचे राष्ट्रीय धोरण हे केंद्र सरकार ठरवते व राज्य त्याची अंमलबजावणी करीत असते. त्यामुळे क्रांतिबा फुले यांचा विचार [illegible] किमान शासन आपली मते तरी केंद्राला कळवू शकते व [illegible] विरोध नोंदवू शकते.

क्रांतिबा फुले एवढी टोकाची भूमिका का घेतात याचे उत्तर [illegible] भूमिकेत दिसते. 'धार्मिक [illegible] दोन प्रमुख परिणाम व्यक्तीवर होतात. त्यातून जीवनविषयक दृष्टिकोन तयार होतो व आचारविषयक मूल्ये त्यातून [illegible] ठरतात.' जीवनविषयक दृष्टिकोणात आचारमूल्ये समाविष्ट असल्याने त्यांना स्वतंत्र करता येत नाही. [illegible] लोक एकत्र राहतात. त्यामुळे ही मूल्ये धर्मनिहाय वेगवेगळी असतात. त्यामुळे [illegible] वाईट. अशी भूमिका घेत असतो. [illegible] धर्मसंस्काराचे शिक्षण ही बाब धर्मनिहाय बदलते.

भारतीय लोकशाही ही समता, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि सामाजिक न्याय या तत्वांवर उभी आहे. [illegible] प्रश्न उपस्थित होतो की, [illegible] या तत्वांचा पुरस्कार काही प्रमाणात शीख व ख्रिश्चन धर्म करतो. अशा वेळी [illegible] असतील तर ती तो [illegible] आपापल्या धार्मिक संस्कारातून तयार झालेल्या माणसावर संस्कारविरोधी मूल्ये लादली जात असतील [illegible] हिंदू धर्म हा जातिव्यवस्थेचा, वर्णव्यवस्थेचा [illegible] असतो. उदाहरण द्यायचे झाल्यास हिंदू धर्मातील जातिव्यवस्थेचे देता येईल. ही दोन्ही तत्वे परस्परांशी विसंगत असल्याने [illegible] पुरस्कार करणारा आहे. भारतीय लोकशाहीने समतेचे तत्व स्वीकारलेले आहे. शिक्षणाला अशी दुहेरी [illegible] भारतीय माणूस एका बाजूने समतेचे तत्व स्वीकारतो व दुसऱ्या बाजूने जातिव्यवस्थेचे पालन करतो. [illegible] भूमिका स्वीकारून चालणार नाही. म्हणूनच लोकशाही यशस्वी करायची असे तर शिक्षणातून धर्मशिक्षण वा धर्मसंस्कार हद्दपार केले पाहिजेत.

शिक्षणाची ध्येये :-

'श्रीमंतांच्या कित्येक मुलांना त्यांनी सुशिक्षित केले आहे आणि काही विद्यार्थ्यांना तर उदंड ऐहिक कल्याण करुन घेण्याची साधने उपलब्ध करुन दिली आहेत. पण त्यांनी आपल्या देशबांधवांच्या उध्दाराच्या महान कार्यासाठी कितीसा हातभार लावला आहे? सर्वसाधारण जनतेच्या स्थितीत फेर पाडतील असे कोणते उपक्रम त्यांनी हाती घेतले आहेत? आपल्या अभागी आणि अज्ञानी बांधवांच्या शिक्षणासाठी त्यांनी स्वतःच्या घरी किंवा अन्यत्र शिक्षणवर्ग सुरु केले आहेत काय? की त्यांनी स्वतःला मिळालेले ज्ञान अडाणी गावंढळांच्या संगाने मलीन होऊ नये म्हणून त्याला स्वतःची खासगी देणगी समजून, आपले ज्ञान आपल्याजवळ राखून ठेवले आहे? सर्वसामान्य जनतेची उन्नती साधावी आणि वरील औदार्याची देशभक्तीने परतफेड करावी अशा प्रकारची आस्था आपल्या ठायी आहे याची थोडी तरी लक्षणे कोणत्या तरी प्रकारे त्यांनी राखली आहेत काय? मग जनतेच्या नैतिक आणि बौध्दिक कल्याणाची प्रगती साधण्यासाठी वरिष्ठ वर्गीयांची शैक्षणिक पातळी वाढली पाहिजे, असा दावा कशाच्या जोरावर केला जातो? क्रांतिबा फुले यांनी शिक्षणाकडून, देशभक्ती, देशबांधवांचा उध्दार, सर्वसामान्य जनतेची उन्नती अशा मूलभूत स्वरुपाच्या अपेक्षा ठेवल्या होतया. शिक्षणाने ही ध्येये रुजवली पाहिजेत, असे त्यांचे मत होते. त्याचाच एक भाग म्हणजे कित्येक सुशिक्षितांनी आपल्या देशबांधवांस सुशिक्षित करण्याचे व्रत घेतले पाहिजे. त्यांच्या शिक्षणासाठी स्वतःच्या घरी वा बाहेर शिक्षणासाठी वर्ग सुरु केले पाहिजेत. क्रांतिबा फुले यांच्या विचारांचा अंगीकार जर प्रत्येक भारतीयाने केला असता तर शासनाला 'राष्ट्रीय प्रौढ शिक्षणा'ची मोहीम हाती घेऊन त्यावर लाखो रुपये खर्च करण्याची गरज भासली नसती. स्वातंत्र्यानंतरच्या पन्नाशीत आजही भारतात निरक्षरतेचे प्रमाण अधिक आहे. हे आधीच केले असते तर निरक्षरता औषधालाही शिल्लक राहिली नसती! क्रांतिबा फुले यांच्या निर्वाणशताब्दीतही हे शहाणपण भारतीय सुशिक्षितांना सुचलेले नाही!

क्रांतिबा फुले यांना शिक्षणाकडून जी ध्येये अभिप्रेत होती त्याचा मागमूस आज अभावानेच आढळतो. या साऱ्या ध्येयांना त्यांनी 'राष्ट्रीय कल्याण' असा शब्दप्रयोग केलेला आहे. नुसऱ्या पदव्या मिळवणे त्यांना महत्वाचे वाढत नव्हते. किती लोकांनी पदव्या मिळवल्या यापेक्षा हे पदव्या मिळालेले लोक समाजासाठी कितपत जगताहेत हे त्यांना महत्वाचे वाढत होते. जे समाजासाठी जगत नाहीत अशा पदवीधारकांना त्यांनी 'मग प्रत्येक रॅंगलरची गणना राष्ट्रहितैषी पुरुषात झाली असती' असा टोला हाणलेला आहे. क्रांतिबा फुले यांना अभिप्रेत असलेला ध्येयवाद जर शिक्षणाने जोपासला असता तर आज देशात जी अराजकसदृश्य परिस्थिती निर्माण झाली आहे ती उद्‌भवली नसती.

P.D. Patil Social Work College, College Code 225, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण :

क्रांतिबा फुले यांना शूद्रातिशूद्रांसाठी किमान प्राथमिक शिक्षण महत्त्वाचे वाटत होते. म्हणूनच त्यांनी 'निदान वयाच्या बाराव्या वर्षापर्यंत प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे करण्यात यावे' अशी मागणी हंटर शिक्षण आयोगाकडे केली होती. ही मागणी त्यांनी त्यानंतरही पुढे रेटल्याचे 'सार्वजनिक सत्यधर्म' या त्यांच्या ग्रंथातून दिसून येते. 'एकंदर सर्व अज्ञानी शेतकऱ्यांसह कारागिरांनी आपापली मुले त्यांच्या शाळेत हाने पाठविली नाहीत, तर सरकारने असल्या हेकड लोकांची मुली-मुले शाळेत शिकविण्याविषयी बेलाशक सक्तीचा कायदा करावा.' ही मुले शिकली नाहीत तर पोट जाळण्यासाठी त्यांना चोऱ्या कराव्या लागतील, दरोडे घालावे लागतील. चोऱ्या-दरोडे टाकताना ते लोकांची घरे जाळतील, खूनखराबा करतील. पोलिस त्यांना फासावर लटकवतील. त्यापेक्षा शिकून ते सत्यवर्तनी होतील अशा प्रकारचा बोध सरकारने या शेतकऱ्यांना करावा व जनमत शिक्षणाकडे वळवावे, असा सल्ला त्यांनी तत्कालीन सरकारला दिला होता.

आजच्या शिक्षणव्यवस्थेत सर्वांना समान शिक्षण मिळत नाही. श्रीमंतांची मुले अधिक उच्च शिक्षण घेतात. त्या शिक्षणातून श्रीमंत अधिक श्रीमंत होण्यास हातभार लागतो. गरिबांना उच्च शिक्षण प रवडत नाही. या शिक्षणातून कारकून, शिक्षक वा कामगार अशा प्रकारची नोकरशाही वाए'ला लावण्यास हातभार लागतो. गरीब, श्रीमंत ही दरी वाए'ला लागण्यास शिक्षणही हातभार लावीत आहे. आजचे शिक्षण या कालचे शिक्षण हे ध्येयवाद वाए'ला लावणारे नाही. हा ध्येयवाद जोपासण्याचे काम ज्या शिक्षणांना करायचे आहे त्यांच्यासमारच वर ध्येयवाद नसेल तर विद्यार्थ्यांत तरी काय ध्येयवाद आढळून येणार? त्यासाठी शिक्षणाची सार्वत्रिकता असणे गरजेचे आहे, तसेच सर्वांना परवडणारेही असले पाहिजे.

अस्पृश्यांचे शिक्षण :-

स्त्रीशिक्षणात जसा त्यांनी पुढाकार घेतला तसाच महार-मांगांच्या शिक्षणासाठी देखील घेतला होता. १८५१ साली त्यांनी रास्ता पेठेत अस्पृश्यांसाठी एका शाळा काढली होती. 'विद्या शूद्रा घरी' न जाण्याचे ब्राम्हणांनी जणू व्रतच घेतले होते प्रस्तुत संदर्भात जोतीरावांचे एक समकालीन गोपाळ हरी देशमुख तथा 'लोकहितवादी' म्हणतात, "ब्राम्हणांनी युक्तीने आपले स्वाधीन विद्या ठेवली. इतरांस शिकवू नये, असा धर्म लावून दिला. भटांनी शाळा घालून कोणास तयार केले किंवा विद्वान केले? हल्ली बहुधा सर्व रोजगार ब्राम्हणांनी बळकाविले आहेत म्हणजे एकीकडे भटांनी धर्म व दुसरीकडे गृहस्थानी रोजगार अशा दोन्ही बाजू धरुन इतर लोकांस आत येऊ देऊ नये, अशी शक्कल केली होती. आता जर कोणी शूद्र जातीचा कारकून इ झाला, तर सर्व ब्राम्हण लोक त्याकडे डोळे वटारुन पाहता. त्यास असे वाटते की, आमचा धर्म लिहिणे पुसणे करावयाचा असून, कुणबी आमची वृत्ती छेद करितात."

शिक्षणाला महत्त्व प्राप्त झाले ते १९ व्या शतकात आणि विशेषतः इंग्रजांची सत्ता या देशात प्रस्थपित झाल्यावरच होय. परंतु नव्या सरकारची प्रशासनाची गरज त्वरेने कनिष्ठ वर्गाकडून भागण्यासारखी नव्हती. पुणे दरबारात इंग्रजांचा प्रवेश इ झाल्यापासून ब्राम्हण मंडळींना इंग्रजांच्या प्रशासन पध्दतीचा अनुभव येऊ लागला होता. शिवाय इंग्रजांनी ब्राम्हण पेशव्याकडून मराठी सत्ता ग्रहण केली होती. त्यामुळे प्रचलित प्रशासन पध्दतीत सत्वर बदल करावयाचे नव्हते. त्यामुळे कनिष्ठ वर्गाच्या शिक्षणाला त्वरेने एकदम हात घालण्यासाठी इंग्रज फारसे उत्सुक नव्हते. एलफिन्स्टनसारखा उदारमतवादी व भारतीयांविषयी सहा्नुभूती बाळगणारा मुत्सुद्दी इंग्रज नेताही म्हणतो की, खालच्या वर्गातील लोकांनी विशेष उत्तेजन देण्याच्या बाबतीत आपण विशेष सावधगिरी बाळगली पाहिजे.

हंटर आयोगापुढील साक्ष :

हंटर आयोगापुढे जोतीरावांनी १९ ऑक्टोबर १८८२ रोजी, आपली शिक्षणविषयक मते मोठ्या निर्धाराने मांडली. प्रथमच त्यांनी आयोगाला स्पष्टपणे सांगितले की, स्त्रीशिक्षण आणि महार-मांग-धेड यांच्या शिक्षणासाठी आपण प्रयत्न केले असल्याने शिक्षणावर बोलण्याचा आपल्याला अधिकार आहे. त्यांच्या मते सरकारचा शिक्षणावरील बेसुमार खर्च फक्त ब्राम्हणांना आणि उच्चवर्णीयांना सुशिक्षित बनविण्यावर होतो. हा सारा पैसा लोकांच्या श्रमातून येतो, पण सामान्य जनता मात्र सतत अज्ञानातच राहते.

हे उच्चविभूषित लोक समाजाला सुशिक्षित करतील हा सरकारचा निव्वळ भ्रम आहे. हे स्वप्नाळूवृत्तीचे तत्वज्ञान आहे या सुशिक्षितांनी आपल्या देशबांधवांच्या उध्दारासाठी कितीसा हातभार लावला आहे. सर्वसाधारण जनतेच्या स्थितीत फेर पाडतील असे कोणते उपक्रम त्यांनी हाती घेतले आहेत, याचा विचार सरकारने केल्यास त्यांचा भ्रमनिरास होईल.

Scanned with OKEN Scanner

उच्च शिक्षण हे सामान्यतः ब्राम्हणवर्गातील लोक घेत असल्याने वरिष्ठ अधिकारपदे ही सर्वस्वी ब्राम्हणवर्गाची मिरासदारी बनली आहे. त्यामुळे सरकारी नोकरीत प्रवेश इतरांना अपवादानेच मिळतो. तेव्हा ब्राम्हणवर्गाची ही मिरासदारी प्रथम संपुष्टात आणली पाहिजे. यासाठी सरकारने उच्च शिक्षणावरील आपले लक्ष कमी करून सामान्य जनतेच्या शिक्षणावर अधिक भर द्यावा आणि त्यांची गुलामगिरीतून मुक्तता करावी.

जोतीरावांचे प्रारंभापासूनच शूद्रादिकांच्या शिक्षणाकडे अधिक लक्ष होते. या बाबतीत त्यांनी अशी सूचना केली की, खेड्यात शूद्रांसाठी शाळा काढाव्या, त्यात ब्राम्हण शिक्षकांची भरती करू नये, शूद्र हाच राष्ट्राचा खराखुरा पोशिंदा आणि आधारस्तंभ असल्याने सरकारने आपल्या आर्थिक व राजकीय समस्या सोडविण्यासाठी शूद्रावरच अधिक विसंबून राहिले पाहिजे.

पाझर सिध्दांत :-

नंतरच्या काळता सरकारने सार्वत्रिक शिक्षणाचे धोरण स्वीकारले. पण त्याची अंमलबजावणी व्हावी तितक्या गतीने होत नव्हती. सरकारला अद्याप असे वाटत होते की, शिक्षण आणि संस्कृति ही वरच्या वर्गातून खालच्या वर्गापर्यंत झिरपत जाईल आणि त्यामुळे त्या वर्गात नवा जोम निर्माण होईल. परंतु शिक्षण आणि संस्कृती ही खालच्या वर्गातून वरच्या वर्गापर्यंत कधीच जाणार नाही. जर शिक्षण आणि संस्कृती यांचा प्रसार खालच्या वर्गात केला, तर त्याचा परिणाम सार्वत्रिक क्रांतीमध्ये होईल आणि त्यात परदेशी लोकांची सर्वप्रथम होळी होईल, अशी नव्या विदेशी सरकारला भीती वाटत होती.

काही व्युत्पन्न ब्राम्हण पंडितानाही सरकारच्या सुरात या बाबतीत आपला सूर मिसळला होता. शिक्षणासंबंधी विचार करण्यासाठी १८८२ साली ब्रिटीश सरकारने सर विल्यम हंटर यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या आयोगापुढे साक्ष देताना महादेव मोरेश्वर कुंटेशास्त्री म्हणाले की, "महार, धेड यांना शाळेत प्रवेश मिळावा हा प्रश्न स्वतः महारांनी आणि धेडांनी उपस्थित केलेला नाही. तो प्रश्न व्यवहाराला सोडून आहे. भावना प्रधान इंग्रज अधिकारी आणि अव्यवहारी देशी सुधारक यांची ही निराधार चळवळ आहे." परंतु असे विधान करतांना कुंटेशास्त्रींना या गोष्टीचे आकलन झाले नाही की, शिक्षण म्हणजे काय याची पिढ्यान्पिढ्या कल्पना नसलेले महार-मांग-धेड आपल्या शिक्षणाचा प्रश्न कसा उपस्थित करतील? त्यांच्या हालअपेष्टा आणि दुर्दशा ज्यांनी पाहिली होती तेच समाजधुरीण व गरिबाविषयी कणव असणारे सज्जनच त्यांची सरकारदरबारी वकिली करणार.

१८५१ पर्यंत जातीरावांच्या शैक्षणिक कार्यांचा बराच बोलबाला झाला होता. त्यांचे कार्य बंद पडावे म्हणून त्यांच्यावर मारेकरी घालण्यापर्यंत सनातन्यांनी मजल मारली होती. पण त्या मारेकऱ्यांचेच हृदयपरिवर्तन फुल्यांनी केले. त्यांना शिक्षणाचे महत्व पटवून दिले आणि त्यांना शहाणे केले. धोंडीराम कुंभार नावाच्या एका मारेकऱ्याने तर जोतीरावांच्या शिकवणीमुळे संस्कृत विद्या पारंगत करुन पुढे 'पंडितराव' हा किताबही मिळविला.

जोतीरावांच्या कार्याचे महत्व सरकारलाही पटू लागले. १८५१ साली दादोबा पांडुरंग तर्खडकर यांनी त्यांच्या शाळेला भेट देऊन त्यांच्या कार्याची प्रशंसा केली. सरकारी महाविद्यालयाचे प्राचार्य मेजर कँडी यांनीही जोतीरावांच्या कार्याबद्दल समाधान व्यक्त केले. सर अर्स्किन पेरी या मुंबई ईलाख्याच्या विद्याधिकाऱ्याने फुल्यांच्या शाळांची तपासणी करुन उत्तम अभिप्राय दिला आणि सरकारकडे त्यांच्या कार्याची शिफारस केली.

संदर्भ :-

१) महात्मा जोतीराव फुले, सामाजिक आणि शैक्षणिक कार्य, अ. रा. कुलकर्णी, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे
२) क्रांतिबा फुले, चळवळ आणि तत्वज्ञान, मोतीराम कटारे, सुगावा प्रकाशन, पुणे ३०

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

ISSN 2229-4406

International Refereed & Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

UNIVERSAL
RESEARCH ANALYSIS

EDITOR IN CHIEF
Dr. BALAJI KAMBLE

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Advantages and Disadvantages of Stock Dividends in Stockholders **Dr. T. M. Shinde, Mr. Arif Ahemad Subhani**	1
2	Greed, Cruelty, Race and Colonial Disillusionment in Joseph Conrad's 'Heart of Darkness' **Dr. Dipali R. Deshmukh**	6
3	Bibliometrics : An Overview **Dinesh G. Rathod**	12
4	Consequence of Vermicomposting on Nutrient Reclamation from Vegetable Organic Waste **R. K. Dawale**	22
5	भक्तिकालीन काव्य में प्रगतिशिल तत्व **डॉ. पंढरीनाथ शिवदास पाटील**	30
6	उत्तर भारतीय संगीत के कतिपय समान स्वर वाले रागों के स्वरुप निर्धारण में रागांग की भूमिका : एक अध्ययन **अमोल बाबुराव जाधव**	37
7	कारगिल युध्द : पाकिस्तान आणि सामरिक दृष्टिकोण **डॉ. एल. पी. वाघ**	42
8	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि महाड सत्यागृह **वसंत निवृत्ती बंडे**	46
9	जात्यावरील ओवी गीतातून प्रकट होणारे कौटूंबिक नातेसंबंध **पांडुरंग भिवाजी गोरे**	50
10	सुतकी-पाहरीच्या वेदनामय घावातुन दुःख व्यक्त करणारे 'दगडफोडया' **सोमनाथ त्र्यंबक व्यवहारे**	57
11	नवदोत्तर मराठी ग्रामीण कवितेतील दुष्काळाच्या दाहकतेचे चित्रण **बालाजी नारायण शिंदे**	63

Smt. P.D. Patil Social Work College, Kindki, AKOLA
College Code 225

2

Greed, Cruelty, Race and Colonial Disillusionment in Joseph Conrad's 'Heart of Darkness'

Dr. Dipali R. Deshmukh
Librarian
Smt. Panchphuladevi Patil College of Social Work
Khadki, Dist. Akola

Research Paper - Library Science

ABSTRACT

The library services have changed very fast in the last 20 years. Nowadays, electronic resources, networks and the World Wide Web represent a large portion of the library services. The librarians must manage staff, information in several supports, and technical activities to produce quality services. Quality services means resources and services, which satisfy users' expectations and perceptions. It is very clear that librarians must use management tools to run the library services. Total quality Management (TQM) provides the tools and the direction to improve quality.

Introduction :

In this present era we are living in the age of knowledge based information society, so society considers information as a wealth which should be made available right information for the right user by right way in the right time. The libraries have transformed drastically from storehouses for books and journals to the powerhouses of knowledge and information since the middle of the 20th century. The information and communication technology is responsible for this revolution. The very existences of libraries are dependable on users' satisfaction. Users are getting satisfied when the library is able to rise to his or her expectation or meet the actual needs. A quality service is said to be one, which satisfy the users' expectation resulting a good experience. Throughout

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

the history, libraries were mainly concerned with collection development and processing. The library professionals gave less concern to quality in product and services never checked whether the users were satisfied or not.

Today the social and economic changes have prompted the libraries to develop services. The staff has a vital role in the satisfaction of users. The library being a service organization, its prime Objective is to provide the right documents, information and services to its users. Only the users' Satisfaction survey will facilitate the assessment of their satisfaction with products and services offered.

What is Quality?

The word 'quality' has several definitions. The conventional definition is "One that wears well, is well constructed will last for long time" and the strategic definition is "meeting customers' requirements."

Fred Smith defines it as "It is nothing but performance to the standard expected by customers." The quality in the library depends on -

1. Timeless services
2. Error free information provision.
3. Reliability in the information provision
4. Precision in the provided information.

Impact of Ranganathan's Five Laws in Quality Services:

The five laws of Dr .S.R. Ranganathan help in quality improvement of service as these are concentrated to the users very seriously. The laws directly advocate towards libraries' collection development speedy processing, maintenance and quick retrieval of information by users.

I. "Books are for Use" is a direction for measuring the quality of a library; quality in terms of contents, accessibility and availability as and when needed.

II. "Every reader his/ her books" implies needs of users. In order to meet this law the library has to index all micro and macro documents so that every reader can find out his or her requirements.

III. "Every Book/Information its reader" implies the importance of book/ information selection in a library. The law advocates scientific document

selection, subject based organization, advanced and in depth indexing, efficient and effective searching and locating tools, Staff assistance, open access, extension services, publicity programs etc.

IV. "Save the time of Reader" indicates the importance of fast and efficient services to the users with the advanced technologies, method, techniques and tools. Open access, digital services, classified arrangement of documents in shelves, location and directing guides, excellent searching tools, and techniques i.e. Online public Access Catalogue (OPAC) in an automated library, Xerox facility, Online Information services, qualified and experienced staff will ensure fast service to the users.

V. "The Library is a growing organism" implies collection development, changing of all components of a library. The flow of changing is like that-

Traditional Library - ComputerizedLibrary - Networked Library - Electronic Library - Digital Library- Virtual Library - Global Information Hub.

Every day the world of documents and information is changing tremendously. Now the information is recorded not in papers alone, to many media, the latest being the electronic and digital form. So in today's world the library may called as information and knowledge house of world as a whole if it is supported by advanced information and communication technologies.

Definition of TQM:

* Oakland described that ,TQM as an approach to improve the effectiveness and flexibility of business as a whole it is essentially a way of organizing and involving the whole organization every level TQM is overawe of quality and focus on prevention rather than inspection.
* Jurow and Barnad explained that, "Total Quality Management is a system of continuous improvement employing participative management and centered on the need of customers."
* Taylor (1992) defined "TQM as a customer focused process which seeks for continuous improvement and meeting customer's perception."

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Stages of TQM:

The process of implementing TQM in an organization can be developed in the following stages:

Identification and Preparation:

Identifying and collecting information about the organization in the prime areas where improvement will have most impact on the organization performance. Preparing the detailed basic work for improvement of all the organization activities.

Management Understanding and Commitment:

TO make sure that the management understands the objective and methodology of total quality management and prepared to adopt them all the time.

Characteristics of TQM:

The following are the main characteristics of TQM:

* To concentrate on process rather than to be preoccupied with results.
* To become user driven rather than self-focused.
* Use of workers heads in addition to their hands.
* External and internal alignment.
* Total involvement, continuous improvement and leadership commitment.
* Requires fundamental changes them as an ever appreciating asset.
& Continuous quality improvement and total commitment to quality.

Objective of TQM:

* Continuous improvements of the organization which be equal to or greater than of any competitor.
* Continuous and relentless cost reduction.
* Continuous relentless in quality improvement.
* Total participation creating an organization where by everyone is working to ward making the organization the best in area of activity and to capitalize on the sense of achievement and working in a world class organization.

Benefits of TQM in Academic Libraries:

* Develops management skills that were never taught or are long forgotten due to lack of use.

Smt. P.D. Patil Social Work College, College Code 225, Khadki, AKOLA

* TQM builds devotion to the organization.
* Develops mutual respect among library staff, management and users.
* Dispels negative attitudes of management becomes more aware of problems.
* Improves communications within and among all departments in the organization.
* Increases job satisfaction and increases motivation and acceptance of new ideas.
* Encourages decision - making at the most appropriate level.
* Employees use their knowledge and skill to generate data-driven recommendations that will lead to well-informed decision-making.

Need of TQM in Academic Libraries:

1. Impact of Information Technology
2. Thrust of Information
3. Standardization
4. User and employee satisfaction
5. Long-term strategic plan
6. Top management support
7. Quality assurance
8. Changing scenario

Conclusion:

In today's competitive age, Total Quality Management is primary requirement of any service providing organization. Today library introduces many new services either converting existing services into e- services or by developing and implementing entirely new services for searching, delivery and use of information. Such new or converted services include e.g. online service, portals, digitized collection, etc to enhance the quality of library services. Quality will be mainly defined by the speed and accuracy of reference and information delivery services, open access to both physical collection and online retrieval systems. The comprehensiveness and good support from library staff is most important needs in a library.

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 6.10
ISSN 2229-4406
Sept. 2020 To Feb. 2021

References :-

1) Ranganathan, S.R. Five Laws of Library Science. Ed.2. Bangalore: SRELS, 1988.
2) Raina, Roshan. Total Quality Management in Library and Information Services. New Delhi: Infuse Inc, 1999.P1-151.
3) McMenemy, D. and Poulter, A. Delivering Digital Services: Handbook for Public libraries and Learning Centres. London: Facet Publishing, 2005
4) http://www.libqual.org.
5) http://www.ifla.org/iv/ifla73/index.htm
6) ThakuriaPranjit Kumar; 5th Convention PLANNER -2007, Gauhati University, Guwahati, December 7-8, 2007 © INFLIBNET Centre, Ahmedabad

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

Impact Factor-7.675(SJIF) ISSN 2278-9308

B.Aadhar

Peer Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2021

ISSUE No- (CCLXXVI) 276 Vol-II

Women's Rights : Status & Goal

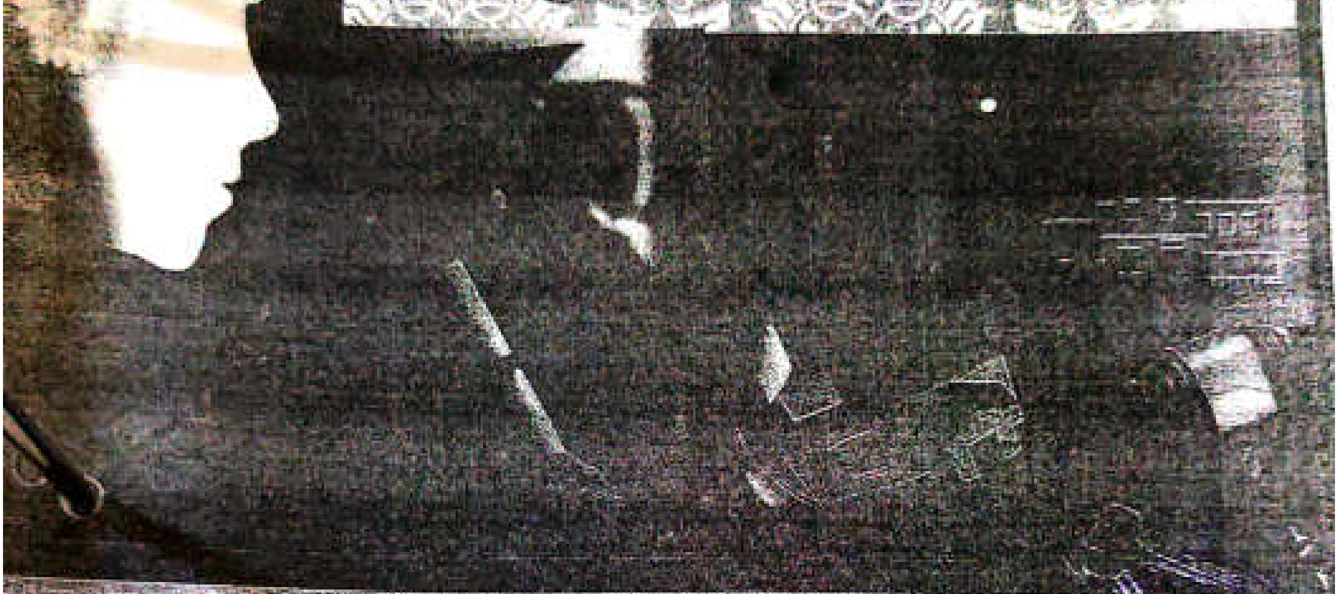

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor
Dr.Virendra K.Jomde
Principal
Dr.Haribhau Admane Arts &
Commerce College Saoner
Dist-Nagpur

Editor
Dr.Archana D.Patil
Head, Dept. of Pol. Sci.
Dr.Haribhau Admane Arts &
Commerce College Saoner
Dist-Nagpur

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

Scanned with OKEN Scanner

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	भारतीय संविधान आणि लिंगभाव असमानता	डॉ. अनिल व्ही. देशमुख	1
2	बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची भूमिका : एक अभ्यास	डॉ. सुधाकर सोनोने	5
3	महिलांचे अधिकार : स्वरुप आणि वास्तविकता	डॉ. मनोज आर. गाडेकर	9
4	महिलांचे अधिकार : एक दृष्टीक्षेप	प्रा.डॉ. विलास आघाव	13
5	भारतीय महिला आणि मुलींच्या शिक्षणासमोरील अडचणी	डॉ.अर्चना नारायण वर्मे	17
6	महिला सक्षमीकरण	प्रा. अरुण महादेव गव्हाळे	20
7	मानवी हक्क आणि महिलांचे कर्तव्य	डॉ.अरविंद बा. पाटील	24
8	महिला सबलीकरण: संकल्पना आणि विविध पैलू	डॉ. बळीराम परशराम आवचार	28
9	मानवाधिकाराच्या कक्षेत महिलांच्या सामाजिक स्थितीचे अध्ययन	डॉ.चक्रधर ग. बागडे	34
10	पंचायतराज आणि महिला नेतृत्व	डॉ.भगवान गव्हडे	40
11	समकालीन राजकारणातील स्त्रियांचा प्रश्न विशेष संदर्भ आरक्षण	प्रा. डॉ. भगवान लोखंडे	43
12	सार्वजनिक प्रशासनात स्त्रीयांची भूमिका : एक प्रशासकीय विश्लेषण	डॉ. प्रमोद चव्हाण	48
13	मानवी हक्क आणि वृद्ध स्त्री	प्रा.डॉ. ज्ञानेश्वर चव्हाण	50
14	महिला सक्षमीकरणाचा मुलाधार : डॉ.बि.आर. आंबेडकर	प्रा.डॉ. दत्ता कुंटेवाड	52
16	भारतीय राज्यघटना व महिलांचे अधिकार	प्रफुल ढोके	56
17	शैक्षणिक दृष्टीकोनातून पंचायतराज आणि महिला सक्षमीकरण	डॉ.दयाराम दुधाराम पवार	60
18	महिलां विषयक कायदे व अधिकार	प्रा.डॉ.कल्पना आर.टेकाडे	64
19	महिला आणि कौटुंबिक हिंसाचार	प्रा. डॉ. कविता ज्ञानेश्वर कावरे	68
20	महिलांचे मानवाधिकार	डॉ. विनोदकुमार [illegible]	72
21	महिला सक्षमीकरणात बचतगटातील भूमिकेची समिक्षा	डॉ.प्रा.प्रशांत एम.पाटील	77

College Code ... Khadki, AKOLA

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 276 (CCLXXVI) B | March, 2021

भारतीय महिला आणि मुलींच्या शिक्षणासमोरील अडचणी

डॉ. अर्चना नारायण धर्मे
श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, अकोला.

प्रस्तावना:

शिक्षण या शब्दाचा अर्थ प्रत्येकासाठी वेगळा असतो, परंतु शिक्षण म्हणजे शाळा, शाळेतील हजेरी, शैक्षणिक अभ्यासक्रम आत्मसात करणे, त्यातून श्रेणी कमावणे आणि शेवटी अर्थार्जन करण्यासाठी पात्रता मिळवण्यासाठी प्रमाणपत्र मिळवणे इत्यादी. कित्येक वर्षापासून शिक्षणाचीही एकच पद्धत समाजात रूढ झालेली दिसून येते. परंतु आता शिक्षणाच्या कक्षा रुंदावत आहेत. आता शिक्षण म्हणजे विविध पर्यायांची निर्मिती, त्याद्वारे जनजागृती तसेच शिक्षणाचे मार्ग अधिकाअधिक सुखकर करणे. परंतु भारतातील 'शिक्षण पद्धतीचा विचार करताना किंवा सकारात्मक परिणामांची अपेक्षा ठेवताना सर्वात मोठा अडसर ठरतो ते म्हणजे स्त्री–पुरुष भेद. आज निश्चितच मुली शिकत आहेत त्यांनी त्यांचे कर्तृत्व अनेक क्षेत्रात उच्च पदस्थ होऊन सिद्ध केलंय सुद्धा, परंतु आज सुद्धा भारतातील फार मोठा महिलावर्ग शिक्षणापासून वंचित असल्याचे सत्य आहे.

समाज, संस्कृती आणि अर्थव्यवस्था यांनी महिला शिक्षणासाठी एक चौकट निर्माण केलेली आढळते. हे तिन्ही घटक एकमेकांशी जोडले गेले आहे. भारत हा देश विविधतेने नटलेला देश आहे, पण त्यात अनेक विषमता आहे. सामाजिक व आर्थिक विषमता व लिंगभाव विषमता यामुळे एक गुंतागुंतीचे जाळे तयार होते व त्यामुळे मुलींना शिक्षण मिळवण्यात अडचणी येतात.शहरी व ग्रामीण भागात शाळेतील हजेरी, त्यांची नोंदणी आणि प्रत्यक्ष हजर मुले व मुली यांच्यात फरक दिसून येतो. तसेच मागासलेले भाग किंवा गरीब कुटुंब (दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंब) आणि आपल्या देशातील प्रादेशिक फरक हे घटक स्त्री–पुरुष फरकाचे आधार आहेत. आदिवासी समुदाय, मुस्लिम व अनुसूचित जाती जमाती यामध्ये सुद्धा शिक्षणासंदर्भात भेदभाव असल्याचे दिसून येते. ही परिस्थिती अत्यंत दयनीय आहे, कारण क्षेत्र कोणतेही असो स्त्रियांनी आपले सामर्थ्य पावलोपावली सिद्ध केलेय.

भारतातील स्त्री शिक्षण ही नव्या काळाची गरज आहे. विकसित देशांची अपेक्षा करताना देशातील महिलांचे योग्य शिक्षण गरजेचे आहे. कुटुंब, समाज आणि देशाच्या प्रगतीत महिला महत्त्वाची भूमिका बजावतात. स्त्री जर शिक्षित असेल तर संपूर्ण कुटुंबाला शिकविण्याचे सामर्थ स्त्रीमध्ये असते. स्त्री शिक्षण हा कोणत्याही समाज जीवनाच्या समृद्धीचा आणि प्रगतीचा मापदंड आहे. समाजातील स्त्रियांच्या परिस्थितीवरून त्या समाजाची सामाजिक व सांस्कृतिक पातळी ठरत असते. शिक्षणामुळे व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्वाचा व संयुक्तिक पणे विचार करण्याच्या बौद्धिक शक्तीचा विकास होतो. आर्थिक, राजकीय त्याचप्रमाणे सांस्कृतिक कार्य पार पाडण्याची पात्रता त्यांच्या अंगी येते व पर्यायाने सामाजिक, आर्थिक दर्जा वाढविण्यास मदत होते. स्त्रियांचे समाजातील निम्न स्थान बदलण्यासाठी शिक्षण हे महत्त्वाचे साधन आहे.

भारतातील स्त्री शिक्षणातील अडचणी:

भारताची आर्थिक दुर्बलता, शिक्षणाचा खर्च पेलवू न शकणारे पालक, मुलींपेक्षा मुलांना शिकवण्यास प्राधान्य देण्याचा पालकांचा कल, मुलांना शिकवले तर आपला फायदा होईल असे गृहीत धरणारी मानसिकता, मुलींच्या गळतीचे जास्त प्रमाण, लहान वयात होणारे विवाह, आपल्या भावंडांना सांभाळण्याची मुलींना घ्यावी लागणारी जबाबदारी, त्यामुळे शाळेमध्ये मुलींची नोंदणी

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 276 (CCLXXVI) B
ISSN : 2278-9308
March, 2021

मुलपेक्षा कमी आहे व यामुळे शाळेमध्ये मुलींची नोंदणी मुलपेक्षा कमी आहे व गळतीचे प्रमाण जास्त आहे.ही सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक कारणे मुलींना शिक्षणामध्ये मागे ठेवतात, हे स्पष्ट झाले आहे. स्त्रियांना शैक्षणिक क्षेत्रातही अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते. शिक्षणाकडे दुर्लक्ष केले जात असलेले आढळून येते मुलगी हे परक्याचे धन आहे, शिकून काय करणार? मूल व मूल हेच मुलीचे क्षेत्र आहे, सामाजिक असुरक्षिततेची भावना, रूढी परंपरेचा पगडा, गरिबी व अज्ञान,शिक्षणासाठी दूर अंतरावर परगावी जावे लागणे अशा अनेक कारणांमुळे स्त्रियांच्या शिक्षणावर गदा आणली जाते. आजही बऱ्याच ठिकाणी स्त्रिया शिक्षणापासून वंचित असलेल्या आढळून येतात. मुलींसाठी मोफत शिक्षण असूनही उच्च शिक्षण घेणाऱ्या मुलींची संख्या अत्यंत अल्प आहे, आवश्यक तितके शिक्षण मिळाल्यामुळे स्त्रियांमध्ये व्यक्तिमत्व विकास झालेला दिसत नाही व म्हणून गवंड्यांच्या हाताखाली काम करणाऱ्या स्त्रिया दिसतात, परंतु बिल्डर म्हणून काम करणारी स्त्री क्वचितच आढळते.

मुलींची शैक्षणिक स्थिती सुधारण्यासाठी उपाय:

अर्थपूर्ण शाळा शिक्षणाची संधी म्हणजे केवळ औपचारिक शिक्षण पद्धती नव्हे तर सर्व विद्यार्थ्यांना दर्जेदार शिक्षणाची संधी मिळवणे होय. मुलगा–मुलगी यावरून शिक्षणात उपेक्षा यायला नको. विद्यार्थी कोणत्याही समाज गटातून आले असतील त्या कारणांवरून त्यांना अडवणी येऊ नये, भेदभावाची वागणूक मिळू नये, शाळांमध्ये पायाभूत सुविधा असल्या पाहिजेत, मुलांना शाळा शिकण्याची अर्थपूर्ण संधी दिली तरच विद्यार्थ्यांची गळती कमी होईल. भारतीय राज्यघटनेत समानतेचा अधिकार दिलेला आहे. शिक्षक व सर्व शिक्षण प्रशासकांनी भेदभाव रहित वातावरणात शाळेत ठेवणे हे त्यांचे कर्तव्य आहे. शिक्षक व मुख्याध्यापकांनी धर्म, जात, लिंग, शारीरिक क्षमता,आर्थिक क्षमता या आधारांवर विद्यार्थ्यांशी भेदभाव करता कामा नये.

महिलांचे शैक्षणिक सबलीकरण:

शिक्षण हे मानवी जीवनात परिवर्तनाचे अत्यंत प्रभावी साधन आहे. शिक्षणाने व्यक्तीचे व्यवसाय परिवर्तन होते. शिक्षणामुळे सुप्त शक्तींची व क्षमतांची माहिती होते. त्यामुळे स्त्री शिकली तर ती स्वत: उन्नत व प्रगत होतेच, शिवाय तिच्याबरोबर संपूर्ण कुटुंब प्रगत व उन्नत होते. परंतु भारतामध्ये बहुसंख्य महिला निरक्षर राहिल्याने ती शिक्षण वंचित राहिले व तिचे जीवन दु:खमय झाले आहे. अशिक्षित, निरक्षर स्त्री गरिबी, जास्त बाळंतपणे, अनारोग्य व सत्ताहीनता अशा दुष्टचक्रात अडकते. तिला सामाजिक आर्थिक व तंत्रज्ञानात्मक प्रगतीचे लाभ मिळत नाहीत. यामुळे शिक्षण हे महिलांच्या प्रगतीचे महाद्वार आहे हे निश्चित. भारतामध्ये महिला पुरुषांपेक्षा शिक्षणात मागे आहेत. महिलांच्या साक्षरतेचे प्रमाण ४० टक्के पेक्षा कमी आहे. म्हणजेच ६० टक्के जास्त महिला या निरक्षर आहे. विकसित राष्ट्रांमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण १०० टक्के आहे. माध्यमिक शाळा स्तरावरील आपल्या देशातील मुलींच्या पटावरील नोंदणीचे प्रमाण हे कमी म्हणजे ३८ टक्के आहे. याचाच अर्थ ६२ टक्के मुली या माध्यमिक शाळेतील शिक्षणापासून वंचित राहतात. लिंगभेदामुळे त्यांची ही शैक्षणिक उपेक्षा होते. शाळेतील दर १०० मुलांमागे ३५ मुली शिकत नाही, त्याकरता पालकांची मानसिकता जबाबदार आहे. मुलींना शिकवायचे कशाला? काय उपयोग आहे त्यांना शिकवून? लग्न करून त्यांना सासरी तर पाठवायचे आहे. या धारणेमुळे त्यांना शिकवले जात नाही.

महिला सबलीकरण यामध्ये शिक्षण आरोग्य व महिलांची सुस्थिती हे घटक महत्त्वाचे आहेत. महिलांच्या दर्जामध्ये बदल घडवून आणण्याकरिता शिक्षण हा एक महत्त्वाचा घटक आहे. त्याचप्रमाणे शिक्षणामुळे आत्मविश्वास वाढतो विवाहाचे वय लांबवता येते, व नोकरीच्या संधी

Scanned with OKEN Scanner

मध्ये वाव होऊ शकते. त्यामुळे सरकारी धोरण व योजनांमध्ये शिक्षण हा एक महत्त्वाचा विषय झालेला आहे.

२००१ मधील महाराष्ट्र सरकारच्या शिक्षण धोरणामुळे ते खालील बाबींचा समावेश केला आहे.

१) महिलांच्या साक्षरतेचे करीता अधिक प्रयत्न करणे व बचत गटाच्या माध्यमातून अधिक प्रयत्न करणे.

२) शाळांमध्ये मुलीचे प्रमाण वाढविण्याकरिता व शाळेतील मुलींचे गळतीचे प्रमाण कमी करण्याकरता बहुव्यापक कार्यक्रम राबविणे.

३) मुलींना व्यावसायिक शिक्षण देण्याकरिता सरकार विविध मार्ग निवडेल.

४) शाळेतील मुलींना विविध सोयी पुरविल्या करता सरकार सक्ती करेल उदाहरणार्थ स्वच्छतागृहे वैद्यकीय तपासणी अशा सुविधा न पुरविणाऱ्या शाळांचा निधी थांबविला जाईल.

५) मुलींचा खेळांमध्ये सहभागी वाढविण्याकरता भरीव प्रयत्न केले जातील.

६) बीएससी (गृहशास्त्र) या अभ्यासक्रमाला प्राधान्य देण्याकरिता त्याचा एमपीएससी परीक्षेमध्ये एक वैकल्पिक विषय म्हणून समाविष्ट केले जाईल.

७) महिला या आर्थिक विकासाकरिता व्यावसायिक शिक्षण महत्त्वाचे असल्यामुळे त्याला अधिक महत्त्व द्यावे.

१९९४ मधील धोरणांमध्ये मुलींच्या प्राथमिक शिक्षणाला प्राधान्य देण्यात आले, तसेच प्रौढ शिक्षणाला देखील महत्त्व देण्यात आले. सर्व मुलींना औपचारिक किंवा अनौपचारिक शिक्षण मिळण्यास पाहिजे, मुलींच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्याकरिता शाळेमधील अयशस्वी मुलींना व दारिद्र्यरेषेखालील मुलींना विशेष शिकवणी वर्ग द्यावेत:महिला मंडळ व अंगणवाडी प्रशिक्षण केंद्र चालविण्याकरिता प्रोत्साहन द्यावे.

महिलांचे सबलीकरण व्हावे शैक्षणिक स्थिती सुधारावी या दृष्टिकोनातून शासनामार्फत वेळोवेळी प्रयत्न झाले आहेत, परंतु भारतीय लोकांमध्ये अज्ञान खूप जास्त प्रमाणात असल्यामुळे शासकीय धोरण किंवा योजनांची माहिती किंवा फायदा काय आहे यापासून सर्वसामान्य जनता अनभिज्ञ असल्यामुळे स्त्रियांचा फार मोठा समुदाय शिक्षणापासून वंचित आहे.

सारांश:

शिक्षणातील भेदभाव मग तो जातीवर आधारित असो, लिंगावर आधारित असो त्याबाबतचे अनेक कारणे सांगता येतील. त्याची मोठी यादीच होईल त्यातही विशेषकरून महिला व मुलींच्या शिक्षणातील सहभागाबाबत चे प्रश्न सोडविण्याची गरज आहे. गेल्या कित्येक वर्षात अनेक आयोग, अनेक समित्या नेमल्या गेल्या त्यामुळे अनेक प्रश्न व समस्या यांची यादी तयार आहे त्यावर अनेक धोरणे हे सांगण्यात आले त्यांची अंमलबजावणी का करण्यात आली नाही याची काही कारणे व अडचणी असू शकतीलही पण त्यामुळे इतर भलत्याच बाबींना महत्त्व येऊ शकते. शिक्षणात भेदभाव नसावा, लिंगभेदला थारा नसावा, शिक्षणाच्या समान व अर्थपूर्ण संधी मिळाव्यात त्यामुळे आपण लिंगभाव समानता व सामाजिक न्याय कडे वाटचाल करू शकतो.

संदर्भ:

१) भोसगडे उज्वलाभुळे विद्युतलता, सामाजिक विकास प्रशिक्षण व महिला सबलीकरण, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, आवृत्ती २०१२.

२) कन्नपूरे राजशेखर, महीला विकास (प्रश्न–पैलू–प्रयास), अरुणा प्रकाशन,लातूर,आवृत्ती २०१२.

३) कुळे माधवी, स्त्रीसूक्त, डायमंड पब्लिकेशन्स, आवृत्ती २००९.

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

(SJIF) Impact Factor 7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

Mahatma Jyotiba Phule & Dr. Babasaheb Ambedkar..

SPECIAL ISSUE-CCLXXX (280)

April-2021

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor
Dr.Sudhir B.Gaikwad.
Associate professor
Jalna College of Social work
Jalna, Maharashtra

Executive-Editor
Dr.Sheshrao M.Naikwade
Associate professor
Nagnath Arts, Commerce
& Science College
Aundha Nagnath, Dist.Hingoli.

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 280 (CCLXXX) A
ISSN : 2278-9308
April, 2021

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	Dr. Babasaheb Ambedker's views on Women	Prof. Naresh kumar	1
2	Dr. Babasaheb Ambedkar: A Social Reformer	Dr.Rekha K. Jadhav	4
3	Implications For Understanding Dalit Social Movements And The Castiest Social Ethos In 21st Century: Ambedkarian Perspective	Dr. Grishma Khobragade	8
4	Educational Status of Scheduled Castes in Modern India	Dr. Lamture Nagesh Topann	13
5	A Glance at the Writings of Dr. Ambedkar	Mr. Sagar Ravindra Hanmantrao	19
6	Mahatma Phule's Contribution to Education	Dr.Tulshiram Laxman Dabde	22
7	Educational Contribution Of Mahatma Phule	Assit.Prof. Rajesh B. Tandekar	27
8	Dr. Babasaheb Ambedkar's Contribution for the Women'sRights in India	Mrs.Anupama Rajkumar Kamble	32
9	Role of Dr. B. R. Ambedkar's for the Empowerment of Women In India	Mr. Rajkumar Dnyanoba Kamble	36
10	Dr.Babasaheb Ambedkar's Solution Can Solve India's Caste Problem Today	Mr. Anand Kishanrao Gaikwad	40
11	Thoughts and work of Mahatma Jyotiba Phul's Satyashodhak Samaj	Prof Harish T. Sakhare	46
12	Dr. Babasaheb Ambedkar & Women Empowerment	Dr. Mrs. Meena Kadam	48
13	Rashtrapita Jyotiba Phuley: A Real Crusader of Farmer	Dr. R.P. Gajbhiye /Dr. C. J. Gaikwad	51
14	Dr. Babasaheb Ambedkar's Energy and Water Planning in India	Dr. Hanumant Angadrao Salunke	55
15	Dalit Education and Dr.BabasahebAmbedkar	Mr.Pradip Gunderao Kolhe	59
16	Dr.B.R. Ambedkar: Pioneer of Women Empowerment.	Dr.Suryawanshi V.M.	63
17	Dr. BabasahebAmbedkar's Economic, Industrial and Managerial views for Sustainable Development of India.	Mr. Survase Abarao Premnath /Dr. M.A. Dalal	67
18	महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे शिक्षणविषयक विचार	शारदा किशन घामणगांवकर	72
19	महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे शिक्षण विषयक विचार	प्रा.पी.आर.पाचपुते	75
20	महात्मा फुले आणि शिक्ष	डॉ. अर्चना नारायण धर्मे	79
21	महात्मा ज्योतिबा फुले आणि स्त्री मुक्ती : एक अभ्यास	डॉ.शशिकांत गोकुळ साबळे	82

D. Patil Social Work College, Khadki, AKOLA
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 280 (CCLXXVI) A
ISSN : 2278-9308
April, 2021

महात्मा फुले आणि शिक्षण

डॉ. अर्चना नारायण धर्मे
श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, अकोला.

प्रस्तावना

सामाजिक क्रांतीचे जनक महात्मा ज्योतिबा फुले हे समता, बंधुभाव, स्वातंत्र्य आणि शिक्षणाची ज्योत
प्रज्वलीत करणारे खऱ्या अर्थाने क्रांतिज्योती ठरले. या महापुरुषाने प्रज्वलित केलेल्या ज्ञानाच्या, समतेच्या
ज्योतीने अज्ञानी समाजाला मानवतेचा मार्ग दाखविला. रुढी परंपरांमध्ये असलेल्या मानव समाजाला बाहेर
काढले, अज्ञाना विरुद्ध बंड उभारुन समतेचा, माणुसकीचा, बंधुत्वाचा ध्वज खांद्यावर मिरवीत "सत्यमेव जयते"
ची घोषणा करीत खऱ्या माणुसकी धर्माचे आपल्या आचार विचारातून दर्शन घडविले. महात्मा फुले हे
भारतातील स्त्री शिक्षणाचे जनक, दलित समाजाच्या मुलींसाठी शाळा काढणारे पहिले भारतीय, भारतीय
स्त्रियांचे हक्क आणि स्वातंत्र्य यांचे उद्गाते होत, तसेच शेतकरी व कामगार यांचे दारिद्र्य दुःख दूर करण्यासाठी
चळवळ उभारणारे पहिले पुढारी, वर्णभेद विरोधी घोषणा करणारे पहिले लोकनेते, खऱ्या अर्थाने सत्यशोधक
अशा अनेक अर्थाने ज्योतिराव फुले हे कृतीने तळमळणारे मानव रत्न होते.

ज्योतीबांना तळमळ होती ती शेकडो वर्षापासून समाजातील तळागळातील आपल्या बांधवांना जो
सहन करावा लागत आहे त्यातून त्यांची कशी सुटका होईल याची. बहुजन व अस्पृश्य समाजातील चिरडल्या
जाणाऱ्या लोक समूहाबद्दल केवळ हळहळ व्यक्त करणे हे ज्योतिबा यांचे तत्व नव्हते. आपल्या स्वकीयांचा पासून
ते समाजातील ,पुराणमतवादी ढोंगी महाभागांपर्यंत अनेकांनी ज्योतीबांच्या जीवनाची कोंडी करण्याचा प्रयत्न
केला, तरीही पोलादी विचार, ध्येयाचे अनिवार ओढ, मनाचे मोकळेपण, मानवते वरील व अन्यायाविरुद्ध
जनजागृती या बळावर ज्योतिरावांनी आयुष्यभर एखाद्या योग्याप्रमाणे लढा दिला त्यांनी अभिप्रेत असलेला
सामाजिक समतेचा दृष्टिकोन स्पष्ट करण्यासाठी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली.

"विद्या विना मती गेली, मतीविना नीती गेली, नीतीविना गती गेली, गतीविना वित्त गेले, वित्ताविना
शूद्र खचले इतके अनर्थ एका अविद्येने केले." या एका वाक्यात बहुजन समाजाच्या दुःखाची कारणे मीमांसा
ज्योतीबांनी मांडली. ज्योतिबाचा हा उद्गार अलंकारिक तर नाहीच किंव्हा तो निर्णय सुभाषिता सारखा नाही
अथवा जड व पांडित्य पूर्णतेचा दबाव निर्माण करणाराही नाही. तत्कालीन महाराष्ट्राची ही अशी सामाजिक
चिकित्सा आहे, त्याचप्रमाणे शिक्षणाचे प्रयोजन सांगणारा हा एक समाज शिक्षकाचा सार्थ उद्गार ही आहे.
शिक्षणापासून वंचित झालेला आणि म्हणूनच अज्ञान अंधकारात पिचत पडलेला व ज्याला प्रगतीच्या
पाऊलवाटाही अद्याप दृष्टीस पडू दिल्या नाही त अशा तळागाळाच्या माणसाबाबत याची व्याख्या अगदी
समर्पक आहे.ज्योतिबा यांचे शिक्षण विषयक कार्य, शिक्षणाबद्दलचे त्यांचे विचार व तत्वज्ञान, त्यांनी व
सावित्रीबाईंनी शिक्षण विषयक केलेले प्रयोग, इत्यादींचा विचार केला म्हणजे ज्योतीबांनी समाज बदलासाठी
शिक्षणाचे हत्यार कसे वापरले हे स्पष्ट होते.

Smt. P.D. Patil Social Work College ... Khadki, AKOLA
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

शैक्षणिक कार्याची सुरुवात:-

ज्योतिबा फुले यांनी आपल्या शिक्षण कार्याची सुरुवात इ. स. 1848 मध्ये शूद्रातिशूद्रांना साठी, मुलींची पहिली शाळा पुणे शहरात स्थापन करून केली. शिक्षण प्रसाराच्या कार्याला प्रारंभ करताना तो कोठे करावा हे महात्मा फुले यांनी अचूक हेरले होते. शेकडो वर्षापासून ज्यांचे जीवन अंधाराच्या गर्तेत गुंतून पडले होते. तो दलित बहुजन समाज व स्त्रिया हेच राष्ट्र परिवर्तनाचे मुख्य संसाधन आहे याचे अचूक जाणीव ज्योतिबांना झाली म्हणून अज्ञाना विरुद्ध चा पहिला सुरुंग त्यांनी या क्षेत्रातच पेरला. वैदिक काळात स्त्रिया ह्या वेद पारंगत होत्या, त्यांना खूप मानसम्मान मिळत होता. परंतु पुढील काळात स्त्रियांचे स्वातंत्र्य मानसन्मान हिरावून घेऊन तिला गुलाम बनविण्यास सुरुवात झाली. "जिच्या हाती पाळण्याची दोरी, तीच जगाते उद्धारी" या सुभाषिता नुसार ज्योतीबांनी स्त्रियांची दयनीय परिस्थिती सुधारण्यासाठी आपल्या शैक्षणिक कार्याचा प्रारंभ स्त्री व दलित वर्गापासून केला. त्यासाठी त्यांनी सावित्रीबाईंना शिकवून तयार केले. ज्योतीबांच्या या पहिल्या शाळेत वाचन, अंकगणित व व्याकरण या विषयाच्या अभ्यासाची सोय केलेली होती. ज्योतिबांना मित्रांची व सावित्रीबाई ची साथ असली तरी, ज्योतीबांचा मार्ग साधा, सोपा व सरळ नव्हता. त्यांना समाजाकडून प्रचंड प्रमाणात विरोधाचा सामना करावा लागला होता, धर्माची भाषा बोलणाऱ्या ढोंगी लोकांनी निंदा-नालस्ती, शिवीगाळ सुरू केली. या लोकांनी चिखल, घाण, दगड यांचा मारा सावित्रीबाईवर सुरू केला परंतु हा गदारोळ निष्फळ ठरला.

समान शिक्षण समान संधी:-

पाश्चिमात्य शिक्षण आणि विचार यांमुळे ज्योतिबांना नवी दृष्टी लाभली होती. त्यातून त्यांनी शेकडो वर्षे मानसिक गुलामगिरीत, अज्ञानात खितपत पडलेल्या रंजल्या- गांजलेल्या जीवांच्या उद्धाराचे कार्य हाती घेतले होते. सर्वमाणसे समान आहेत, कोणीही उच्च-नीच नाही हे त्यांनी ओळखले होते. समता, बंधुभाव, स्वातंत्र्य हा मंत्र साकार करण्यासाठी त्यांनी पावले उचलली होती. भारतातील लोकात शिक्षणाचा प्रसार व्हावा असे त्यांचे उदात्त ध्येय होते, सर्व देशात समतेची ही भावना स्त्रियांच्या आणि दलितांच्या शिक्षणाच्या चळवळीतून दिसून येऊ लागली होती. जोतिबां सारखे सहृदय पुढे आल्यामुळे काही ठिकाणी स्त्रिया आणि सर्वांसाठी शाळा सुरु झाल्या होत्या.

स्त्रियांचा धर्मभोळेपणा, त्यांचे अज्ञान त्यांची बंधने तोडून त्यांना स्वातंत्र्य देणे, त्यायोगे समाजाची आणि राष्ट्राची प्रगती साधणे हाच ज्योतीबांचा मुलींची शाळा सुरु करण्यामागील महान हेतू होता. देशबांधवांची प्रगती व्हावी, त्यांच्यात सुधारणा व्हावी, त्यांच्यात ज्ञानाचा प्रकाश पडावा, यासाठी स्त्री शिक्षणाची सर्वप्रथम आवश्यकता आहे, असे ज्योतिबा यांचे विचार होते. ज्योतीबांच्या मते शिक्षण ही एक शक्ती आहे. मानव इतर सजीवांपेक्षा वेगळा व वैशिष्ट्यपूर्ण ठरला तो त्याच्या ज्ञान साधनेमुळे. शिक्षण हे समाज बदलण्याचे प्रभावी साधन आहे. बदलत्या समाजाबरोबर इतिहासात शिक्षणाचा मूळ झरा अधिक व्यापक बनला. रुढी, परंपरा, दैववाद, गरीबी यामध्ये खचून गेलेल्या कष्टकरी जनतेला स्वत्वाची जाणीव करून दिली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महात्मा फुल्यांना गुरुस्थानी मानून अस्पृश्यांना परिवर्तनाचा जो मंत्र दिला तो शिक्षणाचे महत्त्व स्पष्ट करणारा होता.

P.D. Patil Social Work College, College Code 225, Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 280 (CCLXXVI) A
ISSN : 2278-9308
April, 2021

विविध शैक्षणिक उपक्रम

शिक्षणाचा ध्यास घेतलेल्या ज्योतिरावांनी केवळ शाळा काढून समाधान मानले नाही. शिक्षणाचे प्रतीबिंब, शिक्षण घेतलेल्याच्या दैनंदिन जीवनात पडले पाहिजे, शिक्षण आणि जीवन अधिक समृद्ध केले पाहिजे,अशी अपेक्षा आपण शिक्षणापासून करीत असतो. जोतीरावांच्या शाळेत शिक्षण घेणारी सर्व मुलेमुली गरीब घरातील होती. त्यांची ग्रंथ, वर्तमानपत्रे विकत घेण्याची कुवत नव्हती म्हणून थोड्याच दिवसात त्या मुला मुलींसाठी पहिले वाचनालय जोतिबांनी काढले. आपल्या मुलांचा सर्वांगीण व्यक्ती विकास घडून आला पाहिजे, यासाठी शक्य त्या उपक्रमाचा प्रारंभ आपल्या शैक्षणिक प्रयोगात केला.मुलांची वाढती संख्या लक्षात घेऊन शाळेसाठी इमारत बांधण्यासाठी जागा व इमारतीला अर्थसाह्य म्हणून राज्यपालाकडे अर्थसाह्य मिळवण्यासाठी प्रयत्न केले. 1855 मध्ये अहमदनगर येथे अतिशुद्रासाठी शाळा सुरू केली. 1856 मध्ये पुनर्विवाहाला कायदेशीर मान्यता प्राप्त झाल्यानंतर, पुण्याच्या सारसबागेत एक पुनर्विवाह घडवून आणला. ज्योतिरावांसारख्या समाजसेवकांच्या व शिक्षण विषयक समता दृष्टीकोन बाळगणाराच्या कष्टांना फळे येऊ लागली. विचारा जागृती झाली, निर्भयता निर्माण झाली, सनातन्यांचा जोर ओसरला, ठीक ठिकठिकाणी ज्योतीबांच्या शिक्षण प्रयोगाचे प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे अनुकरण होऊ लागले.

संदर्भ:

1) भोसले सु.बा., युगप्रवर्तक महात्मा ज्योतिबा फुले, अमोल प्रकाशन पुणे, आवृत्ती 2012
2) ठोंबरे तानाजी, महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक कार्य, न्यु एज प्रिंटिंग प्रेस मुंबई, आवृत्ती 2003.
3) ए गेल, ज्योतिबा फुले आणि स्त्रीमुक्तीचा विचार, न्यु एज प्रिंटिंग प्रेस मुंबई, 'आवृत्ती 2003.
4) चौसाळकर अशोक, महात्मा फुले आणि शेतकरी चळवळ, न्यु एज प्रिंटिंग प्रेस मुंबई, आवृत्ती 2003.
5) भोळे भास्कर, महात्मा जोतीराव फुले वारसा आणि वसा, साकेत प्रकाशन औरंगाबाद, आवृत्ती 2009.

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2021

ISSUE No- (CCLXXVI) 276 - D

Women's Rights : Status & Goal

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor:
Dr.Virendra K.Jumde
Principal
Dr.Haribhau Admane Arts &
Commerce College Saoner
Dist-Nagpur

Editor:
Dr.Archana D.Patil
Head, Dept. of Pol. Sci,
Dr.Haribhau Admane Arts
Commerce College Saon
Dist-Nagpur

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com Aadhar Publication

Scanned with OKEN Scanner

21	A Study on Issues and Challenges of Women Empowerment in India **Dr.Syeda Najeem Asra Syed Hussain Shaheed**	93
22	Women entreprenurship development In india **Karishma Sahebrao Ionatse**	97
23	The Social Status And Role Of Women **Ku. Rajashree Sureshrao Kale**	103
24	Indian Constitution and women's rights **Mangesh G. Wahane**	106
25	A step towards digital India movement through library services:Women library professionals involvement. **Mangesh Ramrao Bhitre**	111
26	"The status and culture of women in modern Indian society" **Pandit Manoranjan Sitaram.**	117
27	Role of Media in Women Empowerment **Mr. Kamalakar M. Sawant**	121
28	Present Footing of Women in Indian Society **Dr. Narottam Bal**	124
29	Panchayat Raj And Women's Leadership **Prof. Dr. Ketan G. Wakode**	131
30	Women Rights and Dr. Babasaheb Ambedkar **Prof. Dr. Mahendra V.Patil**	133
31	Women Entrepreneurs – A Scenario in India **Prof. Dr. Premchand Gundu Gaikwad**	137
32	Mahatma Gandhi's thoughts on women's emancipation **Prof. Patil Pramod Jagannath**	141
33	Women's Participation In Indian Politics. **Prof. Rupesh R. Kuchewar**	146
34	Panchayat Raj Institution And Women's Leadership **Prof.Ganesh B. Kadam**	150
35	A Critical Study of Adjustment Ability of Individual and Team Game Players Participating in State Level Tournaments **Dr. Rahul Madhukarrao Rode**	157
36	Indian Constitution and Women's Rights **Asst. Prof. Shivkanya S. Kadam**	162
37	Women's Rights: Status Andgoals **Dr. Ruprao Ukandrao Gaikwad**	167

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Ghadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 276 (CCLXXVI) D
ISSN : 2278-9308
March, 2021

Panchayat Raj And Women's Leadership

Prof. Dr. Ketan G. Wakode
[Assistant Professor]
Smt.P.D.Patil College of Social Work Khadaki, Akola

Introduction-

Panchayats existed in India long before British colonial rule, formal system of local self-government-Panchayat Raj- came into being after independence. When the Panchayati Raj was introduced in 1959, very few women consested or got elected. The Balwant Rai Mehta committee [1957] had recommended that besides the 20 members of the Panchayat Samiti, there should be two women, who are interested in work among women and children. A similar provision was suggested with regard to the village panchayat. Panchayats have been the backbone of grassroot democracy in the Indian Villages since its beginning. In April 1993 the 73 rd Constitutuion Amendment Act [Amendment] came into force and accordingly one third of the total seats, in the states local self-government institutions were statutorily reserved for women. Mahatma Gandhi aptly favoured the Panchayatraj and his dream got translated with the passage of the Constitution [73 rd Amendment] Act 1992 [or simply Panchayati Raj Act] which introduced the three- tier Panchayati Raj system to ensure people's participation in rural reconstruction in general and that of women in particular. It came into force with effect from April 24 th 1993. Gram Panchayats are local nearby governments, which are easily accessible by those living in rural areas. Most services that they are entitled to are expected to be delivered at the Gram Panchayats. According to the 73rd Amendment of the Indian Constitution Gram Panchyats have specially devolved functions, functionaries and funds provided by both the Central and State Governments. They are expected to take care of economic development and social justice of the people living in rural areas. 35% of Gram Panchayats seats have been reserved for women and 33% for Scheduled Castes [SCs] and Scheduled Tribes [STs]. Out of 32 States 19 have taken measures and reserved 50% of seats for women in these local bodies. The elected representatives in the Gram Panchayat systems need to be made conversant with the powers and functioning of the Gram Panchayats in order to perform their duties effectively.

Provisions for Women in the Act -

1. The Act provides for the reservation of not less than one-third of the total number of seats for women [including the number of seats reserved for the SCs and STs]
2. Further not less than one-third of the total number of officers of chairpersons in the Panchayats at each level shall be reserved for women. This would be rotated amon different Panchayats at each level.

World Womens leaders are increasingly being elected to be heads of State and Central Government. As of October 2019 the Global participation rate of women in National level Parliaments is 24.5%. In 2013 women accounted for 8% of all National leaders and 2% of all presidential posts. Due to Patriarchy and percerived threat of male losing their domination of the political system, potential and achievements of elected women in Panchayat Raj system was not recognized in the beginning. They were dismissed as proxies of their families and at

Scanned with OKEN Scanner

times as proxies of Panchayats was questioned. However many women elected representatives have made their mark in bringing positive changes in their areas. For example Dhauj woman headed Gram Panchayat in Haryana has taken several initiatives towards empowerment of women. Among these are skill development of women and girls bridging the digital divide through mobile computer training institute, motivating and orienting school girls on their rights, campaign against *Purdha/ Ghunghat* [veil] system etc. Woman Sarpanch of Dhani Miyan Khan Gram Panchayat in Haryana built a training centre for women and ensured that every village child went to school. Under her guidance, her village wom many Awards for its good sanitary conditions, zero dropout rate and the best sex ration among all villages in Haryana. Woman Sarpanch of Abdullah Badkheda returned from United States and is now working towards making effective implementation of Government Schemes. Under the leadership of its woman Sarpanch Khetri Gram Panchayat in Assam has achieved 100% Institutional delivery, 100% immunization, near 100% drinking water coverage, Sanitation Coverage and 80% all weather road connectivity in the Gram Panchayat. Apart from that organises regular health camps, organised legal literacy camps for women and provided shelters to victims of domestic violence and destitute women.

Government should make special provisions for the women representatives and give them more powers as compared to male counterparts and educate them about their powers. It helps them to work efficiently and effectively. In rural areas political awareness among the women is negligible. It is the duty of the state government and local administration to educate the women about the political issues and create awareness among them. Special training and refresher courses for women representatives should be conducted from time to time. It gives women confidence and creates political awareness and power. Through participating in administration women get chance to make changes in the society and raising voice against injustice and atrocities. Panchayatraj system in our country a woman gets an opportunity to come out of their houses and participate in administration and political field and prove her worth as s good administrator, decision-maker, good leader.

References-

1. www.womens role in panchayatraj.
2. www.panchayatraj system
3. www.womens leadership in panchayatraj institution
4. www.provisions for women in panchayatraj.

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal
(Journal No. 47026)

ISSN 2319-359X
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

IDEAL

Volume - IX, Issue - II
March - August - 2021

Marathi Part - III / Hindi

Impact Factor / Indexing
2019 - 6.601
www.sjifactor.com

AJANTA PRAKASHAN

Scanned with OKEN Scanner

VOLUME - IX, ISSUE - II - MARCH - AUGUST - 2021
IDEAL - ISSN - 2319 - 359X - IMPACT FACTOR - 6.601 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - III

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१२	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे चलन विषयक व आर्थिक विचार **डॉ. एम. व्ही. हिरे**	६३-६६
१३	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे लोकशाही संदर्भातील विचार **सहा. प्राध्यापक एस. एस. तायडे**	६७-७१
१४	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि सामाजिक सुधारणा **प्रा. डॉ. भिमराव प्रल्हाद उबाळे**	७२-७७
१५	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जातीनिर्मुलन विषयक विचार **प्रा. डॉ. चंद्रकांत कांबळे**	७८-८४
१६	महिला सक्षमीकरणात डॉ. बाबांसाहेब आंबेडकरांचा स्त्रीविषयक दृष्टीकोन **प्रा. डॉ. निता सोमनाथे (गभने)**	८५-९०
१७	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या आर्थिक विचारांची उपयुक्तता **डॉ. के. जी. वाकोडे**	९१-९४
१८	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जाती निर्मुलन विषयक विचार **प्रा. तळणीकर एस. जी.**	९५-९८
१९	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची पत्रकारिता **प्रा. सुलक्षणा हरी कोळी**	९९-१०३
२०	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लोकशाही संबंधी विचार : एक चिकित्सक अध्ययन **डॉ. सुभाष दौलतराव उपाते**	१०४-१११

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

[illegible]
[illegible] IMPACT FACTOR [illegible] www.[illegible]

१७. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या आर्थिक विचारांची उपयुक्तता

[illegible]
[illegible]

प्रस्तावना

[illegible]

उद्देश

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार अभ्यासणे.

२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांची उपयुक्तता जाणून घेणे.

संशोधन पद्धती

[illegible]

[illegible]

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी [illegible] आर्थिक विचार मांडलेले [illegible] त्यांनी मांडलेले आर्थिक विचार खालील प्रमाणे आहे.

मिश्र अर्थव्यवस्था

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर देशाच्या विकासासाठी समाजवादी अर्थव्यवस्था उपयोगात आणावी की भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेचा अवलंब करावा हा गंभीर प्रश्न देशासमोर निर्माण झाला होता. अशा परिस्थितीमध्ये देशाच्या विकासासाठी समाजवादी किंवा भांडवलशाही अर्थव्यवस्था स्वीकारणे अयोग्य आहे त्यामुळे समाजवादी अर्थव्यवस्थेचा व भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेतील काही अंश अशी मिश्र अर्थव्यवस्था स्वीकारणे गरजेचे आहे असे मत प्रतिपादन केले. पुढे ते असे म्हणतात की, देशातील बँक व्यवसायाचे राष्ट्रीयीकरण करावे त्यामुळे आर्थिक नियोजनासाठी वित्तपुरवठ्याची गरज पूर्ण होईल व देशात आर्थिक समता निर्माण होईल. अशाप्रकारे देशामध्ये असलेल्या आर्थिक विषमतेला नष्ट करण्याकरिता डॉ. आंबेडकरांचे विचार महत्त्वाचे असल्याचे दिसून येते.

सामुहिक शेती

भारतीय अर्थव्यवस्था कणा म्हणून शेतीकडे बघितले जाते. भारतातील शेतीसंबंधीचे विचार डॉ. बाबासाहेबांनी Small Holdings in India and their Remedies या लेखामध्ये मांडले आहेत. भारताच्या दृष्टीने शेती हा एक राष्ट्रीय उद्योग असल्याचे मत प्रतिपादन केले आहे. त्याचबरोबर इतर प्राथमिक व्यवसायाच्या तुलनेत शेती हा एक महत्त्वाचा उद्योग आहे. परंतु भारतामध्ये असलेल्या शेतीच्या विषम प्रमाणामुळे व इतर व्यक्तीगत व नैसर्गिक कारणामुळे शेतीची उत्पादकता कमी होत चालली आहे. त्याकरिता देशातील शेतीचे उत्पादन वाढविण्याकरिता शेतीचे भावाभावामध्ये होणारे विभाजन थांबवून चालणार नाही तर रशियामध्ये अंगिकारलेल्या सामुहिक शेतीचा प्रयोग राबविणे अतिशय परिणामकारक ठरेल असे मत मांडले आहे. वर्तमान काळात देशातील अत्यल्पभूधारकाचे प्रमाण लक्षात घेता डॉ. बाबासाहेबांच्या आर्थिक विचारांची मौलिकता दिसून येते.

चलनविषयक विचार

The Problem of the Rupee, its Origin and as solution या प्रबंधामध्ये चलनविषयक विचार मांडले आहेत. डॉ. कॅनन यांच्या मार्गदर्शनाखाली पूर्ण केलेल्या प्रबंधामध्ये भारतातील चलनपध्दतीचा आढावा घेण्यात आला होता त्यामुळे हा ग्रंथ त्याकाळी बराच चर्चिल्या गेला. तत्कालीन अर्थशास्त्रज्ञामध्ये भारतीय रुपयांची जडणघडण सुवर्ण परिमाणात असावी की सुवर्ण विनियम परिमाणात असावी याबाबत वाद निर्माण झाला होता. म्हणजेच या दोन परिमाणापैकी सुवर्ण विनिमय परिमाण लवचिक व भविष्यकालीन अर्थव्यवस्थेला उपयुक्त असल्याचे मत प्रतिपादन करुन प्रा. केन्स यांनी सुवर्ण विनिमय परिमाणाचा पुरस्कार केला होता. आंबेडकरांनी केन्सच्या या विचारास विरोध केला. या विरोधाचे स्पष्टीकरण देत असताना डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, सुवर्ण विनिमय परिमाणात लवचिकता असल्याने स्थैर्य नाही. त्यामुळे चलन निर्मितीवर मर्याद राहण्याऐवजी आवश्यकतेपेक्षा अधिक भाववाढ होईल, रुपयाची किंमत घसरेल पुढे ते असे म्हणतात की, रुपयाचा प्रश्न म्हण रुपयाची किंमत स्थिर राहिली तर वस्तुच्या किंमती स्थिर राहतील परिणामी महागाईमध्ये वाढ होणार नाही.

F.D. Patil Social Work Co. College Code 225 Khadki, AK

Scanned with OKEN Scanner

औद्योगिकरण

देशामध्ये औद्योगिकरणाचा वेग अत्यंत कमी असल्यामुळे जनतेला शेती व्यवसायावरच अवलंबून राहावे लागत आहे. परिणामी शेतीक्षेत्रात अतिरिक्त लोकसंख्या अवलंबून आहे. भारतामधील निसर्गावर अवलंबून असलेल्या शेतीमध्ये प्रच्छन्न बेकारीचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. त्यामुळेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आधुनिक औद्योगिकरणाचा पुरस्कार करून बेकारी कमी करण्यासाठी उपाय सुचविला. पुढे ते असे म्हणतात की, औद्योगिकरणामुळे देशात रोजगाराच्या संधी निर्माण होतील. त्यामुळे समाजव्यवस्थेत वाढलेली सामाजिक व आर्थिक पिळवणूक थांबण्यास मदत होईल. देशातील महत्त्वाचे व मूलभूत उद्योग सरकारच्या मालकीचे व सरकारनेच चालवावेत या विचारामुळेच १९५६ मध्ये राबविण्यात आलेल्या औद्योगिक धोरणामध्ये बदल करण्यात आला होता.

आंतरराष्ट्रीय व्यापार

भारतातील बाजारपेठ ब्रिटीशांच्या हाती आहे तेव्हा ही व्यापार पध्दती भारताच्या नियंत्रणात असली पाहिजे त्यामुळे देशातील दारिद्र्य नष्ट होण्यास मदत होईल. कारण कोणत्याही देशातील दारिद्र्याचे मूळ कारण हे अनियंत्रीत बाजारपेठ असते. देशाच्या विकासासाठी नियंत्रीत बाजारपेठे बरोबरच आंतरराष्ट्रीय व्यापार करणेही गरजेचे आहे. अशाप्रकारचे मत डॉ. बाबासाहेब यांनी व्यक्त केले आहे. ज्या मालाची देशामध्ये कमतरता आहे तो माल विदेशातून आयात केला पाहिजे. यापुढे जाऊन ते असे म्हणतात की, विदेशी मालाच्या तुलनेत देशी मालाचा दर्जा कमी व किंमत अधिक असल्यामुळे तो स्पर्धेत टिकू शकत नाही तरीसुध्दा स्वदेशी मालास प्रोत्साहन दिले पाहिजे. परंतु वर्तमान भारताचा विचार केल्यास स्वदेशी मालाऐवजी विदेशातील दिखावू व कमी किंमतीचाच माल खरेदी केला जात आहे.

दारुबंदी

देशाच्या समाजाच्या विकासासाठी केवळ दारुबंदी करुन चालणार नाही तर दारुच्या उत्पादनावर व वितरणावर बंदी घालावी अशा प्रकारचे मत डॉ. बाबासाहेबांनी व्यक्त केले आहे. पुढे ते असेही म्हणतात की, दारु उत्पादकावर व विक्रेत्यावर नियंत्रण ठेवण्याकरिता दारुच्या परवाना पध्दती सुरु करावी त्यामुळे दारुच्या व्यवहरातून सरकारला महसूल मिळेल. हा मिळालेला महसूल शेतकऱ्यांना कर्ज देण्यासाठी व शिक्षणासाठी खर्च करावा असे मत डॉ. बाबासाहेबांनी प्रतिपादन केले आहे. आज देशातील प्रत्येक खेड्यापाड्यामध्ये दारुची विनापरवाना दुकाने चालत आहेत. त्यामुळे शासनाला नफा मिळण्याऐवजी भ्रष्ट अधिकारीच पैशाची अफरातफर करताना आढळून येतात.

अशाप्रकारे तत्कालीन परिस्थितीमध्ये डॉ. बाबासाहेबांनी मांडलेले विचार किती दूरदृष्टीपूर्वक पध्दतीने मांडल्याचे निदर्शनास येते. डॉ. बाबासाहेब यांनी समाजवादी व भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेतील दोष लक्षात घेऊन देशामध्ये असलेली विषमता नष्ट करण्यासाठी आवश्यक असलेली मिश्र अर्थव्यवस्था देशाने स्वीकारावी. देशातील मूलभूत व महत्त्वाच्या उद्योगावर सरकारचे नियंत्रण असल्यामुळे मोठ्या प्रमाणात रोजगार निर्माण होईल तसेच भांडवलदाराकडून कामगारांचे होणारे शोषण थांबविले जाईल. आज स्वातंत्र्यापासून सरकारचे नियंत्रण असणारे सार्वजनिक उद्योग तोट्यात जात [illegible] सरकारने त्याचे

P. D. Patil Social Work College, College Code 225, ... AKOLA

खाजगीकरण करण्यास सुरुवात केली आहे. म्हणूनच देशाची अर्थव्यवस्था भांडवलशाहीकडे वाटचाल करीत आहे. यातून आर्थिक विषमता नष्ट करण्यासाठी, जनकल्याणासाठी उद्योगधंद्यावर सरकारची मक्तेदारी असली पाहिजे परंतु वर्तमानकाळामध्ये सरकारद्वारे उद्योगधंदाच्या खाजगीकरणाचा सपाटा सुरु आहे. त्यातून वाढणारी विषमता दूर करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आर्थिक विचारांची गरज आहे.

संदर्भग्रंथ सूची

- मुणगेकर, भालचंद्र (२००५). भारतातील आर्थिक सुधारणा आणि दलित आंबेडकरी दृष्टिकोन.
- कुलकर्णी, बी. डी आणि ढमढेरे एस. व्ही. (२०११). आर्थिक विचार व विचारवंत. पुणे : डायमंड प्रकाशन.
- जाधव, नरेंद्र (१९९२). डॉ. आंबेडकर आर्थिक विचार आणि तत्त्वज्ञान. पुणे.
- पाटील, जे. एफ. (संपादक) (२००९). आर्थिक विचारांचा इतिहास. कोल्हापूर : फडके प्रकाशन.
- कुबेर, वा. ना. (१९८२). डॉ. आंबेडकर विचारधन. मुंबई : लोकवाङ्मय गृह प्रा. लि.

Smt. P.D. Patil Social Work College
Collage Code 225
Khadki, AKOLA

Online ISSN : 2395-602X
Print ISSN : 2395-6011
[UGC Journal No : 64011]

International Journal of Scientific Research in Science and Technology

Certificate of Publication

Ref : IJSRST/Certificate/Volume 9/Issue 5/8647

13-Oct-2021

This is to certify that **Dr. Ketan G. Wakode** has published a research paper entitled ***'Contribution of Dr B. R. Ambedkar in Nation Building'*** in the International Journal of Scientific Research in Science and Technology (IJSRST), Volume 9, Issue 5, September-October-2021.

This Paper can be downloaded from the following IJSRST website link

https://ijsrst.com/IJSRST2195155

IJSRST Team wishes all the best for bright future

P.D. Patil Social Work College, College Code 225, Khadki, AKOLA

Editor in Chief
IJSRST
website: http://ijsrst.com

Scientific Journal Impact Factor = 7.214

Peer Reviewed and Refereed International Journal

Scanned with OKEN Scanner

International Multidisciplinary E- Conference On Contribution of Various Aspects In Nation Building
In Association with International Journal of Scientific Research in Science and Technology
Volume 9 | Issue 5 | Print ISSN: 2395-6011 | Online ISSN: 2395-602X (www.ijsrst.com)

Contribution of Dr B. R. Ambedkar in Nation Building

Dr. Ketan G. Wakode[1]
[1]Assistant Professor, Department of Social Work, Smt. Panchfula Devi Patil College of Social Work, Khdaki-Akola, Maharashtra, India

ABSTRACT

The present paper aims at exploration of Dr B R Ambedkar's contribution in the building of nation, the India as a great socialist, democratic country. His works in the government during and after the colonial rule show his devotion to the cause of nation. He thought that India is the ancient country inhabited by the today's subjugated class of people. Actually, not more than 2500 years ago, the Indian society has seen the days of human dignity and values. During the empire of Great Ashoka, the man was at the centre of all political and social activities. He was given equal treatment in every walk of life. His social life was governed by the Buddhist philosophy of life in the present. There was not rule of blind belief or any discriminations. This democratic base is the foundation of Dr Ambedkar's thought of all social and political movements he has conducted in his life time.

I. INTRODUCTION

Dr Babasaheb Ambedkar is one of the such scholars and such greatest leaders of the world who has left his identity and recognitions in the pages of history which will inspire the generations to come in future. He is a multifaceted, versatile personality. His talent has amazed the each genius who came in his contact in his life time. His work for the welfare of humanity created an indelible imprint on the minds of all the Indian and the thinkers of world. The Indians should consider themselves fortunate that Dr B R Ambedkar belongs to India. They have nowhere to see their savior, except the Dr Ambedkar who has given solutions to the all ills that has troubled the Indian minds and heart. Still it is very unfortunate that the very few groups of the larger society are aware and ready to walk on his principles. The larger section of the Indian society is still in the attempt to leave aside or ignore his humanitarian work in the field of building the nation based on the principle of human values preferring equality, fraternity and liberty. The present paper is an attempt to highlight his major contributions in field of governance, education, and society.

His social movement has proved the invaluable contribution of Babasaheb Ambedkar's ideology in the modern age and the effective power to create the modern age is proved in his ideological writings. And the basic aim of the ideology behind Babasaheb Ambedkar's ideological writing is to create a society, a thought and a culture and for this purpose his writing inspires the mindset of freedom, equality, brotherhood and social justice. His ideological writings also reflect on the overall struggle and revolutionary action to establish equality among the lesser and more vulnerable castes and tribes of a heterogeneous society against all aspects of social,

Copyright: © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki Akola

economic, political, educational and cultural exploitation.

He had written a comprehensive literature to make this country a civilized union and strong, to give rights and privileges to the people at the grassroots level, to sanctify the egalitarian system. Transformation must take place in the caste, in the individual. This change is not possible without power. So he gave the motto of Learn, Organize, and Struggle. Babasaheb developed the principle of do not believe anything without knowing it. Keep the fire of awareness burning, awareness creates fire, people are ignited by thought. So there is awareness in the society. Babasaheb's writing of ideological literature gave a new lease of life to Indian society, which is why he is considered to be the creator, creator, sculptor, Bharat Ratna and Vishwabhushan thinker of Indian renaissance.

II. SOCIAL MOVEMENT

Dr. Babasaheb Ambedkar started a social movement to achieve equality and freedom in the untouchables. He gave this movement a form of struggle to liberate the untouchables from thousands of years of slavery. To unite the untouchables first d. He started his work to solve the social and educational problems of the untouchables by establishing the Hitkarini Sabha in Mumbai on 20th July 1924. "Due to untouchability, they were not even getting low quality jobs. Therefore, he had no choice but to live his life begging in the village."Babasaheb has started using the science of Satyagraha to get all these social rights.

III. MAHAD'S SATYAGRAHA

In the year 1927, Dr. Babasaheb Ambedkar was appointed a member of the Mumbai Legislature. Under his leadership, "Satyagraha of Mahad's Chaydar Lake" started on 19th and 20th March 1927. The reason for choosing Mahad as a place through this Satyagraha was that the untouchable community of the region had advanced due to education as well as many Mahar soldiers who had retired from the British Army had settled here. The Satyagraha was successful but the attitude of some untouchables was reflected and the pond was immediately cleared.

IV. PARVATI MANDIR SATYAGRAHA AT PUNE

On 13th October 1929, under the leadership of P.N. Rajbhoj, Shivram Kamble, Kadam etc. Satyagraha started. But apart from seeing God, untouchables started marching on the steps of Satyagrahi temple. The doors of the temple were closed claiming that this temple is private. At last on 20 October 1930 the Satygrah was postponed.

Parvati Mandir is a small shrine on a beautiful hill near Pune. However, from the Kesari newspaper of 8 October 1929, the Satyagraha Committee decided to hold the Parvati Mandir Satyagraha on the second day, 13 October 1929. But even the Chambar community declared that they would not take part in the Satyagraha. The first detachment of 12 people was selected for the Satyagraha. Dr. Babasaheb has given a detailed account of the Parvati Satyagraha in the exiled India of 15 November 1929. And thus, under the guidance of Dr Babasaheb Ambedkar, the Parvati Mandir Satyagraha in Pune got the right direction and strength.

V. NASIK KALARAM MANDIR SATYGRAH

It was decided to carry out this satyagraha under the guidance of Dr. Babasaheb Ambedkar. The Satyagraha started on March 3, 1930 and lasted for about five years till 1935. But it had no effect on the untouchables. The untouchables, on the other hand, were beaten. And the doors were shut. Twenty-six people were seriously injured. There was a method of bathing in the famous Ramkunda of Nashik. The

Smt. P.D. Patil Social Work College ... College Code 225 ... Khadki

Volume 9 - Issue 5 - Published : September 13, 2021

untouchables (Buddhists) could not bathe in Ramkunda.

The Kalaram Temple Satyagraha in Nashik is known as the longest running Satyagraha in the Dalit movement. The actual launch began on March 2, 1930. The culmination of the Kalaram Temple Satyagraha struggle took place on 13 October 1934 at a meeting at Yeola. Although Dr. Babasaheb Ambedkar withdrew the Kalaram temple movement, Rajbhoj had kept this question burning till 1936.

VI. AMBADEVI TEMPLE ENTRANCE SATYAGRAHA

The Ambadevi Temple of Amravati is famous for its history. Launched a movement to give untouchables the right to enter the temple. The following is the story of 2 September 1927 in the context of Exiled India. Ambadevi Sansthan and Ekvira Devi Sansthan are very ancient and the temple committee was opposed to the temple entry of the untouchable community due to Sanatan Rudi tradition. However, considering the pressure of the protesters, the temple committee passed a resolution on August 21, 1927, allowing untouchables to enter the temple.

VII. CHAVDAR TALE SATYAGRAHA

The best example of how the untouchable society remained helpless at the mercy of the untouchables is the dependence of the untouchable society on water. In every village, the untouchable community lacked water wells. Public water bodies, wells, lakes etc. Untouchables were forbidden to go to the place. Village dogs, donkeys, cows, buffaloes etc. Untouchables, however, were banned from the pond, which was open to animals and birds. Buddhism in the world: Buddhism is the oldest religion in the world. It is also one of the most important religions in the world today. Today, Buddhism is the second largest religion in the world in terms of population. Buddhists make up 28.8% of the world's population, or 2.1 billion.

VIII. DR AMBEDKAR'S VIEWS ON EDUCATION

"Education is an effective weapon for the intellectual and mental development of human beings, for the abolition of social slavery, for economic development and for the attainment of political freedom. "Dr. Babasaheb Ambedkar says that education is the means to save oneself. Babasaheb always used to say that Babasaheb expected an education that would make the slave aware of slavery, that is, he would close it and get up.

The power to speak out against injustice and oppression should come from education, the society in which we should be able to determine our place, prove ourselves in the society, build our self-confidence, all these things can only happen through education. Babasaheb Ambedkar had confidence. Through education in human life through kindness, forgiveness, peace, tolerance, friendship, humility, sacrifice etc. Value is sown. So values are very important in human life. Babasaheb says that education is a step towards exploitation. "The more women eat, the more society will prosper. That is, the development of society depends on the development of women.

Women should be literate "Education is a tool for social and economic development. Dr. Babasaheb says higher education is the cure for all social ills. Knowledge frees the mind from all kinds of problems. In the first Round Table Conference, they lived a life of 60 million untouchables of helplessness, poverty and slavery. Babasaheb had gone there as a leader of the untouchables to bring the plight of Dalits before the world. "The reason for this is your culture. Never consider yourself untouchable. Be clean. You send your children to school. If the next generation wants to be educated or reformed, you It takes time for you

College Code 225
Khadki, AKOLA
PUBLICATIONS

Volume 9 - Issue 5 - Published : September 13, 2021

to learn and unite in order to overcome the shameful life of the untouchables.

It takes time to learn and get organized. But keeping women and men apart keeps the morality intact, which is a kind of illusion. For the untouchables, trade, industry and jobs were the three main ways to earn wealth. But being untouchable, these routes were closed. Once upon a time there were only untouchables in the British army. The situation had changed after the uprising of 1857. People of the Maratha community started joining the army and working under untouchable officers was not acceptable to them. Therefore, the recruitment of untouchables ended and the same situation was created in the police department. Untouchables were also discriminated against in the mills. Muslims are willing to spend crores of rupees for the conversion of the untouchables.

He asserted that the acquisition of education empowers the intellectually wicked and the need for education to inculcate wisdom, virtue and values in everyone. Babasahebani has given importance to the principle of independence and secularism for the betterment of the society. The Constitution granted freedom, equality, fraternity and justice to Indian women. The benefit of education comes through the constitution. If we want to bring about change in the society, we need to eradicate the caste and caste system that is being nurtured in India. The organization, which encourages untouchable societies to take up education, has appointed a teacher who values education from a humanitarian point of view - who looks after the untouchables with empathy and seeks to uplift them. Founded the People's Education Society in 1944. The organization also established the Milind College in Aurangabad. The Afghan government declared that we were Buddhists before Islam and taught Buddhist culture in schools.

IX. CONCLUSION

Dr Ambedkar was a great visionary scholars. His greatest contribution towards the nation is his work in the creation of Indian constitution. His stupendous knowledge of the Indian society and political awareness is mirrored in the constitution of India at present. India is the most successful democracy over world today. It has safeguarded the freedom, human rights and power of the common man. During the freedom struggle, he fought against the British to clean the evils in Indian society. He knew that unless and until each one in the society has not equal share to the nation's wealth resources, no nation can develop. Hence, he compelled the British government to undertake programmes to eradicate age old Hindu traditions and customs that are harmful to live as human being. He opposed all sorts of discriminations and segregations of the society. He attacked Indian caste system vehemently.

X. REFERENCES

[1]. Ingle. Dr. M. R. Dr. Babasaheb Ambedkar's Ideology in the present sanario - (Oct. 2012). Publishers: Shri. Rangrao A. Patil, Prashant Publications, Jagaon-425001, ISBN: 978-93-82414-15-5 (pp. 252, text 95 267

[2]. Ishwar Manav Y. Lokmitra Dhammachari. Buddha, (July-September 2009) Publication: Buddhyan Nagpur Press: Shyam Brothers ST. Stade Road Nagpur.

[3]. Jadhav Nathuram. Mahamata Ramai, (14 February 2020), Publisher and Printer: Prakash Page no. 98 Jawale / Vinod Shahare, Sugava Prakashan, 362 Sadashiv Peth, Pune-30 ISBN 978 93-84914-79-0. (P. 8)

[4]. Jadhav Shriram. Indian Politics and Dr. Ambedkar, Publications: Saket Publications, Publisher: Babu Bhand Saket Publications Pvt. Ltd. 115, m. Gandhinagar, Station Road, Aurangabad-431005, Printer: Shalimar Offset M. IDC Chikalthana, Aurangabad (1995) (p. 19)

Scanned with OKEN Scanner

2020 - 2021

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

December-2020

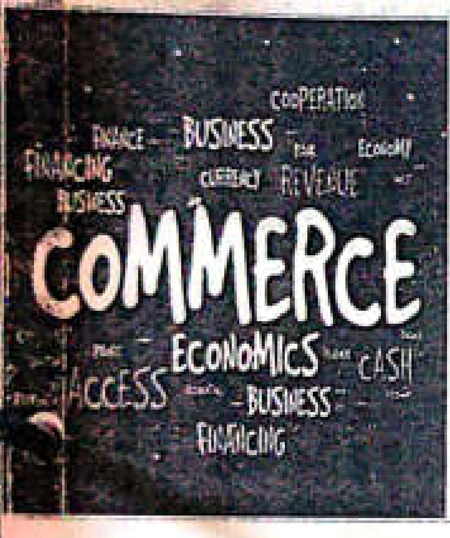

College Code 225

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collag
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

(SJIF) Impact Factoı-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

December-2020

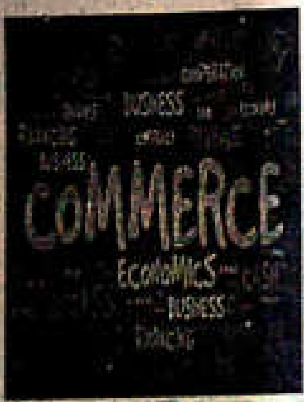

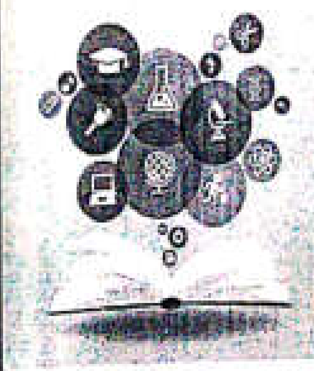

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor :
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe ArtsComm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, Akola
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

Impact Factor – 7.675 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed Multidisciplinary International Research Journal

December - 2020

ISSUE No – 268 (CCLXVIII)

Sciences, Social Sciences, Commerce, Education, Language & Law

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor :
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr.Dinesh W.Nichit
Editor :
Principal
Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage, Walgaon.Dist. Amravati.

Sant P.D. Patil Social Work College, Khadki, Akola, College Code 225

Aadhar International Publications
For Details Visit To : www.aadharsocial.com
© All rights reserved with the authors & publisher

Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 268 (CCLXVIII)
ISSN : 2278-9308
December, 2020

17	महान प्रेरणा - स्त्रोत स्वामी विवेकानंद डॉ. श्रीमती अंजु. ए. शरण	79
18	सायबर गुन्हेगारी आणि सायबर सुरक्षा डॉ.नलिनी आय. बोरकर	83
19	अल्पभुधारक शेतकऱ्यांना येणाऱ्या शेतीविषयक समस्यांचे अध्ययन डॉ.लोकेश बी. नंदेश्वर	88
20	विद्यानिवास मिश्र के निबंधो मे ग्रामीण चित्रण डॉ.निभा उपाध्याय	94
21	ऋग्वेद के रूपकालंकारमें वर्णित पारम्परिक उपमान–सौन्दर्य का विवेचन डॉ. ओमकुमार टोम्पे	97
22	असहकार चळवळीत महात्मा गांधींची भूमिका डॉ. प्रदीप श. ढोले	102
23	नागपूर जिल्ह्यातील जमिनीचा सामान्य उपयोग– भौगोलीक अध्ययन डॉ. सुषमा ल. दामोदरे	105
24	जीन जॅक्वीस रुसो (इ.स. १७१२ ते इ.स. १७७८) प्रा. डॉ. के.जी. वाकोडे	110
25	मातंग समाजात सामाजिक क्रांतीची मशाल तेवत ठेवणारे : श्री बाबासाहेब गोपले प्रा. डॉ. संतोष खंडारे	115
26	महात्मा गांधीजी आणि पंचायतराज प्रा. डॉ. प्रमोद मनोहर बोधाने	120
27	दलितोद्धाराच्या चळवळीत महात्मा गांधी आणि डॉ. आंबेडकरांची भूमिका डॉ. अनिल एन. ठाकरे	122
28	खामगाव मधील अग्रणी सत्यशोध ॲड.बाजीराव नामदेवराव बोबडे डॉ. किशोर मारोती वानखडे	124
29	"ग्रामीण आणि शहरी भागातील शैक्षणिक संस्थांमध्ये व्हॉलीबॉल खेळातील विकासाचा अभ्यास" प्रा.डॉ. उदय डी. मेंडुलकर	132
30	कोरोना महामारी रू भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या बदलाबाबतचा एक दृष्टीक्षेप ' श्री. प्रा.डॉ. एम. बी. अनंतकवळस	137
31✓	बंजारा समाजाची सामाजिक आर्थिक स्थिती प्रा. डॉ. प्रेमसिंग जाधव	144
32	Develop Highway Leadership Points to Succeed! Prof . Vinay Devidas Kawade	148

Sau. P.D. Patil Social Work College, Dadki, AKOLA College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 268 (CCLXVIII)
ISSN : 2278-9308
December, 2020

बंजारा समाजाची सामाजिक आर्थिक स्थिती

प्रा. डॉ. प्रेमसिंग जाधव
श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, अकोला

बंजारा ही भटकंती करणारी एक जमात आहे. ही जमात संपूर्ण भारतात कमी अधिक प्रमाणात दिसून येते. पूर्वी भटके जीवन जगणारी ही जमात ब्रिटीश राज्यकर्त्यांनी १९२४ च्या सुमारास Criminal Tribes Act नुसार ठरविले होते. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर १९५२ साली हा कायदा रद्द करण्यात आला. १९६१ च्या कर्नल टॉड यांच्या पाहणीनुसार बंजारा शब्दाची उत्पत्ती व्यापार करण्याच्या वृत्तीतून झाली असल्याचे आढळून येते.

ऐतिहासिक संदर्भानुसार बंजारा समाजाला स्वातंत्र्यपूर्वी काळापासूनच बराच काळ गुलामगिरीचे जीवन जगावे लागले. भारतात आलेले व वेदकालीन आर्य म्हणून होते. ते जिंकलेल्या स्थानिक बंजारा आणि इतर तत्सम भटक्या जमातींना दास म्हणून संबोधित असत. आर्यांनी स्वतःला दासांपासून वेगळे ठेवण्याचा भरपूर प्रयत्न केला. मूळनिवासी असलेल्या बंजारा जमातीला आर्यांनी आपल्या धार्मिक, सांस्कृतिक, जीवनात सहभागी करून घेतले नाही. स्वतःला वांशिक व सांस्कृतिकदृष्ट्या श्रेष्ठ समजून इतरांना हीनतेची वागणूक दिली. पुढे हे लोक आर्यांच्या आक्रमणामुळे जंगलात पळून गेले व दऱ्याखोऱ्यात राहून भटक्या अवस्थेत जीवन जगत राहिले.

भारतीय लोकसंख्येत जवळपास ७ कोटींपेक्षा जास्त लोकसंख्या असणारा बंजारा समाज आजही बहुतांशपणे आधुनिकतेपासून दूर आहे. महाराष्ट्र, तामिळनाडू, कर्नाटक, आंध्रप्रदेश, उत्तरप्रदेश, हिमाचल प्रदेश, गुजरात, गोवा, राजस्थान, बिहार या राज्यांमध्ये बंजारा समाज प्रामुख्याने आढळतो. महाराष्ट्रातील विशेषतः पश्चिम विदर्भातील अमरावती, बुलडाणा, अकोला, वाशिम व यवतमाळ या जिल्ह्यांमध्ये स्थायिक असलेल्या बंजारा समाजातील उपेक्षित व वंचित स्वरुपाच्या जीवनाचे अध्ययन अनेक संशोधकांनी केलेले आहे.

इ. स. पूर्व कित्येक वर्ष गोर वंशीयांचे टोळी राज्य हिरातच्या पूर्व दक्षिणेतील डोंगराळ घाटी भागात होते. त्यामुळे डोंगराच्या रांगांचा भाग गोर भूभाग म्हणून आजही ओळखला जातो. आइन-ए-अकबरी नुसार इ. स. १३९६ साली उत्तर हिंदुस्थानात फार मोठा दुष्काळ पडल्याचा उल्लेख आहे. त्या दुष्काळाच्या वेळी बंजाऱ्यांनी अन्नधान्य पुरविल्याचा उल्लेख आहे. काही ठिकाणी गुरु नानकांनी बंजारा गणाला जन्म दिल्याचे सांगितले जाते.

बंजारा समाजाचा व्यवसाय :

बंजारा समाज लदेणीकाळात पूर्णतः भटक्या टोळीचे जीवन जगत होता. या भटकंतीच्या काळात कोण कुठला हे सांगता येणे शक्य नव्हते. म्हणून तांड्यातील लोक तांडा नायकाच्या नावाने ओळख देत होते. तांडा मालाच्या बाजारपेठेत गेल्यानंतर व्यापाऱ्यांशी सौदा करून तो माल गोण्यात भरून आपल्या गाईगुरांच्या पाठीवर लादावयाच्या या प्रक्रियेला बंजारा बोलीभाषेत खेप भरणी किंवा खेप बटाणो असे म्हणतात. गाईगुरांच्या पाठीवर माल भरून लादावयाची गुणी म्हणजे गोणी किंवा गोणपाट हे मुख्य साधन होते. गोणी तयार करण्याची कला बंजारा समाजाने आत्मसात केली होती. लदेणी काळात सर्व पुरुष सुतळी कातत.

भारतात रेल्वे सुरु झाल्यानंतर लदेणी व्यवसाय बुडाला. लदेणीसाठी लागणारे गोणीचे महत्त्व संपुष्टात आले. त्या काळात स्त्रियांचा वेश लेंगा, ओढणी, काचळी, पोलके असा होता. लेंग्यास फेटिया असे म्हणतात. हा लेंगा सात ते नऊ मिटर कापडाचा असतो. कमरेच्या आकाराएवढे चिन भरतात त्याला तेपो लावतात. तेपो चिन भरलेल्या कापडाला दिलेले अस्तर होय. बंजारा लोक जनावरांच्या पाठीवर माल लादून मालाच्या वाहतूकीसाठी वेगवेगळ्या मार्गांचा अवलंब करीत होते. यांविषयी १९३४ साली लिहिलेल्या हिस्टरी ऑफ इंड्या या पुस्तकात श्री. एस. आर. कानिटकर यांनी उल्लेख केला आहे. त्यानुसार ख्रिस्तपूर्व ६०० [illegible] या काळात बंजारा बैलांच्या आणि उंटाच्या पाठीवर माल लादून व्यापारी मालाची वाहतूक करीत होते. अशी माहिती प्राप्त होते. तसेच

Scanned with OKEN Scanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 268 (CCLXVIII)
ISSN : 2278-9308
December, 2020

रिपोर्ट ऑफ ऑल इंडिया बंजारा स्टडी टीम ५ मध्ये त्यांनी दिलेल्या नकाशावरुन लमाण मार्गाविषयीच्या नोंदी मिळतात. त्या पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

भरुकच्छ ते नेलसीडापर्यंत सागर किनाऱ्यावरची शहरे आणि मार्ग पेरिप्लस ऑफ एरीथ्रेटीत सी इ. स. ९८० च्या ग्रंथाच्या आधारे निश्चित करण्यात आलेला आहे.

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील सामाजिक, आर्थिक दर्जा :

बंजारा ही कष्टकरी जमात आहे. उदरनिर्वाहासाठी ती जमात पृथ्वीच्या या टोकापासून त्या टोकापर्यंत अविरत भटकत राहिली. या जमातीची ही भटकंती पिढ्यानपिढ्या सुरु आहे. या भटकंतीच्या अवस्थेत या जमातीने अनेक कटू अनुभव घेतले. जगण्यासाठी कडव्याचा संघर्ष केला. म्हणजेच त्यांचे सामाजिक जीवन हे समस्यांनी व्यापलेले असल्याचे दिसून येते. भारतातील प्रत्येक प्रांतात बंजारा समाज

बंजारा समाजाच्या चालिरिती व आदिवासी चालिरितींमध्ये खुप समानता आहे. ऐतिहासिक दृष्टिकोनावरुन बंजारा समाजाचा अभ्यास केल्यास पृथ्, आपली सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये कायम ठेवून जीवन जगत आहे. दुष्काळ, परकीय आक्रमणे अशा कठीण परिस्थितीचा सामना करीत हे लोक राजस्थान सोडून दुरदुरच्या देशात निघून गेले असावेत. बंजारा समुदायाच्या सामाजिक दर्जाचा विचार केल्यास त्यांचे राहणीमान, चैनीच्या वस्तुंचा उपयोग जमीनीचे धारण क्षेत्र, सिंचनाचे स्वरुप, कर्जबाजारीपणा, निवास, पशुधन, स्त्रियांचा आर्थिक बाबींसंदर्भातील सहभाग पिकरचना इत्यादी बाबी विषयक स्थितीचे चित्रण केलेले दिसून येते. सामाजिक स्थितीचे अध्ययन करीत असताना स्त्रियांचा दर्जा हा दुय्यम मानल्या जातो. तसेच त्यांची कुटुंब पध्दती, विवाह पध्दती, हुंडा पध्दती, नवस करणे सण-उत्सव, जात पंचायत, वेशभुषा इत्यादी संदर्भात बंजारा समाज इतर समाजापेक्षा वेगळा गणल्या जातो.

बंजारा समाजाच्या आर्थिक स्थितीचा विचार केल्यास आजही हा समाज पूर्ववत झालेला नाही. स्वातंत्र्यपूर्व काळात बंजाराचा प्रमुख व्यवसाय वाहतूक हा होता. इंग्रजाच्या काळात वेगवेगळ्या सुधारणा झाल्याने त्यात रेल्वे, पोस्ट इत्यादी सुविधामुळे बंजारा जमातीचा मालेमारी व्यवसाय १९ व्या शतकात समाप्त झाला. इंग्रजांनी आपला व्यवसाय बुडविला ही भावना त्यांच्या मनात निर्माण झाली. भारतात आपली सत्तेची पायेमुळे रोवत असताना काही जमाती त्यांना त्रास देत होत्या. रेल्वे लुटणे, दरोडे घालणे याशिवाय त्याच्यासमोर पर्याय नव्हता. बंजारा लोक दक्षिण भारतापासून गुजरातपर्यंत व गुजरातपासून खैबर खिंडीपर्यंत मालाची ने-आण करीत होते. भारताच्या बाहेर ते गांधार हा पूर्व इराण शिस्ताव भागापर्यंत जात होते. तसेच ते लोक राजस्थान व पूर्वेस बंगालपर्यंत वाहतुक करीत होते. तरीसुध्दा त्यांना हवा तसा आर्थिक संचय करता आला नाही. आजही अप्रगत अवस्थेत असल्याचे दिसून येते. आजही त्यांची घरे गाव-वाड्यापासून दूर आहेत. 'तांडा संस्कृती' 'तांडा संघटन' याला ते जास्त महत्व देतात. समुहजीवन आणि सहकार तत्व बंजारा समाजाच्या अर्थव्यवस्थेत दिसून येते.

स्वातंत्र्यानंतरच्या काळातील सामाजिक, आर्थिक दर्जा :

पारंपरिक जीवन जगणाऱ्या बंजारांमध्ये चरितार्थ या मर्यादित हेतूने व्यावसायिक प्रक्रिया चालू होती. त्यामुळे त्यांची एकूण अर्थव्यवस्था चरितार्थ केंद्रीत किंवा उदरनिर्वाह केंद्रीत होती असे म्हणता येईल. दिर्घकाळ पुरेल ऐवढे अन्नधान्य साठवणे किंवा नाणेव्यवस्था प्रचलित झाल्यानंतर धनसंचय करणे, स्थावर मालमत्तेत पैसा गुंतविणे या प्रवृत्तीच्या त्याच्यात मोठ्या प्रमाणात अभाव होता. सतत भटकत असल्यामुळे स्थिर जीवनाची संकल्पनाच त्याच्यात रुजलेली नव्हती. बंजारा समाज इतर समाजापासून अलिप्त जीवन जगणारा समाज असला तरी तो आत्मनिर्भर होता.

युरोपियन लोकांच्या आगमनानंतर बंजाराच्या व्यापारी क्षेत्रावर बंधने आली. दळणवळणाची नवीन साधने अस्तित्वात आली त्यामुळे बंजाराच्या पारंपरिक व्यवसायाचा ऱ्हास झाला. ज्याठिकाणी ते व्यापारासाठी गेले त्या भागात गावापासून दूर आपली वस्ती करुन राहू लागले. पडीक पिकण्यास उपयुक्त नसलेल्या खडकाळ जमीनीवर राहणारे लोक 'बंजर' जमिनीवर वास्तव्य करणारे बंजारे म्हणून ओळखले जाऊ लागले.

अशाप्रकारे बंजारा समाजाचा सामाजिक, आर्थिक दर्जा हा कालपरत्वे बदलत गेला. त्यांना आधुनिक समाजाचा, शहराचा [illegible] किंवा शिक्षणाचा लाभ मिळाला अशा काही मोजक्या लोकांच्या परिस्थितीत घडलेला बदल हा संपूर्ण जमातीचा [illegible] आहे असे समजणे योग्य होणार नाही.

P. D. Patil Social Work College, Khed ... 225

बंजारा स्त्रीचे कुटुंबातील स्थान :

बंजारा [illegible] असते. घरकाम व शेतीव्यतिरिक्त या स्त्रिया इतरही व्यवसाय करतात. बाळंतपण, [illegible] या स्त्रिया सहज आणि सुलभ समजतात. कुटुंबात असणारा कामाचा व्याप सांभाळून या स्त्रिया [illegible] आनंदाने सहभागी होतात.

कुटुंबातील स्त्रीचे स्थान पुरुषाच्या तुलनेत दुय्यम असते. आर्थिक व्यवहार, मुलामुलींच्या विवाहासंबंधीचे निर्णय यामध्ये [illegible] कोणाचाही स्पर्श [illegible] कुटुंबातील एखादी स्त्री रजःस्वला असेल तर पाच दिवस तिला घराबाहेर राहावे लागे. [illegible] नियमांना विळखा स्वरूपाची असलेला दिसून येतो. काही [illegible] पवित्र-अपवित्र या सर्व नियमांना [illegible] संबंधित असणाऱ्या संकल्पना [illegible] करतात. बदलत्या समाजातील कौटुंबिक जीवनाशी संबंधित असणाऱ्या संकल्पना [illegible] आहे. परंतु मोठे व्यवहार स्त्रीच्या हाती देण्यात आलेले नसले तरी [illegible] खरेदी-विक्री स्त्रिया करताना दिसून येतात. स्वतःसाठी एखादी वस्तू खरेदी करावयाची असेल तर [illegible] बचत करतात. छोटेमोठे सोन्याचांदीचे दागिने करण्याची प्रवृत्तीही वाढत चाललेली आहे.

वारसा आणि मालमत्ता :

भारतीय समाजव्यवस्था व संस्कृती पुरुषप्रधान आहे. त्यामुळे कुटुंबात पुरुषप्रधान प्रवृत्तीचे वर्चस्व दिसून येते. काही [illegible] सर्व जाती-धर्मांत पितृसत्ताक कुटुंबपद्धती असल्याचे दिसून येते. भारतीय समाजातील [illegible] पितृसत्ताक कुटुंबपद्धती अस्तित्वात आहे. आपले नाव सांगताना मुलगा वडिलांच्या नावाचा [illegible] संपत्तीचा वारसदार मुलगा असतो. मुलाच्या नावाने वंशपरंपरा चालत असते. म्हणून स्थावर, [illegible] कुटुंबात जी मालमत्ता असेल ती वडिलानंतर आपोआपच मुलाची होते. [illegible] नाही याचा अर्थ मुलींचा दर्जा दुय्यम समजला जातो.

[illegible] सांभाळण्याची जबाबदारी कुटुंबातील कर्त्या पुरुषावर असते. एकापेक्षा अनेक मुले [illegible] सर्व मुलांना समान हिस्सा दिला जातो. कुटुंबाचे विभाजन करताना राहते घर म्हणजे मूळ घर [illegible] म्हणतात. कुटुंबाच्या विभाजनानंतर आई-वडिलांनी कोणत्या मुलाजवळ राहावे हे [illegible] अवलंबून असते. आईवडिलांसाठी संपत्तीचा वेगळा हिस्सा ठेवला जातो. पित्याच्या मृत्यूनंतर पुन्हा पित्याच्या [illegible] विभागणी होते. स्त्रियांच्या नावावर कोणतीच मालमत्ता नसते. पारंपरिक अवस्थेत संयुक्त कुटुंबाला फार [illegible] स्नेह, सहानुभूती, प्रशंसा, आदर इ. गोष्टी कुटुंबात प्रकर्षाने जाणवत असत. संघटित जीवन जगण्यासाठी या [illegible] गरज होती. त्यामुळे कुटुंबातील प्रत्येक व्यक्ती आपले कष्ट विसरून संपत्तीचा मोह बाजूला सारून [illegible] उपभोग घेत असत. त्यालाच ते जीवनाचा एक भाग समजत असत. कुटुंबामध्ये प्रत्येक व्यक्ती त्यागाच्या [illegible] दिसून येत असे. त्यामुळे निःस्वार्थीपणा जास्त प्रमाणात होता.

[illegible] व व्यक्ती-व्यक्तींमध्ये एकात्म भावना निर्माण केलेल्या प्रथा, परंपरांना आधुनिक संस्कृतीने फार [illegible] आहे. व्यक्तिवादी, स्वार्थी प्रवृत्तीमुळे बंजारा समाजातील संघटन कमी होत चाललेले आहे. पती-पत्नी आणि [illegible] समावेश कुटुंबात असावा ही प्रवृत्ती वाढत चाललेली आहे. कुटुंबावर नियंत्रण ठेवण्यास कुटुंबप्रमुख [illegible] दिसून येतात. कारण प्रत्येक व्यक्ती व्यक्तिगत स्वार्थाला बळी पडलेली दिसून येते.

कुटुंबातील नातेवाचक नियमने :

बंजारा समाजातील नातेवाचक संज्ञा सामाजिक कर्तव्याचे निदर्शक आहेत. परस्पराशी वागताना काही नियमांचे पालन कुटुंबातील स्त्री-पुरुष करतात. सून जेव्हा सासऱ्याशी बोलत असते तेव्हा बोलण्यात आदरयुक्त भाव असतात. सासऱ्याला 'बडारो' म्हणतात. अलीकडे हा शब्द [illegible] असून त्याची जागा 'मामा' या शब्दाने घेतलेली आहे. पतीच्या मोठ्या भावासही 'बडारो' म्हणतात. सासरा आणि पतीचा मोठा भाऊ 'जेठजी' आदरार्थी समजले जातात. या नातेसंबंधात [illegible] आणि सासऱ्याशी [illegible] घुंगट घेण्याची प्रथा पूर्वी बंजारा समाजात होती. 'सासू' हा शब्द मात्र सर्व समाजात [illegible] आदरयुक्त मानला जाणारा आहे. सासू-सुनेचे संबंध जास्त प्रमाणात संघर्षमय असल्याचे दिसून येतात. सासूला माँ म्हणण्याची प्रथा [illegible]

D. Patil Social Work College College Code 225 Khadki, Akola

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 268 (CCLXVIII)
ISSN : 2278-9308
December, 2020

आहे. भौ हा शब्द हिंदी भाषेतून आलेला आहे. सासू सुनेला बोडी म्हणते. कुटुंबात नणंद-भावजईचे संबंध थोडेसे काटेरी स्वरुपाचे असतात. समलिंगी व्यक्तीमध्ये या समस्या जाणवत असतात. दीर भावजईचे नाते थट्टामस्करीचे असतात.

कुटुंबातील व्यक्तीच्या नातेसंबंधाप्रमाणे कुळातील व्यक्तीशी वर्तन करताना अनेक सामाजिक नियमाचे पालन करावे लागते. कुळातील आचारविचार, रुढी-परंपरा, कुळातील व्यक्तीबद्दल असणारी कर्तव्यनिष्ठा, जबाबदारी, कुलचिन्ह यानुसार व्यक्ती वर्तन करतात. सामाजिक दृष्टिकोनातून पाहताना नात्याची भिन्न भिन्न रुपे पाहावयास मिळतात. आजी-आजोबा व नातवंडे यांच्यातील संबंध आदरयुक्त आणि प्रेमाचे असतात. पती-पत्नी एकमेकांच्या नावाने हाक मारणे असभ्यपणाचे समजले जाते. पतीला मुलांच्या नावाने हाक मारण्याची प्रथा आहे तर पत्नीला जणी, कारभाण, मंडळी अशा टोपननावाने संबोधतात. पती-पत्नीतील लैंगिक संबंध समाजमान्य समजले जातात. पण ते कोणाच्याही निदर्शनास येऊ नये याची दक्षता घेतली जाते. परस्त्री-पुरुषाशी शारीरिक संबंध असणे घृणास्पद व द्वेषात्मक समजले जाते. अशा अनैतिक संबंधातून समुहात वैरभाव निर्माण होतात. पतीव्यतिरिक्त दुसऱ्या पुरुषापासून स्त्री गर्भवती होणे तिरस्करणीय समजले जाते. कौटुंबिक स्वास्थ निर्माण करण्यासाठी व समाजाचा समतोल राखण्यासाठी नातेसंबंधाची व्यवस्था प्रत्येक समाजात आहे. नातेसंबंधाचा मूळ उद्देश संबंधातील पावित्र्य टिकवून ठेवणे हाच असला पाहिजे.

जन्म संस्कार व संगोपन :

मानवी स्वभावात ज्या निरनिराळ्या प्रवृत्ती असतात त्यांना योग्य मार्गदर्शन करण्यासाठी व्यक्तीवर संस्कार करण्याची प्रथा फार प्राचीन आहे. हिंदू धर्मशास्त्राप्रमाणे बंजारा समाजातही संस्काराला महत्व देण्यात आलेले आहे. जन्मापासून ते मृत्युपर्यंत जे काही संस्कार केले जातात त्यावर हिंदू धर्माचा प्रभाव असल्याचे दिसून येते. भारतातील इतर जाती-जमातीप्रमाणे बंजारा समाजातही मातृत्वाला अत्यंत महत्व देण्यात आलेले आहे. विवाहानंतर एखाद्या स्त्रीला दोन-तीन वर्षापर्यंत मूल झाले नाही तर स्त्रीकडे तिरस्काराच्या भावनेने पाहिले जाते. मूल न झाल्यास स्त्रीला 'वांझडी' म्हणतात. मूल होण्यासाठी नवस, उपवास, भगताकडून दोरे-गंडे केले जातात. एवढे करुनही मूल झाले नाही तर पुरुष दुसरा विवाह करतात. वांझ स्त्रीला समूहातील इतर स्त्रियांचे लहान मूल दाखवत नाहीत. कारण तिची नजर होते अशी धारणा असते. गर्भावस्थेत बंजारा स्त्रियांना सर्व प्रकारची कामे करावी लागतात. ज्या गर्भवती स्त्रीला शारीरिक कष्ट कमी असतात तिला प्रसूती वेदना जास्त होतात असा समज असतो. त्यामुळे प्रसुतीच्या काही मिनिटांपर्यंत स्त्रिया काम कामात असतात. काही स्त्रिया शेण काढताना, दळताना, भाकरी करताना प्रसूत झालेल्या पाहण्यात आल्या.

संदर्भग्रंथ सूची :

चव्हाण, ताराचंद (२०१६). *बंजारा समाज साहित्य आणि संस्कृतीचे मूल्यमापन.* कळमेश्वर : गोर-बंजारा प्रकाशन.

पवार, अशोक आणि राठोड, सुनिता (२०१३). *विमुक्तजन : आर्थिक, सामाजिक आणि शैक्षणिक स्थिती.* औरंगाबाद : लोकपाल पब्लिकेशन.

राठोड, ए. (१९९४). *गोर बंजारा इतिहास व लोकजीवन.* पुसद : गोरवट प्रकाशन.

राठोड, मोतिराम (२००३). *गोर-बनजारा जनजाति का इतिहास.* कानपूर : विद्या प्रकाशन.

राठोड, मोतिराम (२००५). *गोर-बंजार वंशाचा इतिहास.* औरंगाबाद : डिस्प्ले ग्राफिक.

वणजारा पी. के., नाईक अनिता, नाईक इन्द्रनील (२०१२). *बंजारा लोगोंका इतिहास.* गांधीनगर गुजरात : नवदुर्गा प्रकाशन.

P.D. Patil Social Work College, College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

(SJIF)Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March-2021

SPECIAL ISSUE No-CCLXXXI (281)

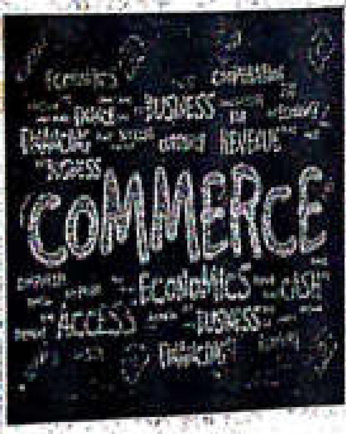

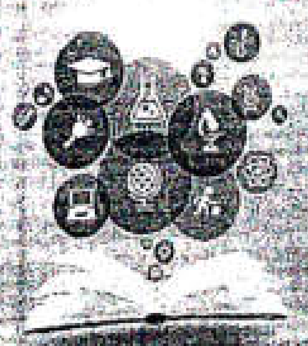

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist.Amravati.

Executive Editor :
Dr.Sanjay J. Kothari
Head,Deptt.of Economics,
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe ArtsComm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

P.D. Patil Social Work College
College Code 225
AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

22	A Feminist Disability Study of Flannery O'Connor's 'Good Country People' — Dhrumi Shah	88
23	Impact Of Covid-19 On Enviornment — Shri. Shankar G. Bonde	92
24	Politics of Punjab A Historical Perspective — Sudhi Gandhi /Dr.Neelam Sharma	102
25	Effect of Improved Marketing Strategies of TurDal Millers on New Market Location and Expansion in Existing Market Potentials in Nagpur District — Dr. Tarunya Hannupuri Mullani	106
26	डॉ. दामोदर खड़से की अनूदित कृतियों में आए 'पुनरुक्त शब्द' — डॉ. सुनील रामलाल [illegible]	115
27	नागपूर शहर का भूमि उपयोग — प्रा. रवि आर. [illegible]	119
28	ग्रामीण महिलाओं के आर्थिक स्थिती का अध्ययन — प्रा.डॉ. ए.बी. पटले	125
29	विश्व कल्याणकारी संस्कृत भाषा — डॉ सत्येंद्र संगाप्पा राऊत	131
30	प्रेम और सौंदर्य के कवि "प्रसाद" — प्रा.डॉ. उमावती मोहनचंद्र पवार	135
31	तपोवन के आंगन में शब्दों की संवेदना: गुरु जाम्भोजी — डॉ. प्रा. शालिनी ब. वाटाणे	143
32	'दौड' उपन्यासमें चित्रित परिवर्तित जीवनमूल्य — डॉ. प्रमोद परदेशी	147
33	डॉ. नरेंद्र दाभोळकरांचा बुध्दिप्रामाण्यवाद — पंडित ल. काळे	152
34	अमरावती जिल्ह्याचा सामाजिक व राजकीय इतिहास — प्रा. डॉ. देवलाल सुखदेवराव आठवले	155
35	पाणी व्यवस्थापनातस्त्रीयांचे योगदान — प्रा. डॉ. लोकचंद बी. जाधव	167
36	पाश्चात्य शिक्षणाचा भारतीय समाजावरील प्रभाव — डॉ.विजय रामदास तिरपुडे	171
37	आर्य अष्टांगिक मार्गातील सम्यक आजीविकेचे महत्त्व — प्रा. डॉ. बंडू एस. मानवटकर	174
38	संत ज्ञानेश्वरांच्या समग्र वाङ्मयाचा अभ्यास 'मीळणी आणि विराण्या' — प्रा. रमेश म. घोटे	177
39	आपत्ती व्यवस्थापनाचे महत्त्व एक प्रशासकीय अभ्यास: — डॉ. बाजीराव चंद्रकांतराव बडवळे	180
40	ठकर आदिवासी जमातीचे सामाजिक जीवन — डॉ.एन.आर. हुरगुळे	183
41	Mental &Social health- Not a destination, but a process — Dr.Suvarna Gorakshanath Shilkare	186
42	Reaction Kinetics With 1-Chlorobenzotriazole As A Versatile Oxidant Compound: A Review — Hullara Vinaoda	190
43	पर्यावरण संवर्धन : एक सामाजिक अध्ययन — प्रा. डॉ. प्रेमसिंग प्रल्हाद जाधव	192
44	National Education Policy 2020: A Structural Reformation in Education — Dr. Subhash M. Vadgule	194

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 281 (CCLXXXI) A
ISSN : 2278-9308
March, 2021

पर्यावरण संवर्धन : एक सामाजिक अध्ययन

प्रा. डॉ. प्रेमसिंग प्रल्हाद जाधव
श्रीमती पी.डी. पाटील समाजकार्य महाविद्यालय वडकी, अकोला
मो नं. 7840984475

प्रस्तावना:-

आदिम कालखंडापासून ते आज जागतिकीकरणापर्यंतचा मानवी प्रवास हा विकासाच्या विविध टप्प्यातपून झालेला आढळतो. हा विकास घडत असताना मात्र जागतिक स्तरावर मानवाने पर्यावरण संवर्धनाकडे दुर्लक्ष केलेले आढळते. ज्या प्रमाणात तंत्रज्ञानाचा विकास होत गेला त्याच प्रमाणात या नवीन तंत्रज्ञानाद्वारे पर्यावरणाचे संवर्धन होण्याऐवजी पर्यावरण हानी जास्त प्रमाणात केलेली आढळते.

प्रथम महायुद्ध आणि द्वितीय महायुद्ध या दोन्ही महायुद्धाने मानवीय जीवनाचे आणि पर्यावरणाचे जी अपरिमित हानी केली यावर स्पष्ट होते. जगाचे नेतृत्व करण्याचा संघर्षातून बसला हीच युद्धाच्या कालखंडात आण्विक स्पर्धा याद्वारे फार मोठ्या प्रमाणात पर्यावरणाची अपरिमित आणि झाली यामुळे स्पष्ट होते. पर्यावरणासंदर्भात मानवी समाज दुर्लक्ष करत आहे.

पर्यावरणाचा आणि मानवी जीवनाचा अत्यंत जवळचा संबंध येतो. पर्यावरणाची आणि ज्या प्रमाणात होते. त्याच प्रमाणात मानवी जीवनावर त्याचे विपरीत परिणाम पाहायला मिळतात. तसेच मानवी नैसर्गिक अधिकारावरील मोठ्या प्रमाणात मर्यादा येतात त्यानुसार पर्यावरणाचे संवर्धन केले तर मानवी जीवन सुखी होऊ शकते. तसेच त्याच्या नैसर्गिक हक्काचे देखील संरक्षण होऊ शकते.

उद्दिष्टे:-

1. पर्यावरणाच्या हानीचा अभ्यास करणे.
2. पर्यावरणाच्या संवर्धनाबाबत अभ्यास करणे.
3. मानवीय नैसर्गिक हक्क आणि पर्यावरणाचा सहसंबंध अभ्यासणे.

गृहितके:-

1) पर्यावरणाचा आणि मानवी नैसर्गिक मूल्याचा सहसंबंध असतो.
2) मानवी हस्तक्षेपामुळे पर्यावरणाची हानी झालेली आहे.
3) जनजागृतीद्वारे पर्यावरण संवर्धन शक्य होऊ शकते

पर्यावरणावर प्रभाव पाडणारे सामाजिक घटक:-

पर्यावरणावर प्रभाव पडणारे सामाजिक घटक पुढीलप्रमाणे आहेत.

1) अनियंत्रित औद्योगीकरण आणि पर्यावरण हानी :-

औद्योगिक तंत्रज्ञानामुळे अनियंत्रित औद्योगीकरण मोठ्या प्रमाणात चालना मिळाली. त्यामुळे वस्तूंचा उत्पादनात वाढ झाली. परंतु या औद्योगीकरणामुळे संपूर्ण पृथ्वी हरितगृह या संकटांनी ग्रासली गेली. त्याचा परिणाम म्हणून जागतिक तापमान 0.4 ते 0.8 वाढीत झाले. या बाबीचा परिणाम म्हणून अनियंत्रित ऋतुचक्र, वादळे आणि आर्टिक खंडातील बर्फ वितळण्याचा वेग वाढला. त्यामुळे समुद्रकिनाऱ्याजवळी जनजीवन विस्थापित झाले.

Social Work College
College Code
225
AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

आधुनिक भारताच्या जडणघडणीत
समाज सुधारकांचे योगदान

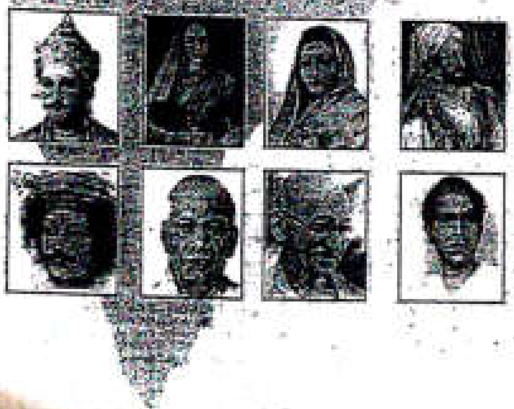

डॉ. विलास आबा मायकवाड
(संपादक)

College Code 225

४५	महात्मा जोतीराव फुलेचे शिक्षणाबाबतचे विचार : एक आढावा	प्रा. सुभाष पवार	२३७-२४०
४६	दयानन्द सरस्वती - आर्य समाज के संस्थापक व समाज-सुधारक	गणेश कुमार सेपानराव पेठकर	२४१-२५०
४७	महात्मा गांधी के विचारों की वर्तमान युग में प्रासंगिकता	डॉ. दीपक राघोजी दामोदर	२५१-२५६
४८	कौटिल्य के राज्य संबंधी विचार	डॉ. अतुल नारायण खोटे	२५७-२६०
४९	महात्मा बसवेश्वर के वचन साहित्य में स्त्री दर्शन	सहा. प्रा. शिवकुमार उस्तुर्गे	२६१-२६२
५०	डॉ. अंबेडकर और सामाजिक न्याय	प्रा. डा. बंडू एस. मानवटकर	२६३-२६५
५१	Dr. B. R. Ambedkar: Women Empowerment in India	Chaitanya Ajabrao Ghuge and Unmesh Ajabrao Ghuge	२६६-२६९
५२	Raja Ram Mohan Roy - The Indian Renaissance	K.M. Ranjalkar	२७०-२७२
५३	Manohar Malgaonkar's depiction in Indo-Anglican Fiction	Dr.Prachi Sharad Patharkar,	२७३-२७६
५४	Father of the Nation Mahatma Phule and Dr. Babasaheb Ambedkar Struggle and Coordination	Mr. Amardeep R. Jadhao, Dr. Pramod S. Phatak	२७७-२८१
५५	Biography of Punyaslok Rajmata Ahilyadevi	Kiran F. Shelke and Adinath D. Badar	२८२-२८७
५६	Maharaja Sayajirao Gaikwad: The forerunner of Grand Literary Movement.	Prof. Dr Balvant Patil	२८८-२९५

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code
225

१. समाज परिवर्तनात सावित्रीचे

प्रा. डॉ. मीना भगवानराव वोडे
जालना समाजकार्य महाविद्यालय रामनगर,जाल

प्रस्तावना:

सावित्रीमाई फुले प्रतिभाशाली कवयि समाजसेविका महात्मा फुले यांच्या मृत्यूनंतर सत्य महान नेत्या होय.वकृत्वसंपन्न, परिवर्तनवाद उल्लेख.सावित्रीबाईनी स्त्रीयांना शिक्षण देण्यासाठी करून हीच आधुनिक भारतीय स्त्रीच्या सार्वजनिक कार्य करत असतांना त्यांना समाजाचा खूप त्रास हा मोडावे लागले परंतू त्यांनी त्यांचे कार्यात खंड मनुष्यत्व येते पशूत्व हटते हा विचार सव्वाशे शिक्षणतंत्र होय.

❖ **समाजपरिर्वतनात सावित्रीमाई यांच**

महात्मा ज्योतीबांनी पहिली मुलीचा शाळ केली.शाळेत अध्यापनाचे कार्य मोठया निष्ठेने व लोकांचा शाप अंगावर शेण मातीचे व दगडाचा मारा सरले नाहीत.सावित्रीमाई व ज्योतीबांची परिस्थि स्त्रियांचे हाल अशा परिस्थितीत इ.स.१८६३ ला रा स्थापना केली.तेथे येणारे प्रत्येक स्त्रीचे बाळंत लेकाप्रमाणे केले असे ज्योतीबांनी आपले मृत्यपत्र नोंदविले त्यात ते मोठया अभिमानाने नमूद करत काशीबाई नावाच्या स्त्रीचा मुलगा दत्तक घेतल दरम्यान.ब्राम्हण विधवाच्या केशवनाविरुध्द नाभिक आणण्याचा कल्पक उपक्रम दीनबंधू चे संपादक घडवून आणला त्यामागची प्रेरणा या सावित्रीच मंडळाच्या वतीने कार्यक्रमाचे आयोजन केले.का कार्यक्रम पत्रिकेत त्यांनी सर्व जाती धर्मा ... ग्रय

 ISBN No.978-93-91097-09-7

56. Forerunner of 'Mahasaksharata' campaign: Maharaja Sayajirao

Prof. Dr Balvant Patil
Smt Panchafuladevi Patil College Of Social Work Khadaki Akola

Recognizing the importance of education and literacy in promoting peace and order through education, science and cultural development, UNESCO started celebrating September 8, 1967 as World Literacy Day. The main objective was to convince the international community of the importance of literacy of societies, groups and individuals and the need for concerted efforts to create a more literate society. On the occasion of today's International Literacy Day, when we study the work of Maharaja Sayajirao in this field, it has to be said that the objective set by UNESCO in 1967 was achieved by Sayajirao Maharaj 27 years ago with maximum comprehensiveness and balance. Because UNESCO insisted on literacy.

Sayajirao, however, added the library movement to his literacy campaign to educate the literate people. At the same time, by publishing the highest knowledge in all spheres of life such as religion, caste, agriculture, health, industry, literature, culture in the mother tongue of the people in the form of a book, a system was set up to enlighten the literate person. Organized exhibitions, conferences and conventions on agriculture, industry, health, co-operation, Oriental studies, language and culture. At the same time, he has been conducting lectures by experts in all these fields for the general public for 58 consecutive years. With all this in mind, we realize how comprehensive, basic and effective Sayajirao Maharaj's literacy campaign was. That is why we have used the adjective 'pioneer of general literacy' in the title. Understanding the Mahasaksharata Abhiyan implemented by Maharaja Sayajirao in Baroda on the occasion of Literacy Day today will be an important contribution to our intellectual development.

Free and Compulsory Primary Education Literacy Project: -

Although Sayajirao Maharaj was adopted in 1875, he came to power in 1881. He was 18 years old at the time. From then on, he decided to develop his subjects holistically. He made many improvements in his organization. But while making these reforms, he realized that without education, there would be no revolutionary change

in the society. In 1882, the second year after coming to [illegible], an order was issued to provide free primary education to [illegible] and untouchables at Songadh, including accommodation and [illegible] materials. Accordingly, a free residential school for [illegible] tribals was started. In the first year, 40 students were studying in untouchable schools and 50 students in tribal schools.

On 16th March, 1893, Sayajirao, by decree, applied the Free and Compulsory Primary Education Act to all the people of Amreli city and 9 villages of Amreli taluka on an experimental basis. In this plan After thorough preparation of the problems and the solutions to them, in 1906, the scheme was enacted into law and the law of free and compulsory primary education for children of all castes and religions was implemented in the entire state of Baroda. The age of admission to the school was initially fixed at 7 to 12 years for boys and 7 to 10 years for girls. In 1913 it was amended to be 14 years for boys and 12 years for girls. The policy was to penalize the parents of the students if they were absent for two-thirds of the working days in a month. Accordingly, a penalty of Rs. 1 per day was provided by the parents of absent students. The fines were being used to build school buildings and help children in need. So when there was more work on the farm, the children of the farmers were legally allowed to be absent from school.

Special provision of scholarships and half-yearly or annual prizes was made to the farming community to encourage them to send their children to school and to inculcate the sweetness of education in them. In 1882, the same year that Mahatma Phulya demanded compulsory and free primary education for the Bahujans before the Hunter Commission, Sayajirao implemented the scheme for the tribals of Baroda. While making primary education free and compulsory, financial assistance was provided to untouchable students through scholarships. From 1930-31 to 1939-40, Sayajirao gave a total of Rs. 15,600 as scholarships to untouchable students for primary education. Mahatma Phulya had made a revolutionary demand before the Hunter Commission in 1882 for free and compulsory primary education. At the time when Phule was making this demand, Sayajirao was implementing the initiative of free hostel along with free education. This policy of Sayajirao was followed by Shahu Maharaj. In this context, Shahu Maharaj wrote a letter to Sayajirao on 22nd September, 1917. My life goal is to achieve the goal of providing free and compulsory primary education in my state during my lifetime and I am determined to follow in your footsteps in this

arch & Development Commerce College Sa

Scanned with OKEN Scanner

regard. It was reported. Accordingly, in 1918, Shahu Maharaj first built the city of Kolhapur and soon the whole Implemented the law of free and compulsory primary education in the state. Unfortunately, due to financial and other difficulties, Shahu Maharaj had to restrict this law to children only in Kolhapur.

In 1899, an agitation was started in Pune and South Maharashtra under the leadership of Vitthal Ramji Shinde demanding free and compulsory primary education. Later Shinde spread this movement by touring South Maharashtra. Karmaveer Bhaurao Patil was leading this movement in Satara district. Maharshi Shinde seems to have been inspired to participate in the agitation for primary education in Maharashtra by Sayajirao's Compulsory and Free Primary Education Act of 1906 and its implementation. This agitation of Maharshi Shinde was successful and the law of compulsory primary education was passed in Mumbai province. But unfortunately it was not implemented at that time. But before this, for 13 years, Sayajirao had made primary education free and compulsory in Baroda. These examples illustrate Sayajirao's vision for the future and his broad vision.

Women's Education:

In 1875, two girls' schools were established in the state of Baroda for the education of girls. By 1926-27, their number had grown to 375. By the end of 1933, 10,000 students were studying in these schools. The Female Training College was established in 1882 with the aim of producing trained female teachers to cater to the needs of female teachers in girls' schools. In 1891, an independent school for untouchable girls was established and an untouchable woman was appointed as the head of the school. In 1893, when the Free and Compulsory Primary Education Act was implemented on an experimental basis in 10 villages of Amreli taluka, all girls between the ages of 7 and 10 living within a mile of school were made compulsory to attend school. Exemption was given to students who took private education, passed a certain class or had some unavoidable reason. Sayajirao ordered his officers not to force girls from families following the curtain system to come to school. While giving this exemption, Maharaj entrusted the responsibility of educating these girls as per the school curriculum to the parents of the girls.

In 1896, the first free residential school for tribal girls was started at Songadh. Also, Zanana classes were started in various places with the aim of giving mental and intellectual health to the women who were entangled in undesirable practices like the veil system. The classes were attended by women above 40 years of age. These classes benefited Hindu and Muslim women who follow the veil among Hindus. In the state of Baroda, 6 such classes were started. In 1904-05, 140 women took advantage of these classes. These classes were held for three or six hours in the afternoon and home reading was taught in addition to reading and writing. Empowerment of the weak:

Weak and neglected People Policy for Education:

Along with various religions, Sayajirao also opened the doors of education to the weak and neglected sections of the society. In 1902, Maharaj ordered to start an orphanage in every district. Along with primary education, training in weaving, painting, printing, sewing and carpentry was being imparted in these orphanages. Also, in 1905-06 at Ansuya near Sinor Leprosy was established. In 1927-28, Maharaj started a small library with the aim of treating leprosy patients and making them literate. One of the lepers also taught the children. The first school for the deaf and dumb was started in 1909. In 1917-18, a total of 40 boys and 10 girls were studying in schools for the deaf and dumb in Baroda and Mehsana. In 1924, there were 76 students in the school for the disabled. In these schools, the deaf and dumb were taught by leap reading and the blind by Braille. In 1912, Visual Instruction Section was established. The main objective of this branch was to increase the illiteracy of the illiterate people by informing them about the outside world through films and lectures and to enable them to deal with literate people. Adult Literacy:

Sayajirao focused on the literacy of adults who could not get education due to various reasons. In 1936, Adult Literacy Campaign for men and women of all castes and religions was started in Baroda. This was probably the first attempt at an adult literacy campaign in India. In post-independence India, the National Literacy Program was started in 1988 to educate people in the age group of 15-35 years. Before this program started, 52 years ago, Sayajirao had successfully implemented adult literacy program in Baroda. What is special is that there was no age limit for adults in the adult literacy program in Baroda. Sayajirao started night school in Baroda for adult literacy. Because if adult education classes were started during the day, those classes would not get much response. Therefore, a total of 5 night schools were started in Baroda division and 1 in Kadi division. These schools provided free tuition to adults free of charge. The time of this night school was from

Development
titute Amravati

Commerce College Sa
Dist-Nagpur

Commerce College Saoner
Dist-Nagpur

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Scanned with OKEN Scanner

 ISBN No.978-93-91097-09-7

8 to 10 in the evening. Curriculum up to class IV was taught in these classes.

Religion Literacy:

Knowledge of this highly complex and intimate subject of religion dominated by a particular class Sayajirao emphasized on writing and translating independent scriptures for the common man. On November 23, 1886, Sayajirao ordered that all religious activities in the palace be written down in detail with the aim of making the meaning of the religious rites known to all. Accordingly, Ra. Ra. Shankar Moro Ranade, Krishnadev Mahadev Samarth and Bhau Master created a book called 'Anerajmehel' which explains the detailed scriptures of Dharma In 1887, Mahatma Phule had published a pamphlet on all the rituals Satyashodhak Samaj, including Mangal Ashtaka, on the Satyashodh rituals. Developing this flower initiative, Sayajirao wrote 'Nitivi Chandrika' (1887), 'Vadhupariksha' (1903), 'Lagnavidhi and Soha (1904), 'Vivah Vidhisar' (1913), 'Upanayan Vidhisar' (1916), 'Shraddh and Vidhisar'. ',' Antyesthividhisar ',' Dattakchandrika ',' Danchandri 'etc. Books published. After the Vedokta of 1896 in Baroda, Sayaji published the Marathi translation of all the 16 Sanskara rituals in the context of all the Vedokta rituals from Riyasatkar Sardesai. As per the amendment made in the Hindu Marriage Act of 1905 in 1928, all the Vedic mantras related to marriage were translated into Marathi Gujarati and Hindi and published by the government. On the orders of Sayajirao, the Sanskrit text 'Prayashchittamukh' (1903) written by Bhikacharya Annapure and its Marathi translation were published in 1914.

According to the Hindu Purohit Act enacted by Sayajirao Baroda on December 30, 1915, priests of all castes were given the right to perform religious rites. But it was not possible for non-Brahmins take advantage of the provisions of the Purohit Act as Sanskrit education was not available in the traditional society. While enforcing the Purohit Act, non-Brahmin castes in the society, especially the untouchable castes, needed to be educated in Sanskrit. Therefore, two years before the enactment of the Act, in 1913, Purohit Training School was started with the objective of imparting Sanskrit education to untouchable priests. In its first year, 25 untouchable students were studying Sanskrit in this school. Maharaj paid Rs. 5 to the untouchable students of this school. Also started 10 scholarships. The Hindu Purohit Act, which gives untouchables the right to priesthood along with

Sanskrit education, is the first and only ... in the world today. Sayajirao provided Rs. 5,500 ... Shravanmas Dakshina for Marathi translation of Sanskrit ... from this fund, Rs. 10,000 per annum was spent for publishing books on Dharmashastra in Marathi. Ordered to spend. The Maharaja entrusted Keluskar with the task of translating seven of the twelve Upanishads published in the 'Sacred Books of the East' translated by Max Mueller into Marathi. While translating this, Keluskar did it from the original Sanskrit texts instead of Max Muller. Keluskar became the first non-Brahmin to translate such texts directly from Sanskrit texts into Marathi. The remaining six Upanishads out of twelve were translated by Shankar Moro Ranade.

Caste literacy:

Sayajirao not only educated the untouchables, but also made various efforts to increase their understanding of their religious and social status based on the education they received. Maharaj carried out various activities for caste literacy such as publishing objective information about caste, promoting scientific research on caste as well as collecting and publishing information about caste, organizing various lectures. During Phule's visit to Baroda in 1884, Sayajirao had organized three lectures on social reform. The topics of these lectures were 'Dalitoddhar', 'Striswatantrya' and 'Hindustanatil Shetkari' respectively. Sayajirao constantly tried to impart up-to-date knowledge to the people of the state by inviting various scholars to Baroda. In 1907, Maharaj organized a lecture by Vitthal Ramji Shinde on 'Untouchability' in the living room of the Baroda court. Later, the same lecture was published in the form of a separate book, 'Excluded India' Published. Sayajirao bought a thousand copies of this book and distributed them in Baroda. Sridhar went to America for sociological research on caste in opposition to his family Venkatesh Ketkar 'The History of Cast in India' is his Ph.D. D. The dissertation could be submitted to Cornell University. The dissertation, presented by Ketkar, was awarded a Ph.D. in 1911 by Cornell University. This provided the highest degree. This is the first Ph.D. The dissertation was. In 1910, with the inspiration of Maharaj, Shripad Damodar Satwalekar wrote the book 'Sparshasparsh or mutual interaction of all four years' At that time, Maharaj had given him a prize of Rs. 500 for this book. In 1928, A Glossary of Castes, Tribes and Races in the Baroda State was

ISBN No.978-93-91097-09-7

published by the Baroda Institute. In the same year, Maharaj published Govind Mangesh Kalelkar's Marathi translation of the book 'TRIBES & CASTES OF BOMBAY' in 'Shri Sayaji Sahityamal'. Health literacy:

The Sanitation Superintendent:

Baroda used to visit various places in the state of Baroda every year and give various lectures on 'Hygiene' and suggestions on improving hygiene in order to increase health literacy among the people. In 1907, two pamphlets on 'Cleanliness' and 'Principles of Cleanliness' were distributed. In 1911-12, 10 lectures on home health were organized along with 'Water Use and Misuse', 'Air and Light', 'Mosquitoes and Malaria'. In 1913, Dr. Cooper gave lectures on 'Health Rules' at Petlad, 'Human Empowerment at Navsari, Health at Mehsana' and its importance and 'Malaria' at Baroda. Dr. Cooper had given 40 lectures on motherhood and child welfare at various places in Baroda with the help of Magic Lantern. Exhibitions, conferences and conventions:

Agro-Industrial Exhibitions were organized on 5th February 1911 at Amreli and between 2nd and 10th January 1917 at Baroda with the aim of introducing new concepts in the field of agriculture and industry to the people. Industrial exhibitions were organized at Baroda (28 December 1881), Ahmedabad (15 December 1902) and Navsari (3 February 1911). The first conference of co-operative societies was held on 20th February, 1914 in Baroda with the objective of raising awareness about the importance of co-operative movement and its usefulness in the society. Co-operative conferences were organized at Vyara and Ganadevi during 1925-26 and at Baroda, Navsari and Mehsana during 1932-33.

Sayajirao did not accept the concept of literacy in such a limited form of letter recognition. So caste, religion, culture, democracy, science, health, diet, exercise etc. Literacy was rooted in such a wide range of knowledge related to all the organs of life. That is why on the occasion of today's Literacy Day, the 'introduction' of Sayajirao's Mahasaksharata Abhiyan becomes a 'guide' for us. The fact that the work of such a revolutionary king is unfamiliar to progressive Maharashtra is not conducive to the 'intellectual' tradition of Maharashtra.

References

1. Baba Bhand Secretry Maharaja Sayajirao Gaikwad Autobiograph Publication Committee Maharashtra State
2. http://www.saadigitalarchive.org/search/Sayajirao%20Gaekwad%20I
3. His Highness Sayajirao Gaekwad III
4. Lawson, Alastair (10 December 2011). "Indian maharajah's daring act of anti-colonial dissent". Bbc.co.uk. Retrieved 10 December 2011
5. "Indian maharajah's daring act of anti-colonial dissent". news.bbc.co.uk. 10 December 2011. Retrieved 10 December 2011.
6. "Indian maharajah's daring act of anti-colonial dissent". BBC News. 10 December 2011.
7. "Gayakwad- the king who assisted Ambedkar and others". 14 April 2014.
8. Hundred years after Orville Wright's first flight, K R N SWAMY remembers Shivkur Bapuji Talpade, the Indian who flew an unmanned aircraft eight years before Wrigh
9. MacLeod, John (1999). Sovereignty, Power, Control: Politics in the State of Western India, 1916–1947. Brill Academic Publishers.
10. Kamerkar, Mani. British Paramountcy: British-Baroda Relations, 1818-1848. Popular Prakashan.
11. Kooiman, Dick (2002). Communalism and Indian Princely States: Travancore, Baroda and Hyderabad in the 1930s. Manohar Pubns. .
12. Desai, Govindbhai. Forty Years in Baroda: Being Reminiscences of Forty Years' Service in the Baroda State. Pustakalaya Sahayak Sahakari Mandal 1929. ASIN B0006E18R4.
13. Maharaja of Baroda (1980). The Palaces of India. Viking Pr..
14. Doshi, Saryu (1995). The royal bequest: Art treasures of the Baroda Museum and Picture Gallery. India Book House.

P.D. Patil Social Work College, College Code 225, Khadki, Akola

Scanned with OKEN Scanner

DR. HARIBHAU ADMANE ARTS & COMMERCE COLLEGE SAONER DIST-NAGPUR

DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE

AND

AADHAR SOCIAL RESEARCH & DEVELOPMENT TRAINING INSTITUTE, AMRAVATI

WORLD WOMEN'S DAY

8th MARCH 2021

Impact Factor – 7.675

ISSN-2278-9308

Certificate

This is to certify that Prof./Dr./ Mr./Mrs./Ms.

प्रा. पी. आर पाचपुते

of श्रीमती पी.डी.पाटील समाजकार्य महाविद्यालय,खडकी (बु.)अकोला

has published a paper on भारतीय संविधान आणि महिला अधिकार

in Peer Reviewed International Indexed Research Journal Special Issue on "Women's Rights : Status & Goal" *published on Dated 8th March 2021.*

Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati

Dr.Archana D.Patil
Coordinator
HOD, Dept.of Political Science
Dr. Haribhau Admane College Saoner

Dr.Virendra K.Jumde
Principal
Dr. Haribhau Admane College Saoner

Smt. P.D. Patil Social Work College, College Code 225, Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

npact Factor-7.[illegible]75 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2021

ISSUE No- (CCLXXVI) 276 - A

Women's Rights : Status & Goal

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor:
Dr.Virendra K.Jumde
Principal
Dr.Haribhau Admane Arts &
Commerce College Saoner
Dist-Nagpur

Editor:
Dr.Archana D.Patil
Head, Dept. of Pol. Sci.
Dr.Haribhau Admane Arts &
Commerce College Saoner
Dist-Nagpur

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

Aadhar Publications

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

'Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 276 (CCLXXVI) A | March, 2021

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	मानवाधिकार आणि तुरुंगातील महिला संरक्षण	डॉ. रतन व्ही. राठोड	1
2	मानवी हक्कांच्या संदर्भात महिला सुरक्षितता	डॉ. संदीप बी. काळे	4
3	भारतीय संविधान आणि महिला अधिकार	प्रा. पी. आर पाचपुते	8
4	समाजातील स्त्रीयांचे स्थान/दर्जा व भुमिका	प्रा.डॉ.प्रमिला डी.भोयर	12
5	पंचायत राज आणि महिलांचे नेतृत्व	प्रितम लहानू मोरे	17
6	महिला सबलीकरणाच्या योजना व कार्यक्रम	प्रा. डॉ. एस. एन. देशमुख	22
7	स्वतंत्र भारतातील महिलांचे हक्क	प्रा. विनोद म. पुनवटकर	26
8	महिलांचा विकास आणि मानवाधिकार	प्रा.डॉ. राजू अंबाडकर	29
9	ग्रामीण महिला विकास आणि शासकीय योजनांची फलश्रुती	प्रा.डॉ.राखी श्रीराम तुरसकर	32
10	स्त्री–मुक्ती चळवळीत डॉ. बाबासाहेबआंबेडकरांचे योगदान	प्रा. भारती दिगांबर रत्नपारखी /प्रा. जगदीश रामदास चिमूरकर	36
11	महिलांचे आर्थिक सबलीकरण	प्रा.डॉ. निलम एम. छंगाणी	41
12	भारतीय स्त्रियांच्या मानवाधिकारांचे उल्लंघन	डॉ. मृदुला निळकंठ रायपुरे	45
13	भारतीय महिलांचा राजकीय सहभाग	डॉ. सचिन महादेव पाटील	50
14	भारतातील महिलांची साक्षरता आणि महिलांचे सबलीकरण	प्रा.संजय सी. गिन्हेपुंजे	59
15	ग्रामीण महिला उद्योजक आणि सक्षमीकरण	प्रा. डॉ. संजय मारोतीराव मुंडकर	65
16	महिलांचा राजकारणातील सहभाग : आंतरराष्ट्रीय अध्ययन	प्रा. डॉ. संकेत सुरेश काळे	69
17	सावित्रीबाई फुले यांचे स्त्रीमुक्तिसाठी शैक्षणिक योगदान	प्रा.डॉ.शहनाज शेख	73
18	मानवी हक्क आणि महिला	प्रा.शहाणे रंजना प्रल्हादराव	76
19	मानवी हक्क आणि महिला विकासाच्या संधित अनेक कायदे	प्रा. डॉ. उमेशकुमार पी. शहारे	79
20	स्त्री भ्रूण हत्या : कारणे, परिणाम व उपाय	डॉ. शेख फारुक नजीर / प्रा. रुपसी दास	83
21	महिला: उद्योजकतेकडून सक्षमीकरणाकडे	मोरेश्वर भिकाजी शेन्डे	89

Scanned with OKEN Scanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 276 (CCLXXVI) A
ISSN : 2278-9308
March, 2021

भारतीय संविधान आणि महिला अधिकार

प्रा. पी. आर पाचपुते
(सहा.प्राध्यापक)
श्रीमती पी.डी.पाटील समाजकार्य महाविद्यालय,खडकी (बु.)अकोला

प्रस्तावना:

प्रत्येक माणसाला जीवन जगण्याचा, सामाजिक प्रतिष्ठेचा आणि सुरक्षिततेचा अधिकार आहे. मानवाच्या स्वाभाविक प्रतिष्ठेचा आणि गुणवत्तेचा आदर करणे हा मानवी अधिकाराचा अधिकार आहे, ते एक मुल्य आहे. भारतीय राज्यघटनेनेही हा एक मुलभुत अधिकार मानला आहे. Universal Declaration of Human Rights (1948) मधील कलम ३ आणि ४ देखील जीवन जगण्याच्या, स्वातंत्र्याच्या व सुरक्षिततेच्या अधिकाराला पाठिंबा देतात. मानवी अधिकारांच्या वैश्विक जाहिरनाम्यातील पाचव्या कलमामध्ये कोणाही व्यक्तीला यातना, अमानुष क्रुरता किंवा मानहानीची मानखुक भोगावी लाता कामा नये असे म्हटले आहे.

मानवी हक्कांची व मानवी प्रतिष्ठेची जपणुक यादृष्टीने विचार करता, स्त्रियांच्या मानवी हक्कांची व मानवी प्रतिष्ठेची जपणुक करण्यासाठी त्यांना स्वातंत्र्य आणि समानता पुरुषांच्या बरोबरीने मिळणे गरजेचे आहे; आणि हे जर साध्य करावचे असेल तर स्त्रियांचा सामाजिक, आर्थिक विकास साधेल अशी धोरणे आखली पाहिजेत. ही धोरणेही अशी असावीत की ज्यायोगे स्त्रियांना त्यांच्या सुप्त शक्तींची जाणीव होईल आणि सर्व क्षेत्रात समानता, स्वातंत्र्य अनुभवण्यासारखी परिस्थिती निर्माण होऊ शकेल.

यावरोबरच समाजाची अभिवृत्ती बदलण्याची आणि समुदाय विकासात स्त्रिया व पुरुष दोघांचाही क्रियाशिल सहभाग मिळवण्याची आवश्यक आहे. विषमता नाहिशी करणे अत्याचाराला प्रतिबंध घालणे, स्त्रियांचा विविध क्षेत्रातील सहभाग वाढवणे व मजबुत करणे या गोष्टीही जरूरीच्या आहेत. राज्यघटनेने सर्वच क्षेत्रांत समानता लागू केल्याने स्त्रियांना काही प्रमाणात सामाजिक, आर्थिक व राजकीय अधिकार मिळाले. परंतु कायद्याने बहाल केलेली स्त्रीपुरूष समानता पुर्णत: साध्य व्हायची असेल तर घटस्फोट, वारसा, मालमतेचा अधिकार, दत्तकविधान इ. संबंधी अस्तित्वात असलेल्या कायद्यांमध्ये सुधारणा करणे आणि त्यांची प्रत्यक्षात अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे. स्त्रियांना आपल्या ताकदीचा आणि संसाधनांचा उपयोग करता यावा, स्त्री समानतेचे धोरण प्रत्यक्षात आणता यावे, त्यांना शिक्षणाची व्यावसायिक प्रशिक्षणाची व व्यवसायाची संधी उपलब्ध व्हावी तसेच समग्र विकासाच्या प्रयत्नांत सहभागी होता यावे यासाठी सत्तेवरील अधिकाऱ्यांचे मन वळवणे, त्यांच्या दृष्टिकोणनात बदल करणे जरूरीचे आहे.

समाजातील स्त्रीपुरुष–असमानता आणि विकासात स्त्रियांचा कमी प्रमाणात असणारा सहभाग विचारात घेऊन कायद्याचे परीक्षण करणे, त्यानुसार निश्चित पावले उचलणे आवश्यक आहे. प्राचीन काळी मानवाधिकारासाठी कायदेशीर मसुद्याची गरज नव्हती. दुसऱ्या महायुद्धानंतर मुलभूत अधिकार आणि मानवाधिकारांना कायदेशीर स्वरूप प्राप्त झाले.

स्वातंत्र्योत्तर काळानंतर स्त्रिया आर्थिक, सामाजिक, राजकीय इत्यादी क्षेत्रात कार्य करू लागल्या आहेत. त्यामुळे स्त्रियांना अनेक प्रकारचे मानवाधिकार प्राप्त झाले आहेत. परंतु स्त्रियांकडे स्वतंत्र व्यक्ती म्हणुन पाहण्याची समाजाची मानसिकता नसल्यामुळे समतेचा अधिकार, स्वातंत्र्याचा अधिकार, शोषणाविरूद्ध अधिकार इत्यादी अधिकार स्त्रियांच्या दैनंदिन जीवनाचे अंग होत... नाही. अधिकारांपैकी जगण्याच्या मुलभूत अधिकारापासूनही स्त्रिया वंचित झाले... आहेत.

P.D. Patil Social Work College, Khadki, Akola 225

Scanned with OKEN Scanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 276 (CCLXXVI) A | March, 2021

मानवाधिकाराबाबत स्त्री समाजाची संवेदनहिनता हीच जास्त चिंतेची बाब आहे. स्त्रियांना मानवाधिकार प्राप्त झाले असूनही स्त्रिया त्या अधिकाराची अंमलबजावणी करू शकत नाही. स्त्रियांना स्वत:च्या सर्वांगीण विकासाकरिता असणारे मानवाधिकार, मुलभूत अधिकार माहित असणे आवश्यक आहे. तरच तिचे कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक व राजकीय दृष्ट्या सबलीकरण होईल. मानव म्हणुन जगण्यासाठी आवश्यक, मानवाच्या नैसर्गिक अस्तित्वाशी संबंधित अशा सर्व अधिकारांना मानवाधिकार म्हणतात. प्रत्येकास आपले व्यक्तिमत्व विकसित करण्यासाठी, आपले व्यक्तिगत गुण, बुद्धिमता व स्वत्व भावनेची जपणुक करण्यासाठी, तसेच आपल्या आत्मिक व इतर जीवनाविषयक गरजा वा निकडी पुर्ण करण्यासाठी मानवाधिकाराची आवश्यकता भासते. अधोगती व दमना विरूद्ध द्रोह करण्याच्या शेवटच्या मार्गाचा अवलंब करण्याची मानवावर पाळी येऊ नये म्हणुन मानवीय परिवाराच्या सर्व घटकांना त्यांच्या जीवनाशी निगडीत अशा सर्व अधिकाराचा अवलंब करणे आवश्यक ठरते. सन १९४५ मध्ये जागतिक पातळीवर संयुक्त राष्ट्रसंघाची स्थापना झाल्यावर मानवाधिकारांना सार्थक स्वरूप मिळाले.

संयुक्त राष्ट्रसंघाने मानवाच्या मुलभूत अधिकारामध्ये मानवाच्या प्रतिष्ठा व मुल्यतत्वांमध्ये आणि सर्व महिला, पुरुष व बालके, लहान, मोठे सर्वांसाठीच्या समान अधिकारांची अंमलबजावणी करणाऱ्या जगातील ज्या निरनिराळ्या प्रतिनिधीक संघटना आहेत, त्यांच्या आचार संहितांध्ये अशा प्रकारांच्या मानवाधिकाराचा समावेश प्रामुख्याने करण्यात आला.

भारतीय संविधानातील महिला हक्क तरतुदी:

संयुक्त राष्ट्राच्या मानवाधिका मसुद्यावर आधारीत जागतीक मानवधिकार जाहीरनाम्याच्या प्रास्ताविकामध्ये "आम्ही, संयुक्त राष्ट्रसंघाचे लोक, मुलभुत मानवाधिकारांमध्ये, मानवीय व्यक्तींच्या प्रतिष्ठा गुणवतेमध्ये व लहान मोठया सर्व राष्ट्राच्या महिला व पुरूषांच्या समान अधिकारांमध्ये व अधिक विस्तृतपुर्ण स्वातंत्र्याने सामाजिक प्रगती व मानवांची वृद्धी करण्यामध्ये आमचा ठाम विश्वास व्यक्त करतो. अशापद्धतीने मानवाधिकारांच्या रक्षणासाठी व समस्त मानवीय वंशाच्या सभासदांच्या समता व प्रतिष्ठेच्या सुरक्षिततेचे हा जागतिक जाहीरनामा भाकीत करतो".

मिलानमध्ये सन १९८५ मध्ये सप्तम कॉंग्रेस तर्फे "गुन्हे प्रतिबंध व गुन्हेगारांना वागणूक" या विषयावर घेण्यात आलेल्या सभेमध्ये व आजतागायत घेण्यात आलेल्या इतर सभांमध्ये आंतरराष्ट्रीय राष्ट्र समुहाने महिलांच्या समान अधिकारांच्या बाबतीत गंभीर दखल व्यक्त केली आहे आणि ठराव ६ अन्वये फौजदारी न्यायसंस्थेकडून महिलांना सभ्य वागणूक देण्याची मागणी केली. तसेच संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या महासभेने ठराव क्र. ४० तसेच ३६ अन्वये "आंतरिक हिंसा तरतूदी" या माध्यमाने न्याय प्रक्रियेत सुधारणा आणि महिलांबद्दल पक्षपाताचे निर्मुलन करण्यासाठी बहुरंगी स्थितीविषयक उपाय योजनेची तरतुद केली. भारतीय संसदेनेही मानवाधिकार संरक्षण कायदा १९९३ कृतीशील केला.

महिलांचे अधिकार व भारतीय संविधान:

मानवाधिकार मानवीय प्रतिष्ठेचे एक अभिन्न अंग आहे. आणि भारतीय संविधानातील तरतुदींमुळे त्यांचे संरक्षण होते. आधुनिक काळातील भारतातील स्त्रियांना अनेक प्रकारचे मानवाधिकार अनुच्छेद २१ मध्ये नमुद केले आहे की, "कोणत्याही व्यक्तीच्या जीवन व व्यक्तिस्वातंत्र्यावर कायद्याने स्थापित परिस्थती वगळून इतर कोणत्याही परिस्थितीत कोणत्याही प्रकारचा प्रतिबंध घालता येणार नाही." "जगण्याचा हक्क म्हणजे मानवीय प्रतिष्ठेने जगण्याचा हक्क व सर्व प्रकारच्या शोषणापासून स्वातंत्र्याचा हक्क होय." अशारितीने, स्त्रियांना कोणत्याही भागात येतल्यामुळे प्राप्त होणारे सर्व मुलभूत अधिकार म्हणजे मानवाधिकार असून समाज समानतेसाठी समान वेतनाचा मुद्दा काही विशिष्ट परिस्थितीमध्येच मान्य करण्यात आला होता.

Scanned with OKEN Scanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 276 (CCLXXVI) A
ISSN : 2278-9308
March, 2021

म्हणूनच कॅनडा मानवाधिकार कायदा १९७६ ची निर्मिती करण्यात आली व त्रुटी बहुतांशीपणे दुर करण्यात आल्यात. पण कायद्यातुन तरवेज लोक पळवाटा काढतात म्हणुन न्याय संस्थेद्वारे कायद्यामधील तरतुदींचे विश्लेषण करण्यात यावे व त्या अनुषंगाने आचार संहिता घालून देण्यात यावी पण त्यासाठी आवश्यक खटले न्यायसंस्थेपुढे येत गेले तरच ते शक्य होईल. म्हणुन संविधानाचे पुनरावलोकन करण्याची मागणी होत आहे. पण मागणी करणाऱ्यांवर भारताच्या बहुसंख्यकांचा विश्वास नाही. काळ सातत्याने बदलत आहे. कॅनडा कायद्याचा अवलंब सर्वत्र केला जात आहे. त्यामुळे महिलांच्या परिस्थितीमध्ये खूप सुधारणाही झाल्या आहेत.

संविधानातील अनुच्छेद १५ अन्वये, धर्म, वंश, जात, लिंग व जन्मस्थान आधारित, नागरिकांमधील परस्पर मूलभूत अधिकारांच्या विषयी, भेदभावाविरूद्ध तरतुदी आहे. तसेच अनुच्छेद १६ अन्वये न्याय व समतेची ग्वाही देण्यात आलेली असुन मानवाधिकारांच्या अनेक तरतुदी करण्यात आलेल्या आहेत. तर अनुच्छे १४ अन्वये, कायद्यासमोर सर्वांना समानता प्रदान करण्यात आलेली आहे. भारताच्या भुमीवर कोणासही शासन कायद्यापुढील समता व कायद्याचे समान संरक्षण नाकारण्यात येणार नाही. अनुच्छेद ५१ क, भाग ५ (ड) अन्वये महिलांच्या प्रतिष्ठेत बाधा आणणाऱ्या सर्वप्रथांचे निर्मूलन करणे हे प्रत्येक नागरीकाचे कर्तव्य राहील.

अनुच्छेद ३९ अन्वये, (क) जीवननिर्वाहासाठी पुरेशी साधने प्राप्त करण्याचे समान हक्क सर्व महिला व पुरूष नागरिकांना मिळाले पाहिजे. (ख) सर्व महिला व पुरूषांना समान स्वरूपाच्या कार्यासाठी समान वेतन मिळाले पाहिजेत. (ग) महिला पुरूष सेवकांचे आरोग्य व शक्ती आणि कोवळ्या वयांच्या बालके यांचा दुरूपयोग होता कामा नये व आर्थिक स्वरूपाच्या गरजा भागविण्यासाठी वय व बळास अनुरूप नसणाऱ्या विसंगत कामामध्ये नागरिकांना गुंतवण्यात येऊ नये. या तरतुदींची प्राप्ती करण्यासाठी शासन आपली ध्येय धोरणाची आखणी करतील. सक्तीच्या परिश्रमापासून व अनैतिक विचरणापासून नागरिकांना या अनुच्छेदान्वये संरक्षण प्राप्त होते.

भारत संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या व पर्यायाने त्याच्या हाताखाली कार्य करणाऱ्या सुमारे ५० पेक्षा अधिक आंतरराष्ट्रीय व प्रक्षेत्रिय संसाधनिक संस्थांचा व आंतरराष्ट्रीय मजदुर संघटेचा सभासद असल्यामुळे जागतिक पातळीवर संयुक्त राष्ट्रसंघ व इतर संस्थांनी स्थापित केलेल्या दिशा निर्देश (Conventon), आचार संहिता व आंतरराष्ट्रीय विधीनियम व अधिनियम सर्व सभासद व गैर सभासद राष्ट्रांप्रमाणे भारतालाही बंधनकारक ठरतात. ध्येय एकच पण विविध स्तरावर अंमलबजावणीसाठी माध्यमे वेवेगळी असतात त्यात आपल्या भारताची घटना व कायद्यांचा समावेशही आपोआप होतो.

आंतरराष्ट्रीय मजदुर संघटना (ILO) दिशा निर्देश (१२७, सन १९६७) अन्वये कोणत्याही श्रमिकाला ५५ किलोग्रॅमपेक्षा अधिक ओझे एकाच वेळी वाहण्याची मनाई आहे.

संविधानाचा अनुच्छेद ४२ अन्वये, यात कार्यामधील मानवानुकूल परिस्थिती, महिलांना व गरोदरपणी द्यावयाच्या सहाय्यता यासाठी तरतदी करण्यात आलेल्या आहेत. महिलांच्या बाबतीत 'श्रम शक्ती अहवालात' व्यवसायातील सर्व सामान्य अडचणींची चर्चा करण्यात आली आहे. त्या अडचणी म्हणजे कार्यविळातील एकसारखी बैठक, घातक पदार्थांचा सतत स्पर्श, कार्यस्थळाचा परिसर, कार्यपद्धत, भारवाहन यामुळे महिलांची होणारी आरोग्य हानी. ''गर्भावस्था लाभ कायदा, १९६१ मध्ये विशिष्ट औद्योगिक आस्थापनांमध्ये काम करणाऱ्या महिलांना सवेतन गर्भावस्था रजा, गर्भधारणेच्या आधी व नंतरच्या रजा देण्याची तरतुद आहे. पण त्याच लाभ ग्रामिण क्षेत्रामधील महिला श्रमिकांना, त्यांच्या अज्ञानामुळे मिळत नाही''.

''मूलभुत अधिकार निदेशक तत्वे व राज्य धोरण'' च्या भाग III व IV मध्ये महिलांना पुरूषाच्या बरोबरीचे नागरीक म्हणुन गणण्यात आले आहे. दुसरीकडे, व्यक्तिनिहाय कायद्यांच्या

Scanned with OKEN Scanner

संबंधातही तरतुदी आहेत. सर्व धर्मात शक्ती कायद्यांमध्ये महिलांना पुरूषांच्या बरोबरीने गणण्यात येत आहे.

संदर्भ:

१) कवि माधवी, महिला कल्यान आणि विकास, विद्याप्रकाशन
२) मेहेत्रे स्मीता, भारतीय स्त्री आणि मानवाधिकार, साईनाथ प्रकाशन नागपुर
३) सोलापुरे राजेश्वर, महिला विकास, अरूणा प्रकाशन लातुर

P. D. Patil Social Work College, College Code 225, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Mahatma Jyotiba Phule & Dr. Babasaheb Ambedkar..

SPECIAL ISSUE-CCLXXX - A (280)
April-2021

Chief Editor

Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:

Associate professor
Jalna College of Social work
Jalna, Maharashtra

Executive-Editor

Associate professor
Nagnath Arts, Commerce
& Science College.
Aundha Nagnath. Dist.Hingoli.

B.Aadhar

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To :

Aadhar Publications

Scanned with OKEN Scanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 280 (CCLXXX) A
ISSN : 2278-9308
April, 2021

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	Dr. Babasaheb Ambedker's views on Women	Prof. Naresh kumar	1
2	Dr. Babasaheb Ambedkar: A Social Reformer	Dr.Rekha K. Jadhav	4
3	Implications For Understanding Dalit Social Movements And The Castiest Social Ethos In 21st Century: Ambedkarian Perspective	Dr. Grishma Khobragade	8
4	Educational Status of Scheduled Castes in Modern India	Dr. Lamture Nagesh Topann	13
5	A Glance at the Writings of Dr. Ambedkar	Mr. Sagar Ravindra Hanmantrao	19
6	Mahatma Phule's Contribution to Education	Dr.Tulshiram Laxman Dabde	22
7	Educational Contribution Of Mahatma Phule	Assit.Prof. Rajesh B. Tandekar	27
8	Dr. Babasaheb Ambedkar's Contribution for the Women'sRights in India	Mrs.Anupama Rajkumar Kamble	32
9	Role of Dr. B. R. Ambedkar's for the Empowerment of Women In India	Mr. Rajkumar Dnyanoba Kamble	36
10	Dr.Babasaheb Ambedkar's Solution Can Solve India's Caste Problem Today	Mr. Anand Kishanrao Gaikwad	40
11	Thoughts and work of Mahatma Jyotiba Phul's Satyashodhak Samaj	Prof Harish T. Sakhare	46
12	Dr. Babasaheb Ambedkar & Women Empowerment	Dr. Mrs. Meena Kadam	48
13	Rashtrapita Jyotiba Phuley: A Real Crusader of Farmer	Dr. R.P. Gajbhiye /Dr. C. J. Gaikwad	51
14	Dr. Babasaheb Ambedkar's Energy and Water Planning in India	Dr. Hanumant Angadrao Salunke	55
15	Dalit Education and Dr.BabasahebAmbedkar	Mr.Pradip Gunderao Kolhe	59
16	Dr.B.R. Ambedkar: Pioneer of Women Empowerment.	Dr.Suryawanshi V.M.	63
17	Dr. BabasahebAmbedkar's Economic, Industrial and Managerial views for Sustainable Development of India.	Mr. Survase Abarao Premnath /Dr. M.A. Dalal	67
18	महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे शिक्षणविषयक विचार	शारदा किशन वामणगांवकर	72
19	महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे शिक्षण विषयक विचार	प्रा.पी.आर.पाचपुते	75
20	महात्मा फुले आणि शिक्षण	डॉ. अर्चना नारायण धर्मे	79
21	महात्मा ज्योतिबा फुले आणि स्त्री मुक्ती : एक अभ्यास	डॉ.शशिकांत गोकुळ सावळे	83

Social Work College, College Code 225

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 280 (CCLXXVI) A | April, 2021

महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे शिक्षण विषयक विचार

प्रा.पी.आर.पाचपुते
(सहा.प्राध्यापक) श्रीमती पी. डी. पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी,अकोला
Email:prp0702@gmail.com

प्रस्तावना:

समता, बंधुभाव, स्वातंत्र्य आणि शिक्षणाची ज्योतप्रज्वलित करणारेदेशातील सामाजिक क्रांतीचे जनकमहात्मा ज्योतीबा फुले हे भारताचे खऱ्या अर्थाने क्रांतीज्योती ठरले.एकोणिसाव्या शतकात होऊन गेलेल्या या महापुरुषाने प्रज्वलित केलेल्या ज्ञानाच्या, समतेच्या ज्योतीने अज्ञानी समाजाला मानवतेचा मार्ग दाखविला.मानवतेला काळीमा फासत असणाऱ्यारूढीग्रस्त समाजाचा गाडा खोलवर रुतलेल्या, बरबटलेल्या चिखलातून खेचून बाहेर काढला. अज्ञाना विरुद्ध बंड उभारुनसमतेचा, माणुसकीचा, बंधुत्वाचा, ध्वज खांद्यावर घेऊन सत्यमेव जयतेचा घोष करीत खऱ्या माणुसकी धर्माचे आपल्या आचार विचारातून दर्शन घडविले.

क्रांती-ज्योती फुले यांचे विचार कागदी फुलासारखे नव्हते.आपले विचार त्यांनी प्रत्यक्ष कृतीत उतरवून दाखविले.आधुनिक भारतातील स्त्री-शिक्षणाचे जनक, दलित समाजाच्या मुलींसाठी शाळा काढणारे पहिले भारतीय, भारतीय स्त्रियांचे हक्क आणि स्वातंत्र्य याचे उद्गाते, शेतकरी व कामगार यांचे दारिद्र्य, दुःख दूर करण्यासाठी चळवळी उभारणारे पहिली पुढारी वर्णभेद वर तुटून पडणारे मानवी समतेची घोषणा करणारे पहिले लोकनेते सामान्य जनतेच्या दैन्यालादुःखाला वाचा फोडणारे पहिलेमहात्मा. फुलाचा सुगंध लपवू म्हणता लपत नाही.चारी दिशांनात्याचादरवळ पसरतो. ज्योतिबा यांचे कार्य असेच होते. स्त्री-शिक्षण आणि दलितांचे कैवारी म्हणून त्यांचे नाव महाराष्ट्रात गाजू लागले होते. अनेक इंग्रज अधिकारी मंडळीजोतिबांच्या कार्याची प्रशंसा करीत त्यांचे हितचिंतक बनली होती. सवर्ण समाजातील काही मंडळी सुद्धा ज्योतीबांच्या कार्याने भारावून गेली होती.दलितांचा उद्धार आजचे कार्य जो कोणी करीत असेल, त्याच्याकडे ते सहानुभूतीने पाहू लागले होते. जमेल तशी आर्थिक मदतही करीत होते आणि गरिबांच्या कार्याला उत्तेजन देत होते.जोतिबांच्या कार्याला मदत करावी, असे धनिक लोकांना विनवत होते.मुंबईमधील नाना शंकर शेठ हे नेहमीच उदारहस्ते त्यांच्या कार्याला मदत देत असत. त्यांनी ज्योतीबांच्या शाळेला जागा द्यावी असाही प्रयत्न एक सवर्ण समाजातीलगरिबांचे कनवाळू गृहस्थ करीत होते.

भारतात त्या काळीप्राथमिक शिक्षणाची अवस्था थोडीशी ही समाधानकारक नव्हती. शिक्षणाचा प्रसार होत नव्हता. इंग्रज व्हाइसरॉय यांनी बंगालमध्ये बऱ्याच प्राथमिक शाळा सुरू केल्या होत्या; परंतु व्यवस्था चांगली नसल्याने त्या शाळा बंद पडल्या होत्या.मुंबई प्रांत त्याकाळी ही सर्वांपेक्षा पुढारलेला होता.असे असूनही सर्वच शाळांना अवकळा आली होती. शिक्षण क्षेत्रात काहीच भरीव कार्य होत नव्हते.शैक्षणिक क्षेत्रात जणू सर्वत्र निराशेची भावना पसरली होती. अशा निराशाजनक वातावरणात ज्योतिबा शिक्षण प्रसाराची मशाल हाती घेऊन दिवस-रात्र जिवाचे रान करीत होते.जिथून कुठून सहाय्य मिळणे शक्य आहे, तेथून ते मिळविण्यासाठी यत्न करीत होते.ते मोठ्यासरकारी अधिकाऱ्यांना भेटत, दानशूर व्यक्तींना आपल्या कार्याचे महत्त्व पटवून देत. त्याचप्रमाणे मुंबईचे दानशूर नाना शंकर शेठ यांच्या ही कानी त्यांनी आपल्याकार्याची माहिती घातली होती.

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, Akola — College Code 225

लोकांच्या मागण्या, त्यांची दु:खेसरकार दरबारीमांडण्याचे कार्य नाना शंकर शेठ करीत.शैक्षणिक प्रचारासाठी ते उत्तेजन देत असत.

मा ज्योतिबा फुले यांचे शिक्षण विषयक विचार:

आपल्या शिक्षण कार्याला मदत मिळावी, म्हणून ज्योतिबा प्रयत्न करीत होते, तरी पदरमोड करूनच ते हे शिक्षणाचे महान कार्य पुढे चालवित होते. इंग्रज अधिकारी मेजर कँडी यांनी ज्योतीबांच्या शाळेला सरकारने मदत करावी, म्हणून शिफारस केली होती.सरकारने महिना पंचाहत्तर रुपये जोतिबांच्या संस्थेला मंजूर केले होते.याच वेळी काही तरुण स्त्रिया ज्योतीबांनी सुरु केलेल्या मुलींच्या शाळेत येऊ लागल्या.लहान मुलांबरोबर बसण्यावर त्यांना संकोच वाटू लागला;म्हणून मग जोतिबांनी त्यांच्यासाठी वेगळी शाळा उघडली.जोतिबांच्या शाळेतील मुलांनी आपल्यासाठी एखादे वाचनालय असावे, अशी इच्छा व्यक्त केली; म्हणून त्यांनीतन-मन-धन खर्चून एक वाचनालय चालू केले. अशाप्रकारे पहिले वाचनालय सुरु करण्याचा मान त्यांना मिळाला. याकामी अनेक मोठ्या मनाच्या लोकांनी त्यांना सहाय्य केले.

ज्योतिबा काही सामान्य शिक्षक नव्हते.ते समाजाचे खरे गुरु होते. जमिनीत चांगले पीक काढण्यासाठी शेतकरी जसा मशागत करतो, तशीच मशागत मुले सुसंस्कारित बनावीत म्हणून ज्योतिबा त्यांची जडण-घडण करीत होते. ते विद्यार्थ्यांची सर्वांगीण प्रगती व्हावी, म्हणून प्रयत्नशील असत. ते त्यांना विचार करण्यास शिकवीत.त्यांची ग्रहणशक्ती वाढावी, म्हणून प्रयत्न करीत. शालेय शिक्षण म्हणजे ज्ञानाचा संचय करणे, खरे शिक्षण प्राप्त करून आपल्या शरीर व मनाला चांगले वळण लावणे, असे त्यांचे विचार होते. जोतिबांचे अलोट प्रेम, त्यांची अखंड उद्योगप्रियता, जागरूक वृत्ती यामुळे त्यांच्या शाळेचा अलौकिक वाढला, प्रतिष्ठा वाढली. सरकारी शाळांना पेक्षा जोतिबांच्या शाळांना मोठे महत्त्व प्राप्त झाले.सहकारी शाळेपेक्षा त्यांच्या शाळेतील मुलांची संख्या खूप मोठी होती.सरकारी शाळेत जी साधने मिळत नसत, ती साधने जोतिबांच्या शाळेतील मुलांना मिळत असत. तेथील शिक्षणाचा दर्जा उच्च श्रेणीचा होता.साहजिकच जोतिबांच्या शैक्षणिक कार्याला समाजात मोठी मान मान्यता मिळत होती.शिक्षणासंबंधीचेज्योतिबा यांचे विचार प्रयोगाअंती परिपक्व निश्चित झाले होते आणि म्हणूनच शिक्षणाचे माध्यम वापरून त्यातून जातिभेद धर्मभेद आणि वर्णभेद यांची निर्मूलन करण्यासाठी त्यांनी आपले उभे जीवन वेचले.

'स्त्री शिक्षण'हे अत्यंत मोलाचे आहे असे त्यांना वाटत होते आणि म्हणूनच त्यांनी आपल्या शैक्षणिक कार्याचा प्रारंभ स्त्री शिक्षणापासून केला. गृहिणीला शिक्षणाचे पाठ प्रथम दिले म्हणजे कुटुंबात आपोआपच शिक्षणाचा प्रसार होईल. सारे कुटुंब शहाणे होईल असे फुल्यांना वाटत होते. ते म्हणतात, "स्त्रियांच्या शाळेने प्रथम माझे लक्ष वेधले. पूर्ण विचारांती माझे असे मत झाले आहे की, पुरुषांच्या शाळेपेक्षा स्त्रियांच्या शाळेची अधिक आवश्यकता आहे. स्त्रिया आपल्या मुलांना त्यांच्या दुसऱ्या आणि तिसऱ्या वर्षी जे वळण लावतात त्यातच त्यांच्या शिक्षणाची बीजेअसतात".स्त्रियांचा धर्मभोळेपणा, त्यांचे अज्ञान, त्यांची बंधने तोडून त्यांना स्वातंत्र्य देणे, त्या योग्यसमाजाची आणि राष्ट्राची प्रगती साधणे, हादेखील ज्योतीबांचा मुलींची शाळा सुरू करण्यामागे महान हेतू होता. देशबांधवांची प्रगती व्हावी, त्यांच्यात सुधारणा व्हावी, त्यांच्यात ज्ञानाचा प्रकाश पडावा. यासाठी स्त्री शिक्षणाची सर्वप्रथम आवश्यकता आहे, असे जोतिबांचे विचार होते.अण्णासाहेब चिपळूणकर हे मुलींच्या शिक्षणाच्या कार्यात आस्थेने भाग घेत आणि ज्योतिबांना मदत करीत. मुलींच्या शाळेसाठी भिडे समाजाचा विरोध डावलून, सामाजिक बहिष्काराची भीती न बाळगता त्यांनी शाळेला जागा दिली होती.त्यांचे विचारही ज्योतीबांच्या कार्याला उत्तेजन देणारे आणि समाजाला आपल्या चुका समजाव्यात अशा प्रकारचे होते

Scanned with OKEN Scanner

ते म्हणत, "स्त्रियांनी शिक्षण घ्यावे, अभ्यास करावा आणि पुरुषांच्या बरोबरीने वागावे, हा कर्मठ विचारांच्या लोकांना धर्माचा अपमान वाटतो; स्त्रियांनी शिकू नये धर्मशास्त्राचा अभ्यास करू नये, आणि पुरुषांच्या बरोबरीला येऊ नयेअसे काही कर्मठविचारांची लोक सांगतात.स्त्रियांनी निमूटपणे संसार करावा, पतीची आज्ञा पाळावी, त्यांची सेवा करावी, हेच स्त्रीचे प्रमुख कार्य आहे असाही जुन्या विचारांच्या लोकांचा समज आहे.परंतु हे सर्व चुकीचे आहे. शिक्षणामुळे स्त्रिया अधिकचांगल्या रीतीने संसाराचा गाडा हाकू शकतातआणि यामुळेच देशाच्या प्रगतीला हातभार लागू शकतो."अशाप्रकारे त्यांनी ज्योतीबांच्या स्त्रीशिक्षणाच्या कार्याची महती गायली.

हजारो वर्षापासून धर्माच्या नावाखाली अस्पृश्य वर्गास विद्या शिकण्याची कायद्याने मनाई होती. इंग्रजी राज्यातआज जरी अस्पृश्यांना शाळेत शिकण्याची मुभा आहे, तरीपण ती त्यांना ७५ वर्षापूर्वी खास नव्हती. त्यावेळी ज्योतिरावांनी अस्पृश्य लोकांकरिता पहिलीखासगी शाळा काढली. शेकडो वर्षानंतरअस्पृश्यांना शिक्षण देणारे ज्योतिराव फुले हे पहिले थोर पुरुष होत. मुलींच्या शाळांवरील आपले लक्ष कमी केल्यानंतर जोतिरावांच्या नजरेसदुसऱ्या ज्या अनेक गोष्टी आल्या, त्यापैकी अस्पृश्यांच्या शिक्षण प्रसारास प्राधान्य देऊनत्या गोष्टींकडे लक्ष पुरवायचे असे त्यांनी ठरवले.व त्या दिशेने प्रयत्न करावयास त्यांनी सुरुवात केली. आपल्या देशांतील सहा-सात करोडोलोक विद्येच्या अभावी हजारो वर्षापासून आपली माणुसकी गमावून बसले असून, ते धार्मिक गुलामगिरीच्या घोर नरकात पडले आहेतआणि त्यामुळेच हिंदू राष्ट्र लुळे बनून हिंदू धर्मांचा ऱ्हास होत आहे. ही गोष्ट जोतीरावांच्या नजरेस चांगली येऊन चुकली.या वर्गात विद्येचा प्रसार झाल्याशिवाय त्यांची अस्पृश्यता दूर होणार नाही;आणि विदेशीवाचूनते आपली उन्नतीसाधून राष्ट्रातील वरिष्ठ वर्गात तादात्म्यपावणार नाहीत; असे त्यांना नेहमी वाटत असे.अस्पृश्य समाजात विद्यार्जनाचीवाढ ही केलीच पाहिजे; असा त्यांनी पक्का निश्चय केला. आणिई..स. १८५१साली पुणे मुक्कामी नानाच्या पेठेत एकदाची अस्पृश्यांची पहिली शाळा घातली

सक्तीचे शिक्षण:

ज्योतिरावांनी एका अभंगात म्हटले आहे की,

राजे धर्मशील म्हणवीती।।अता कारे मागे घेती? ।।

विद्या द्यावी पट्टी पुरती।।धिक्कारुनीसांगे जोती।।

ज्योतिरावांसह अनेक मंडळींच्या टिकेचा भडिमार जेव्हा सरकारवर होऊ लागला तेव्हा कोठे सरकार जागे झाले. मुंबई प्रांताच्या एज्युकेशन बोर्ड च्या अधिकाऱ्यांनी या मंडळींच्या म्हणण्याचा वरिष्ठ सरकारपुढे रिपोर्ट केला. व त्या वेळच्या शाळा अधिकाऱ्यांच्या शिफारशीने या प्रश्नाचा विचार करण्याचे सरकारने नक्की ठरविले. इंग्लंड सारख्या सुधारणेच्या शिखरावर चढलेल्या राष्ट्रात सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाच्या प्रश्नाला मूर्त स्वरूप प्राप्त होण्याच्या चार वर्षापूर्वीच म्हणजेइ.स.१८८४साली सरकारने सक्तीच्या शिक्षणाच्या उपयुक्तते बद्दल राष्ट्राचे मत अजमावून पाहण्या करिता एक कमिशन नेमले. या चौकशी कमिटीचे अध्यक्ष. मे हंटरसाहेब हे होते.हंटर कमिशनने त्यावेळीबऱ्याच लोकांच्या साक्षी घेतल्या.त्या प्रसंगी जोतिरावांची जी साक्ष झालीती फारच महत्त्वाची होती.सरकारच्या साधक-बाधक प्रश्नसते फार तर करेले नाहीच, पण उलट त्यांनी सक्तीचे शिक्षण सुरु न करणे हिंदुस्थान सरकारास कसे लज्जास्पद आहे हे उत्तम तऱ्हेने प्रतिपादन केले. हंटर कमिटीपुढे साक्ष देताना ते म्हणाले की, "सरकार आपणास जनतेचे मायबाप खरे कनवाळू म्हणविते त्याप्रमाणे खरोखरच जर सरकारला जनतेचा कळवळा येत असेल, तर सरकारने भल्याबुऱ्या सबबीच अडचणी लोकांपुढे न मांडता सर्वांना

P.P. Social Work College 225

Scanned with OKEN Scanner

PRINT ISSN : 2395-6011
ONLINE ISSN : 2395-602X

CONFERENCE PROCEEDINGS

IJSRST

Techno Science Academy

International Multidisciplinary E-Conference On Contribution of Various Aspects In Nation Building

Date : 11th to 13 th October 2021

Organised by

Department of [English, Marathi, Sociology, History, Commerce, Home Economics, Chemistry, Botany and Mathematics]
Shetkari Shikshan Sanstha's
Arts, Commerce & Science College, Maregaon Dist. Yavatmal, Maharastra, India

INTERNATIONAL JOURNAL OF SCIENTIFIC RESEARCH IN SCIENCE & TECHNOLOGY

VOLUME 9 - ISSUE 5 , SEPTEMBER-OCTOBER-2021

Email : editor@ijsrst.com Website : http://ijsrst.com

Smt. P.O. Patil Social Work College Khadki, AKOLA College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

66	प्रा. डॉ. योगेश प्रल्हाद महाजन	
52	डॉ. इरावती कर्वे यांचे भारतीय समाजशास्त्रातील योगदान डॉ. सुनिता संजय धोपटे	264-269
53	राष्ट्रनिर्माणामध्ये महाराष्ट्रातील समाज सुधारकांच्या योगदानाचे समाजशास्त्रीय अध्ययन डॉ. अमरिष एस. गावंडे	270-276
54	देश विकासात चळवळीचे योगदान डॉ. अनिल विजयराव देशमुख	277-285
55	"सावित्रीबाईफुले यांचे शैक्षणिक विचार आणि कार्य" डॉ. बळीराम परशराम अवचार	286-289
56	राष्ट्रउभारणीसाठी आपतीव्यवस्थापनातील विविध घटकांची भूमिका : शाश्वत पर्याय प्रा.डॉ. सुनिता प्रमोद चौधरी	290-295
57	राष्ट्रनिर्मितीमध्ये समतेच्या मुल्यांचे योगदान डॉ. एच. यु. पेटकर	296-300
58	संविधान निर्मितीच्या माध्यमातून भारतीय राष्ट्रउभारणीतील डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान डॉ- होमराज टी.राठोड	301-314
59	समताधिष्ठित समाजाच्या निर्मितीत डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान डॉ.बी.एच.किर्दक	315-322
60	"भारतीय समाजशास्त्राच्या विकासात डॉ. जी. एस. घुर्ये यांचे योगदान एक समाजशास्त्रीय अध्ययन" प्रा. किशन काशिनाथ घोगरे	323-327
61	19 व्या शतकातील महाराष्ट्रातील सामाजिक चळवळीचे ऐतिहासिक अध्ययन प्रा. नितिन नागनाथ मुंडलोड	328-333
62	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे राष्ट्र उभारणीत योगदान डॉ. पुरूषोत्तमरा. बांडे	334-337
63	डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे राष्ट्रउभारणीसाठी योगदान- एक आढावा सहा.प्रा.स्मिता रामेश्वर देवर	338-352
64	राष्ट्रनिर्मितीमध्ये महिलांचा अविरत संघर्ष आणि योगदान डॉ. तक्षशिला मोटघरे	353-356
65	राष्ट्र निर्माणामध्ये भारतीय महिलांचा सहभाग डॉ. अस्मिता आर. ठोंबरे	357-359
66	भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राष्ट्रउभारणीतील योगदान : एक	360-356

Smt. P.D. Patil Social Work College 225 Khadki, AKO

Scanned with OKEN Scanner

संदर्भग्रंथ सूची :

साळीवकर, संजय. सामाजिक समस्या आणि समाज सुधार चळवळी.

देवगावकर, ए. जी., देवगावकर, शैलजा आणि डुमरे, जयमाला. सामाजिक चळवळी परंपरागत आणि आधुनिक.

भोंगळे, सुधीर. विकास वाटा.

''सावित्रीबाई फुलें यांचे शैक्षणिक विचार आणि कार्य''

डॉ. बळीराम परशराम अवचार
(सहा. प्राध्यापक)
श्रीमती पी.डी. पाटील समाजकार्य महाविद्यालय,
खडकी, अकोला

प्रस्तावना :

कोणत्याही देशाच्या आर्थिक विकास हा त्या देशातील उपलब्ध नैसर्गिक साधनसंपत्तीवर होतो. तसाच तो त्या देशातील मानवी साधनसामुग्रीवर देखील अवलंबून असतो. ज्या देशातील लोकसंख्या दिर्घायुषी, शिक्षीत, कार्यक्षम आणि कुशल असते त्या देशातील लोकसंख्येची गुणवत्ता व त्या देशातील विकासास देखील चालना मिळते शिक्षण हा मानवी साधनसंपत्तीच्या विकासातील अतिशय महत्वाचा घटक मानला जातो. कारण देशातील विकासातील सर्वात मोठा अडथळा म्हणजे निरक्षरता होय. देशाचा विकास हा शिक्षणावर अवलंबून असतो. कारण शिक्षण ही मानवी विकासातील एक अनिवार्य प्रक्रिया आहे. देशाच्या विकासात स्त्री आणि पुरूष यांना समान महत्व आहे. स्त्री आणि पुरूष ही संसाररूपी विकासरथाची दोन चाके आहेत. परंतु भारतामध्ये स्त्रीयांना जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात दुय्यम स्थान दिले जाते व त्यामुळे स्त्रीया सत्ता वंचित आणि प्रतिष्ठा वंचित राहीलेल्या आहेत.

वैदिक काळामध्ये स्त्रीयांना शिक्षणाचा अधिकार होता. स्त्रीया पुरूषांच्या खादंयाला खांदा लावून जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात सहभागी होत असत. परंतु कालांतराने महिलांचे शोषण सुरू झाले. महिलांच्या स्वातंत्र्यावर निर्बंध लादले गेले. स्त्रियांच्या कार्यक्षेत्रात बदल झाले 'चुल आणि मुल' एवढेच मर्यादित कार्यक्षेत्र स्त्रीयांच्या नशिबी आले. प्राचिन काळात शुद्र आणि स्त्रीया यांना कोणीही वाली नव्हता. सर्वच वर्गातील स्त्रियांची दयनिय अवस्था होती स्त्रियांवर धार्मिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, सामाजिक

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

आणि शैक्षणिक निर्बंध लादण्यात आले होते. स्त्रीला स्वतःच्या अस्तित्वापासून वर्षानुवर्ष दूर करण्यात आले. अशा अतिशय प्रतिकुल परिस्थितीत समाजातील सर्वच स्तरांना विरोध स्विकारून महिलांना शिक्षणाचा प्रवाहात आणण्यासाठी आपल्या प्राणाची पर्वा न करता अंगावर घाण घेवून शिक्षणांचा प्रसार करण्याचा प्रथम महिला शिक्षिका सावित्रीबाई फुले यांचे कार्य अतोलनिय आहे.

सावित्रीबाई फुलेंचा जीवनपरिचय :–

क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांचा जन्म ०३ जाने १८३१ ला महाराष्ट्रातील सातारा जिल्ह्यातील खंडाळा तालूक्यातील नायगांव येथे झाला. त्यांचे वडील खंडोजी नेवसे पाटील तर आईचे नाव लक्ष्मीबाई असे होते. सावित्रीबाईना सिंदुजी, सखाराम आणि श्रीपती असे तीन भाऊ होते. खंडोजीचं कुटूंब मुळातच गर्भ श्रीमंत होते. पुणे येथे फुलांचा व्यापार करणारे गोविंद गोरे यांनी आपला मुलगा ज्योतिबाचे लग्न सावित्रीबाई सोबत उरकून टाकले. सावित्रीबाईचा विवाह वयाच्या अवघ्या ९ व्या व ांच आद्य क्रांतीकारक क्रांतीसुर्य महात्मा ज्योतीबा फुले यांचेशी झाला १८४० झाली सप्तपदीसह ज्योतिबाच्या पावलावर पाऊल पाऊल टाकीत सावित्रीबाईना संसार सुरू केला. ज्योतिबाचं शिक्षण सुरू होतं. तेव्हा आपल्या बायकोने शिकावं असं त्यांना वाटत होतं. पण त्या काळात मुलींसाठी पुण्यात शाळाच नव्हती. मिशनऱ्यांनी त्यांच्या मुलींसाठी शाळा उघडण्याचा प्रयत्न केला. परंतु धर्मार्तंडांनी विरोध केल्यामुळे तो प्रयत्नही असफल झाला. अखेर ज्योतिबा फुले यांनी सावित्रीबाईना शिक्षण देण्याचा दृढ निश्चय केला. परंतु शिकवायचं कसं? घरात पती–पत्नीचा साधं बोलणं सुद्धा चोरी असायचं. मग त्यांनी मळ्यात काम करता करताच सावित्रीबाईना शिकवण्याचा निर्णय घेतला. ज्योतीबांनी मळ्यातच मातीवर रेघोट्या पाडून सावित्रीबाईच्या शिक्षणाचा शुभारंभ केला. ज्योतीबांनी सावित्री बाईना मळ्यात काम करताना शिकवला परंतु त्यांची परीक्षा झाली नव्हती. त्यावेळी मिसेस मिचेल पुण्यात एक नार्मल स्कूल चालवीत असत. ज्योतिबा फुले मेसेस मीचेल त्यांना भेटले आणि छबिलदास वाड्यात भरणाऱ्या स्कूलमध्ये मॅडमने सावित्रीबाईची कसून परीक्षा घेतली आणि खुश होऊन सावित्रीबाईना नॉर्मल स्कूलमध्ये प्रवेश दिला. सावित्रीबाईनी दोन वर्षात शिक्षिकेचा कोर्स पूर्ण केला व त्या उत्तीर्ण झाल्या. सावित्रीबाईनी क्रांतीसुर्य ज्योतीबा फुले यांच्या विचारांशी बांधीलकी ठेवून शेतात मातीची पाटी व काडीची लेखणी करून अक्षरे गिरवण्यास सुरूवात करून पुढे भारतातील पहिल्या महिला शिक्षिकेचा उदय झाला, असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही.

स्त्री शिक्षणाची सुरूवात :–

दाम्पत्यांनी व्यक्तीच्या जीवनातील शिक्षणाचे महत्व लक्षात घेवून १८४८ ला समस्त भारतातील स्त्रीयांकरीता पहिली शाळा पुण्यातील भिडेवाडा येथे सुरू केली. या शाळेत सुरूवातीला फक्त ६ मुली होत्या त्यात चार ब्राम्हण, ०१ धनगर, व एक मराठा अशा होत्या. भारतीयांनी सुरू केलेली ही भारतातील मुलींची पहीली शाळा होय. कारण त्यापूर्वी स्त्रीयांना शिक्षण देण्याबाबत अनेक गैरसमजुती होत्या. 'स्त्री शिकली तर तिचे पाऊल वाकडे पडते. स्त्री शिकली तर अक्षरांच्या रूळ्या होवून पतीच्या ताटात पडतात. स्त्रिया शिकल्या तर ४२ पिढ्या नरकात जातात, धर्म बुडतो, समाजात अराजकता निर्माण होते. अशी परंपरागत व प्रतिगामी विचारसरणी असलेल्या समाजाला हाक देतांना सावित्री म्हणतात.

सरस्वतीच्या दरबारात शिक्षण घेणेस जाऊ चला
विद्यादेविस प्रसन्न करूनि वर मागू तिजला चला
अज्ञानाची दारिद्र्याची गुलामगिरीही तोडू चला।
युगायुगाचे जीवन आपले फेकून देऊ चला चला।

शिक्षणातून जीवनातील खरे खोटे निवडण्याची क्षमता आली पाहिजे शिक्षणाअभावी समाजात पसरलेल्या अंधारमय जग, गुलामगिरीची बंधने नष्ट करण्याची क्षमता आपणास शिक्षणामुळेच प्राप्त होऊ शकतो म्हणून १ जानेवारी १८४४ ला तात्याभिडे यांच्या वाडयात मुलींची पहिली शाळा सुरू केली. ही भारतीयांनी सुरू केलेली भारतातील मुलींची पहिली शाळा होय. या शाळेत सावित्रीबाई स्वत: शिकवित असत. ही शाळा बंद पडावी म्हणून सनातनानी खूप प्रयत्न केले. ज्योतीबांना ठार

Smt. P. K. Patil Social Work College
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

मारण्यासाठी मारेकरी पाठविण्यात आले. पण ज्योतीबा व सावित्रीच्या धैर्य शक्तीपुढे त्यांचे प्रयत्न असफल ठरले व शेवटी दोन्ही मारेकऱ्यांचे ह्रदयपरिवर्तन झाले. त्यापैकी रोडे रामोशी त्यांचा अंगरक्षक झाला तर धोंडिबा चळवळीचा आधार झाला.

पुण्यातील सनातन्यांकडुन अवहेलना : —

हे कार्य करीत असतांना सावित्रीबाईना अनेक प्रकारे जाता येता त्रास देण्यास सुरूवात केली. त्यांच्या अंगावर शेन, माती, चिखल फेकल्या जात होते. तसेच आपमानासद भाषा वापरत, निदानालस्ती करीत व अंगावर खडे मारण्यापर्यंत मजल जायची. तरी त्यांनी त्यांच्या कार्यात माघार घेतली नाही. तर ज्योतीबा प्रमाणे त्यांनी त्यांचे कार्य निष्ठेने चालु ठेवले.

प्रथमत: त्यांनी आपल्या पत्नीला शिक्षीत केले आणि पती पत्नी मिळुन समाजातील अंधार दुर करण्याकरीता निघाले. त्यावेळी त्यांच्यावर दगड, शेन, चिखल, व अपमान शब्द बोलुन अपमानीत केले पण त्या तसुभरही डगमगल्या नाही. त्यांचे काम निरंतर चालुच ठेवले त्यांनी स्त्रियांसाठी सन १८४८ तसुभरही ला पुण्यातील तात्यासाहेब भिडे यांच्या वाडयात पहीली शाळा काढली आणि स्त्रि शिक्षणाची दारे खुली करूण दिली तसेच त्यान १८८१ मध्ये पुण्यातील बुधवार पेठेत चिपळुन करांच्या वाडयात दुसरी शाळा काढली आणि शिक्षणाचा प्रवाह विस्तारी केला आणि त्यांच्या या कार्याचा गौरव म्हणजे त्यांना ''आधुनीक स्त्रि शिक्षणाच्या जनक'' म्हणुन संबोधल्या जाते.

विधवा पूनर्विवाह सभेची स्थापना :

सावित्रीबाईच्या काळात स्त्रियांना समाजामध्ये दुय्यम स्थान होते. एकदा पती निधन झाल्यानंतर आयुष्यभर वैधव्याच्या यातना सहन कराव्या लागत असे पुरूषांना जसे पूनर्विवाह करण्याची किंवा एकाहुन अधिक बायका करण्याची मुभा होती, परंतू बालविधवेला मात्र तशी मोकळीकता नव्हती. उच्चवर्णीयांनी धर्माच्या नावाखाली स्त्रियांना अनेक बंधनात गुरफटून ठेवल्या होत्या. त्यामुळे स्त्रियांना पशुपेक्षाही अत्यंत हिन व अत्यंत अमानुष जीवन कंठावे लागत असे अशा वैधव्य यातना भोगणाऱ्या वाट चुकलेल्या विधवा स्त्रियांसाठी पुनर्विवाह संस्था स्थापून सन्मानाने जीवन जगण्याचे सन्मान विधवा पूर्नविवाह संघटनेमुळे प्राप्त करून दिले. या सस्थेच्या दर पंधरा दिवसांनी बैठका होत असत या बैठकीमध्ये, हळदीकुंकू, रसपान, प्रौढ स्त्रियांचे प्रश्न, स्त्रियाचे शिक्षण इत्यादी विषयांवर चर्चा होत असे व प्रत्येक विधवा स्त्रियांना पुनश्च वैवाहिक जीवन जगता यावे, आपल्या अंत:करणातील भावना जगापुढे मांडता येण्याइतपत त्यांच्यात आत्मशक्ती निर्माण व्हावी अशी कार्य करणाऱ्या एकमेव युगस्त्री, राष्ट्रमाता म्हणून सावित्रीचे कार्य आजही अजरामर आहे.

अस्पृश्यते संदर्भातील विचार :

स्त्रि शिक्षणाप्रमाणे ज्योतीबांच्या अस्पृश्योध्दाराच्या कार्यातही सावित्रीबाईचा सहभाग होता त्यांनी म्हटले की, ''सर्व मानव ही एक ईश्वराची लेकरे आहेत'' हे जो पर्यंत आपणांस कळत नाही तो पर्यंत आपणांस ईश्वरांचे खरे स्वरूप कळणार नाही. या कडे जर दुर्लक्ष करूण आम्ही श्रेष्ठ व महार—मांग निच म्हणुन स्पृश्यअस्पृश्यता मानने मुर्खपणाचे आहे. अस्पृश्यतेचा प्रत्येक व्यक्तीने धिक्कार करणे यातच प्रतेक व्यक्तीचे,समाजाचे किंवा कोणत्याही मानवी संस्कृतीचे परम कल्याण आहे. हयात उदत्व मानवता वादी विचार सावित्रीबाई मोठेपणाचे रहस्य समजते.

सावित्रीबाईनी अस्पृश्यांना शिक्षण देण्यासाठी आवश्यकता प्रतिपादन केली होती. त्या म्हणतात अज्ञान, आधुनिकता, भ्रामक समजुती यांच्या विस्कळल्यात गुरफटलेल्या शुद्रातिशुद्रांस शिक्षणानेच जाणीव होईल. म्हणुन शिक्षण कुठेही घेण्यास टाळाटाळ करू नये.

२८ नोव्हेंबर १८९० रोजी जोतीबांचे निधन झाल्यावरही त्यांचे सत्यशोधक समाजाचे कार्य त्यांनी पुढे चालविले. या परीषदेच्या अध्यक्षा सावित्रीबाईच होत्या महात्मा फुले यांच्या नंतर त्यांची वैचारीक परंपरा खंडीत होणार नाही. हे पाहण्याचे काम सावित्रीबाईनी केले. एकोणवीसाव्या शतकात समाजातील दोन पुढील घटाकांसाठी इतके महान कार्य करणारी दुसरी स्त्रि नाही असे म्हणावे लागेल.

बालहत्या प्रतिबंध गृह :

Smt. A.D. Patil Social Work College, College Code 225, Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

सावित्रीबाईच्या काळात विधवा स्त्रियांची स्थिती अतिश अनुकंपनीय होती. या वैधव्ययातला भोगणाऱ्या ब्राम्हण विधव मायबाप होऊ त्यांना माहेर देऊ त्यांच्या बाळंतपणाची त्यांच्या बाळां आणि त्यांचीही व्यवस्था करू म्हणून सावित्रीबाईने २८ जानेवारी १८५३ ला स्वत:च्या पराशेजारी उस्मान शेख यांच्या जागेत बालह प्रतिबंध गृह सुरू केले. आणि जिकडे–तिकडे मोठमोठया जाहिर आम्ही लावल्या या जाहिरातीच्या वरच्या भागी "काळं प टाळण्याचा उपाय"अस मोठया अक्षरात छापलं होतं या जाहिरातीम लिहिल होत. "विधवांनो, इथे येऊन गुप्तपणे आणि सुरक्षित बाळंत व्हा. तूम्ही आपलं मुल न्यावं किंवा इथे ठेवावं हे तूम खूशीवर अवलंबून राहिल त्या मूलांची काळजी हा अनाथआ घेईल". अशाप्रकारे सुरवातीच्या चार वर्षात अंदाजे १०० विधवांचे बाळंतपण येथे झाले. पुढे पंढरपूर येथे बालहत्या प्रतिबंधगृहाची स्थापना झाली. विधवाच्या पोटीजन्माला आलेल्या शेकडो लेकरांची राष्ट्रा होण्याचे भाग्य सावित्रीबाईंना लाभले.

न्हावी लोकांचा संप :–

मातृत्व शक्तीला समाजानं का नाकारलं? मातृत्व हे केव्हाही आणि कधीही आदरणीयच असलं पाहिजे पण या समाजानं अनेक मातांना विहिरीमध्ये फेकले अनेक मातांची अवहेलना केली पती निधनानंतर, स्त्रियांचे सौभाग्याचं लेणं असलेलं कुंकु पुसून टाकलं जाई गाळयातील मंगळसुत्र तोडण्यात येत असे, सौंदर्याचं प्रतिक डोक्यावरीचे केस काढन टाकण्यात येत असे अशा महाभयंकर केशवपनांच्या चाली १२ व्या शतकापासून प्रचारात आली. प्रारंभी केवळ फक्त ब्राम्हण विधवांचच केशवपन केले जात असे परंतू पुढ इतरही समाजात ही चालं पसरली विधवांच्या केशवपनाविरूध्द आपण आवाज उठविला पाहिजे केशवपन करणाऱ्या नाभिकांना एकत्रित आणायला पाहिजे त्यांना संप घडवुन आणला पाहिजे. फुले दाम्पत्याचे म्हणने न्हाव्यांना पटले भटभिक्षुकांच्या त्या कृत्याचा निषेध म्हणून १८९० साली झालेल्या नाभिकांच्या सभेत पाचशे न्हावी हजर होते. शेवटी सावित्रीबाईच्या अथक परिश्रमाने या कार्यात यश आले. सावित्रीच्या प्रेरणेने जोतिरावांनी घडवून आणलेला हा न्हाव्यांचा संप म्हणजे भारतातील पहिला संप होय.

निष्कर्ष :

वरील शोधनिबंधात सावित्रीबाईनी आजच्या आधुनिक युगात स्त्री संघर्षाशिवाय स्त्री संघटनेशिवाय जीवन जगणे म्हणजे अशक्यच त्या काळात अतिशय विपरित परिस्थीतीतही सावित्रीबाईंनी कंबर कसुन अतिशय पराक्रमी वृत्तीने सनातनी समाज कंटकाशी झुंज देऊन स्त्रियांना समाजात सन्मानाचे व हक्काचे घर मिळवून देणारी सावित्रीचे कार्य व नेतृत्व गुण वाखाण्याजोगे आहे. सावित्री ही अत्यंत त्यागी, शुद्रावर पोटच्या पोराप्रमाणे प्रेम करणारी विशाल अंत:करणाची दयाळू माता, पुरूषांच्याही धैर्याला लाजविणारी स्वयंप्रकाशित व्यक्तीमत्वाची झगमगीत ज्योत होती. क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांचे शैक्षणिक विचार व कार्य, स्त्रीसंघर्ष चळवळी, स्त्री सशक्तीकरण स्वातंर्त्य, समता, बंधूता, न्याय व सहिष्णुता या तत्वांची समाजजीवनात स्थापना करण्यासाठी त्यांचे विचार आजही उपयुक्त आहेत. यात तिळमात्र कोणत्याही समाजाला शंका राहणार नाही. हेच सावित्रीच्या जीवन व स्त्रीसंघर्षाचे प्रमुख द्योतक आहे, हे सिध्द होते त्या तत्वाचे अनुकरण करणे हे आजच्या आधुनिक समाजमनाचे अनुकरण केले पाहिजे. तेव्हाच स्त्री स्वातंर्त्य अबाधित राहिल.

संदर्भ ग्रंथ :–

१. सावित्रीबाई फुले समग्र वाङ्मय (संपादक) डॉ. सारनाथ सौदंडकर
२. मी सावित्री। सावित्रीजोतीराव फुले। मी यशोधारा (संपादक) यशवंत मनोहर
३. सावित्रीबाई फुले : काळ आणि कर्तव्य (संपादक) डॉ. सुभाष सावरकर
४. नरके हरी (संपादक) : महात्मा फुले गौरवग्रंथ, प्रकाशक, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा फुले आणि राजर्षी शाहु चरित्र साधने प्रकाशन समिती, मुंबई

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

International Multidisciplinary E- Conference On Contribution of Various Aspects In Nation Building
In Association with International Journal of Scientific Research in Science and Technology
Volume 9 | Issue 5 | Print ISSN: 2395-6011 | Online ISSN: 2395-602X (www.ijsrst.com)

५. सावित्रीबाई फुले – विकिपीडिया
६. http://maharashtraties.indiatimes.com/ स्त्री शिक्षणाच्या अग्रकुत

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Kinkhed, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

Impact Factor-7.675 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

August-2021

SPECIAL ISSUE - (CCCXIII) 313

Indian Tribes : Past, Present & Future

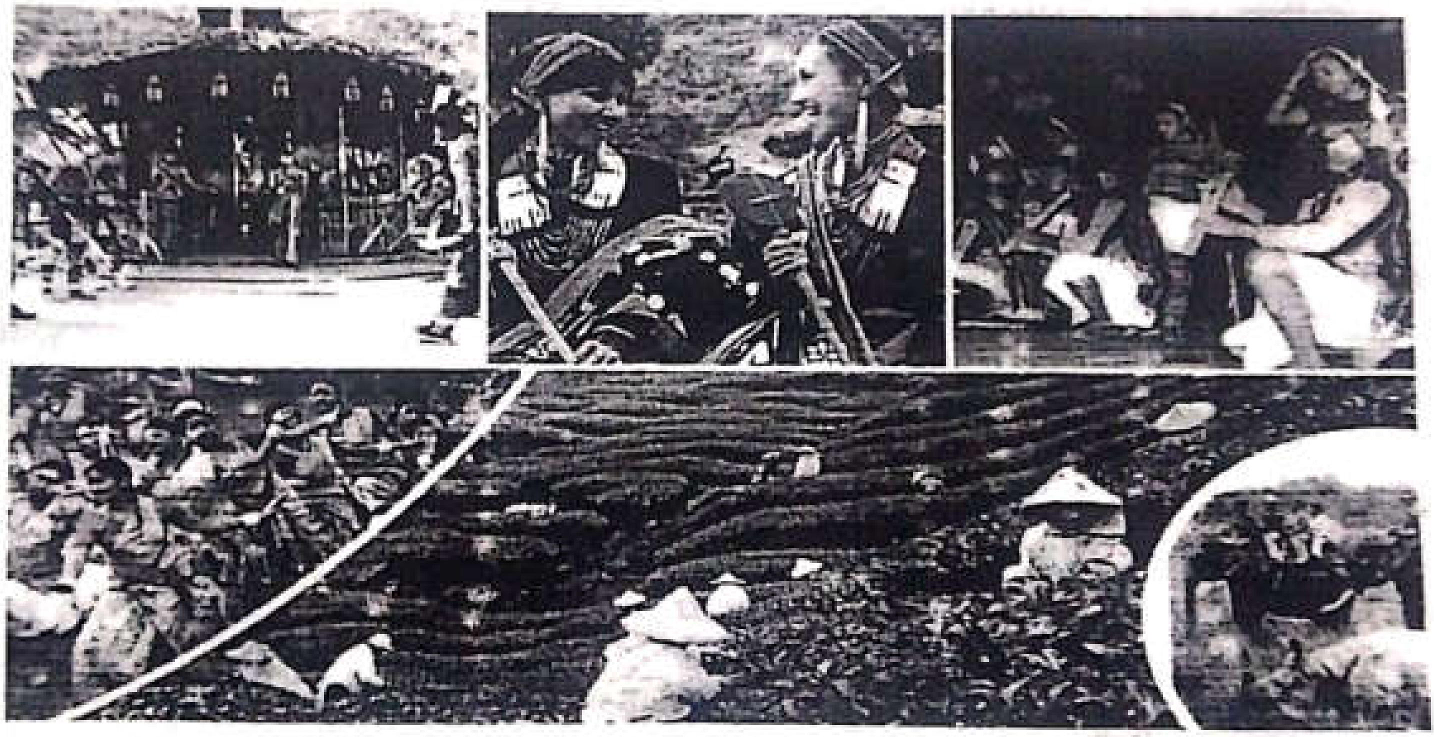

Chief Editor
Prof. Virag.S.Gawande
Director
Aadhar Social
Research &, Development
Training Institute, Amravati.

Executive Editors
Dr. R. D. Sikchi,
Principal,
Dr. D. E. Umbarkar,
Professor & HOD Sociology,
Sitabai Arts, Commerce & Science
College, Akola

Editors
Dr. Sunil P. Gaygol,
Associate Professor, Dept. of Sociology,
Prof. Dilip D. Kumare,
Assistant Professor,
Sitabai Arts, Commerce & Science
College, Akola

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

P.D. Patil Social Work College
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

21	भटक्या जमातीतील गोसावी समाज वंदना चरडे (कामडी)	96
22	आदिवासींच्या सामाजिक व सांस्कृतिक मानवाधिकारांचे समाजशास्त्रीय अध्ययन प्रा. डॉ. सुनिल प्रल्हाद गायगोळ	100
23	स्थलांतरित आदिवासी महिला मजुरांच्या आर्थिक व आरोग्य विषयक समस्यांचे अध्ययन(विशेष संदर्भ अमरावती जिल्हा) कु. दिप्ती गोपाळराव नेहर	106
24	आदिवासी स्त्रियांच्या सामाजिक समस्या आणि भूमिका डॉ. दामोदर सी. दुधे	112
25	कोवीड १९ चा आदिवासी समाजावरील परिणाम प्रा. स्नेहल रामेश्वर खंडारे	116
26	भारतातील आदिवासींच्या सामाजिक चळवळी—एक अध्ययन प्रा. डॉ. बळीराम परशराम अवचार	119
27	आदिवासी विकास प्रा. डॉ. अर्चना नारायण धर्मे	125
28	आदिवासींचे सण व संस्कृती सहसंबंध प्रा. डॉ. संतोष विष्णू चतुर	128
29	साहित्य आणि आदिवासी समुदाय प्रा. डॉ. केशव सिताराम गोरे	134
30	आदिवासी समुदायाची संस्कृती, चळवळी, कायदा व योजना प्रा. डॉ. सुनिता तुकाराम राठोड	139
31	आदिवासी समुदायाच्या आरोग्य स्थितीचे अध्ययन प्रा.मनिषा कितनि	143
32	आदिवासी संरक्षणासाठीच्या घटनात्मक तरतुदी प्रा. डॉ. .के.जी. वाकोडे	146
33	आदिवासी आणि आरोग्य प्रा.डॉ.कविता ज्ञानेश्वर कावरे	149
34	महाराष्ट्रातील आदिवासींकरीता महाराष्ट्र शासनाच्या विकास योजना प्रा. डॉ. सुधिर ना. देशमुख	153
35	पंचायत राज व अनुसूचित जमातींच्या महिलांचा सहभाग प्रा. डॉ. राखी श्रीराम तुरस्कर	157
36	आदिवासींच्या अस्तित्वाचा लढा डॉ. माया बा. मसराम	160
37	आदिवासी महिला नेतृत्व आणि परिवर्तन (संदर्भ : चरणामाळ, उमरपाटा,वसरावळ,खरगाव,वार्सा,कुडासी,साक्री,मांजरी, पिंपळगाव ,तालुका साक्री, जिल्हा धुळे) डॉ. अनंत व्ही. देशमुख	164
38	आदिवासींचे आरोग्य : एक समाजशात्रीय अध्ययन (विषय संदर्भ — वर्धा जिल्हा) धिरज सतिशराव नाईक.	168
39	आरोग्य विषयक समस्या आणि आदिवासी समुदाय प्रा.पांडुरंग रुस्तुम पाचपुते	173
40	पेसा कायदा : आदिवासी समुदायाच्या विकासाचा राजमार्ग डॉ. दिलीप बारसागडे	177
41	भारतीय संविधान आणि आदिवासी समुदाय प्रा.डॉ.बाळासाहेब जी.जोगदंड	181

L.P.D. Patil Social Work College
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -7.675,Issue NO, 313 (CCCXIII)
ISSN : 2278-9308
August, 2021

आदिवासी विकास

प्रा. डॉ. अर्चना नारायण धर्मे
श्रीमती पी. डी. पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, अकोला.

प्रस्तावना:

प्राचीन काळापासून भारतीय समाज विविध भौगोलिक प्रदेशात टोळी रुपाने विखुरलेला आढळून येतो. कालांतराने काही टोळ्या स्थिर होऊन स्थायी स्वरूपाची वस्ती निर्माण झाली, स्थिर जीवनातून विकासाकडे वाटचाल करणारा आधुनिक काळातील समाज काही भागात निर्माण झाला. विकासाकडे वाटचाल करीत आधुनिक काळातील समाज बहुतांशी भागात अस्तित्वात येऊ लागला. जीवनशैलीत आमूलाग्र बदल घडवून आणणारा हाच समाज आज नागरी समाज म्हणून ओळखल्या जात आहे.परंतु बऱ्याच मानव जाती अजूनही टोळ्या करून वस्त्या करून दुर्गम प्रदेशात वास्तव्यास आहे. प्रगत समाज, नागरी वस्तीपासून लांब या आदिम लोकांचे वास्तव्य जंगल, दऱ्याखोऱ्या व दुर्गम प्रदेशात असल्याचे आढळते.

सद्यस्थितीत सर्व आदिवासी जमाती या आरंभिक अवस्थेतच राहिल्या नाहीत. अनेकांची लोकसंख्या वाढत गेली. त्यांचे भौगोलिक क्षेत्र ही वाढत गेले अनेक प्रक्रियांमधून वाढ विस्तार झालेल्या जमातीचे क्षेत्र जसे विस्तारले गेले, तसा त्यांचा संपर्क अन्य आदिवासी जमाती शी येऊन सहअस्तित्व आकाराला आले. प्राचीन काळापासून राज्य साम्राज्य यांच्या कमी अधिक संपर्कात आदिवासी जमाती व नागरी समाज यांच्या राजकारण, अर्थकारण, तंत्रविज्ञान, सामाजिक संस्था, धर्म, कला, व संस्कृती अशा सर्व जीवनाच्या अंगांमध्ये देवान–घेवान होत गेली.

आदिवासी विकासाची वाटचाल:

स्वतंत्र प्राप्ती नंतर च्या काळात जेव्हा सामूहिक विकास योजना ग्रामीण भागात राबविण्यात येऊ लागल्या तेव्हा आदिवासी भागांच्या विकासाचाही प्रश्न उपस्थित झाला. त्यावेळी काही समाज शास्त्रज्ञांच्या मते आदिवासी लोकांना आहेत तसेच राहू द्यावे अशी भूमिका घेतली, तर काहींनी त्यांना शक्य तितक्या लवकर बाह्य जगाच्या संस्कृती प्रवाहात आणून सोडावे अशी दुसरी भूमिका घेतली. '' पंडित नेहरूंनी दोन्ही टोकाच्या भूमिकांमधील मार्ग सुचविला, त्यानुसार आदिवासींच्या जीवनातील हानीकारक गोष्टी दूर कराव्यात व त्यांना अशा हानिकारक गोष्टींच्या परिवर्तनाची गरज व त्यातील लाभ लक्षात आणून व पटवून देऊन त्यांच्यात परिवर्तन घडवून आणावे आणि बाहेर संस्कृती व जीवनाच्या प्रवाहात आणून सामावून घ्यावे हे धोरण समोर ठेवण्यात आले. परंतु हे करताना त्यांच्या संस्कृती व जीवनातील चांगल्या गोष्टी, संस्था व वैशिष्ट्य यांना टिकवून ठेवणे, त्यांच्या लोकसाहित्य व संस्कृतीचे जतन करणे हा दृष्टिकोन स्वीकारण्यात आला हे धोरण राष्ट्रीय नियोजित विकासाच्या भूमिकांत स्वीकारण्यात आल्यावर त्यादृष्टीने कार्यक्रम आणि संरचना आखण्यात आल्या.'' (देवगावकर शैलजा, आदिवासी विश्व, आनंद प्रकाशन, नागपूर, पेज नं. १९४-१९५)

पहिल्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात सामूहिक विकास योजना व राष्ट्रीय विस्तार कार्यक्रम सुरू झाले आणि ग्रामीण विभागाच्या विकासासाठी लोकांचे आंदोलन म्हणून ते राबविण्यात आले. ग्रामीण विकासासोबतच आदिवासी भागातही ही योजना कार्यान्वित करण्यात आली. अनुसूचित जमातीच्या विकासासाठी निर्माण करण्यात आलेल्या विकास खंडांना विशेष बहुउद्देशीय आदिम विकास खंड निर्माण करण्यात आले. पाचव्या पंचवार्षिक योजनेच्या सुरुवातीस आदिवासी विकासाचा दृष्टीकोन आणि आकृतिबंधाच्या सर्वकष आढावा घेण्यात आला

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, AKOLA
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

आदिवासी विभागासाठी आदिवासी समूहाच्या विकासावर लक्ष केंद्रित करून विभागीय विकासाची ही संकल्पना स्वीकारण्यात आली यालाच एकात्मिक आदिवासी विकास कार्यक्रम संबोधण्यात आले.

विकास कार्यक्रमाअंतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या विविध खात्यांत तर्फे योजना प्रामुख्याने अंमलबजावणीसाठी घेण्यात आल्या. परंतु त्या कृषी विकास, पशुसंवर्धन, लघु सिंचन योजना, पाण्यासाठी डिझेल इंजिन व इलेक्ट्रॉनिक पंप, आरोग्यविषयक योजना आणि त्यात प्रामुख्याने महिला व बालकांचा विकास, लसीकरण,सकस आहार इत्यादी प्राथमिक शिक्षण व पहिल्या दोन इयत्ता आदिम बोली भाषेतून शिक्षण,आश्रम शाळा, समूह निवासी शाळा, आदिवासी छात्रालय इत्यादींची विशेष तरतूद करण्यात आली. महाराष्ट्र राज्य विकास महामंडळातर्फे विविध लघुउद्योग स्वयं व्यवसाय योजना इत्यादींच्या साठी कर्ज देण्यात येऊन रकमेचा काही भाग शासनाने मदत म्हणून दिला. रस्ते आणि पूल बांधणी तसेच शाळांच्या इमारती, दवाखाने, समाज मंदिरे बांधण्याच्या ही योजना,विद्युतीकरण योजना राबविण्यात आल्या, गोबर गॅस, संयंत्र, गाई, शेळ्या इत्यादींसाठी शासकीय मदत व कर्ज देण्यात आले.

ख्रिस्ती मिशनरी आणि आदिवासी विकास:

पाश्चात्य देशातील ख्रिस्ती मिशनरी यांची आदिवासींच्या विकासात महत्त्वपूर्ण भूमिका होती. मिशनरी लोकांनी सर्वात प्रथम आदिवासी भागात जाऊन आपल्या कार्याला सुरुवात केली. शिक्षणाची मुहूर्तमेढ व आरोग्यविषयक सेवा आदिवासी भागात देण्याचे कार्य सुद्धा या लोकांनी सर्वप्रथम केलेले दिसून येते. त्याच बरोबर ख्रिस्ती मिशनरी लोकांनी शिक्षणासोबतच आदिवासींमध्ये विकास आणि अधिकाराची भावना जागृत केली. ज्या क्षेत्रामध्ये मिशनऱ्यांनी आपल्या धर्माचा प्रसार केला, त्या त्या क्षेत्रामध्ये त्यांनी भौतिक सुख उपलब्ध करून या समाजाचा विकास करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे

आदिवासी विकासासाठी शासनाच्या विविध योजना :

अ) भारतीय आदिवासी सहकारी विपणन विकास मंच मर्यादित (ट्राईफेड) :– ट्राईफेड आदिवासींसाठी बाजारपेठेचा विस्तारक आणि तिच्या सदस्य संघांना सेवा पुरवठादार म्हणून कार्य करते.

ब) आदिवासी उपयोजना :– आदिवासी उपयोजने ला प्रामुख्याने अर्थसाह्य केंद्रीय पुरस्कृत योजना विशेष केंद्रीय सहाय्य आणि राज्य योजना व संस्थात्मक वित्त इत्यादी द्वारे उपलब्ध होते. केंद्र मंत्रालयांनाही विनंती करण्यात आली आहे की, त्यांनी अनुसूचित जमातीच्या कल्याणासाठी आणि विकासासाठी त्यांच्या अर्थसंकल्पात पैकी किमान आठ टक्के रक्कम उपयोगात आणावी.

क) वन ग्राम यांच्या विकासाकरिता कार्यक्रम :– या योजनेअंतर्गत आदिवासी गटाने करिता अर्थसहाय्य उपलब्ध करून दिले जाते.

ड) अनुसूचित जमातीच्या मुला मुलींकरता वसतिगृहाची सुविधा

इ) आश्रम शाळा स्थापन करणे.

फ) आदिवासी क्षेत्रामध्ये व्यावसायिक प्रशिक्षण.

ग) राजीव गांधी राष्ट्रीय शिष्यवृत्ती योजना.

ह) राष्ट्रीय ओव्हरसीज शिष्यवृत्ती योजना :– परराष्ट्र मध्ये आदिवासी विद्यार्थ्यांना पदव्युत्तर अभ्यासक्रम स्नातकोत्तर नंतर संशोधक कार्यक्रमाचा अभ्यास करत असेल तर वित्त पुरविले जाते.

त्र) अल्प वन उत्पादक कार्यक्रमांना अनुदान.

थ) राष्ट्रीय आदिवासी उत्सव इत्यादि.

द) आदिवासी मुलांकरता एक छत्री योजना.

Smt. P.D. Patil Social Work College, College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -7.675, Issue NO, 313 (CCCXIII)
ISSN : 2278-9308
August, 2021

आदिवासी विकास योजनांनी आदिवासींचे भवितव्य उज्ज्वल होईल हे निश्चित. परंतु दुर्गम भागातील आदिवासीं पर्यंत सर्वच योजना पूर्णपणे पोहोचत नाहीत, त्यामुळे ते या लाभापासून वंचित राहतात. आदिवासी लोकांचा जर विकास करायचा असेल, तर सर्वच विभागांमध्ये एकाच प्रकारची योजना न राबविता स्थानिक परिस्थिती गरज व लाभार्थीचा मानसिक कलानुसार ती राबविण्यात यायला हवी, अर्थात आदिवासी उपयोजनेत विशेषत: हा न्यूक्लियस बजेट खाली घेण्यात येणाऱ्या योजनात तशा सोय असल्याने बऱ्याच फायदा झालेला आहे.

निष्कर्ष :

आदिवासी समाजाच्या विकासामध्ये शासकीय विकास योजनेचे योगदान फार महत्वाचे असलेले दिसून येते. कारण शासनाने या समाजाच्या विकासाकरिता अनेक योजना कार्यान्वित केलेले आहेत, त्यामुळेच या समाजाचा बऱ्यापैकी विकास झालेला दिसून येतो. त्यांच्या राहणीमानामध्ये परिवर्तन झालेले दिसून येते. तसेच त्यांच्या सामाजिक आर्थिक व शैक्षणिक दर्जामध्ये सुद्धा परिवर्तन होत आहे. तसेच शासकीय विकास योजनांमुळे आदिवासी विकासाच्या प्रवाहात समाविष्ट होत आहेत.

संदर्भ :—

१) देवगावकर शैलजा, आदिवासी विश्व, आनंद प्रकाशन,नागपूर.
२) चव्हाण शांताराम, मेळघाट (विकास योजना समस्या व उपाय) एक्सेल प्रकाशन, अमरावती.
३) गारे गोविंद, आदिवासी विकास योजना, आदिवासी विकास प्रतिष्ठान, पुणे.
४) मांडवकर भाऊ, आदिम
५) www.tribal.maharashtra.gov.in

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner